

Göteborgsstudier i nordisk språkvetenskap 39

Etableringen av *ha*-bortfall i svenskan

Från kontaktfenomen
till inhemsk konstruktion

(English Summary)

Linnéa Bäckström

GÖTEBORGS UNIVERSITET

TITLE: Etableringen av *ha*-bortfall i svenskan

ENGLISH TITLE: The rise of *ha*-omission in Swedish. From a contact phenomenon to a language specific construction

LANGUAGE: Swedish, with English summary

AUTHOR: Linnéa Bäckström

Abstract

This thesis presents an investigation into the causes surrounding the emergence and spread of temporal auxiliary verb omission in Swedish. In modern Swedish, certain finite auxiliary verbs can be elided in the perfect and the pluperfect in subordinate clauses. Furthermore, the auxiliary verb in non-finite perfects can be omitted (subject to a number of restrictions) in three different classes of non-finite clause.

At the end of the 17th century, auxiliary verb omission spread rapidly in all types of subordinate clause. It has been suggested in previous research that this might be the result of the influence of German. The emergence and spread of non-finite auxiliary verb omission has not been previously examined. Traditionally, it has been suggested that omission of the non-finite auxiliary verb was a grammatical feature of the language since the Old Swedish period.

In this thesis, I report on two different studies. In the first, I investigated the course of events outlining the spread of finite auxiliary verb omission during the Early Modern Swedish period. In the second study, I examined the occurrence of infinitive perfects in Old- and Early Modern Swedish. Additionally, I searched for instances of auxiliary verb omission in those very constructions.

The results of the study of the finite auxiliary verbs were in agreement with previous studies in this area of grammar, as expected. The results of the study of the non-finite verb forms, however, were not anticipated: non-finite auxiliary verb omission spread throughout the language only after the finite auxiliary verb omission was already established. Taking these results into consideration, I assume that finite auxiliary verb omission emerged in Swedish due to the process of *grammatical replication* from New High German. The (optional) possibility of auxiliary verb omission then spread to infinitival clauses by analogical extension. A number of consequences of auxiliary omission are the emergence of the supine, a specific perfect participle form which differs in form and meaning from the past participle and the loss of temporal auxiliary verb form *vara*, 'be'.

KEYWORDS: temporal auxiliary omission, perfect, pluperfect, contact linguistics, grammatical replication, analogical extension, syntactic change, subordinate clauses

© Linnéa Bäckström, 2020

DISTRIBUTION: Institutionen för svenska språket
Box 200
405 30 Göteborg

OMSLAGSBILD: *Svecia, Dania et Norvegia, Regna Europæ Septentrionalia*. Framställd 1626 eller senare av Anders Bure, som ofta har kallats den svenska kartografins fader. https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Svecia,_Dania_et_Norvegia,_Regna_Europ%C3%A6_Septentrionalia.jpg#filelinks. Hämtad 2019-11-05.

ISSN: 1652-3105

ISBN: 978-91-87850-76-9

LÄNK TILL E-PUBLICERING: <http://hdl.handle.net/2077/62382>

SÄTTNING: Thomas Ekholm

TRYCKNING: GU Interntryckeri, 2019

Förord

När jag tog studentexamen kom det över mig att nu är den tiden över när jag kan ställa svåra frågor till vuxna människor i min omgivning och förvänta mig utförliga, initierade svar. Plötsligt drabbades jag av en viss ödmjukhet, med ett litet inslag av vemod, inför det faktum att jag i tolv års tid hade haft privilegiet att vara omringad av personer med gedigna ämneskunskaper, i det stora såväl som i det lilla, och som med ett livaktigt intresse var beredda att dela med sig av sina visdomar närhelst någon ville höra på. Nu är det dags igen.

Jag vill börja med att rikta ett stort och innerligt tack av hela mitt hjärta till mina handledare Benjamin Lyngfelt och Peter Andersson Lilja. Det hade naturligtvis inte blivit någon avhandling utan er vägledning. Då hade jag fortfarande suttit här med lösryckta idéer och skyfflat runt bland rubrikerna. Tack Benjamin för att du varje gång har pekat ut träd efter träd när jag bara har sett diffus skog, och tack för att du inte har stressat upp dig av min trögstartade skrivprocess utan trott på att det här ska ros i land. Tack Peter för att du har uppmärksammat detaljer, särskilt från ett språkhistoriskt perspektiv, och tack för att du har vevat med blåslampa alla gånger jag blottat min trögstartade skrivprocess, för att se till att det här ska ros i land.

Jag vill ge ett extra tack till Benjamin, för att jag tidigt fick möjlighet att arbeta i konstruktikonprojektet. Det har givit mig lärdomar och erfarenheter som jag har haft stor nytta av som doktorand, och som jag kommer att ha nytta av under resten av livet. För det är jag evigt tacksam.

Jag är mycket nöjd och tacksam för de synpunkter som Erik Magnusson Petzell presenterade i egenskap av slutgranskare. Dina kommentarer innebar att jag har kunnat vässa manusets innehåll i flera steg. Lite som en trestegsrocket kan man säga.

Jag vill också visa uppskattning mot er som i olika faser kommit med värdefull hjälp som direkt eller indirekt bidragit till att jag har kunnat utveckla och fördjupa min förståelse av *ha*-bortfall i svenskan i alla dess former. Särskilt

tackar jag Steffen Höder som bland annat hjälpt mig med upplysningar om både högtyska och lågtyska. Tack också till Anna Hannesdóttir, Ida Larsson och Elisabet Engdahl för relevanta detaljer och uppslag.

Ett stort tack vill jag också rikta till Kungliga och Hvitfeldtska stiftelsen, vars bidrag har haft stor betydelse under den avslutande hektiska tiden med arbetets färdigställande.

Det har varit fantastiskt givande att ha fått vara en del av verksamheten här på institutionen för svenska språket i Göteborg. Förutom stimulerande seminarier så har spännvidden i samtalsämnena runt lunchbordet varit i det närmaste oändlig (tack Rudolf!). Det har såklart också varit jädrikt gött att ha hela doktorandgänget som stöd och pepp, både i de glada stunderna men framförallt när det känts som motigast. Utan att förringa någon vill jag särskilt tacka Camilla GF, Joel, Lisa, Henrietta, Louise, Kajsa, Anja, Sanna, Ida, Robert och Malin. Tänk Malin, höstterminen 2011 började vi fördjupningskursen i svenska tillsammans och nu, vårterminen 2020, blir vi färdiga med forskarutbildningen tillsammans. Vad jag inte får ihop av den ekvationen är att jag var typ trettio när vi lärde känna varandra, och nu känns det som att jag är typ femtio.

Tack Inga-Lill Grahn för utomordentligt väl genomförd redaktörläsning. Tack Thomas Ekholm för snabb och skicklig hjälp med sättning och utformning av texten. Thank you Robert Ryan for the excellent proofreading of my summary and my abstract. Tack Jessica Oscarsson för stiligt omslag och proffsigt handlag. Jag vill också tacka personalen på humanistiska biblioteket för den fantastiska service de erbjuder. Ett särskilt tack till Anna Svensson för värdefull hjälp med referenshanteringsprogrammet EndNote.

Jag vill naturligtvis tacka min fina familj som kommit med glada hurrarop mest hela tiden. Några av er undrar kanske fortfarande vad jag egentligen har sysslat med de här åren, men ni har alla visat intresse och engagemang genom hela processen. Nu hoppas jag att jag ska få mer tid över till lek och stöj med Bonnie och Eden. Extra stort tack vill jag ge min lillebror Kristian som tog sig tid att inte bara läsa, utan att också kommentera, mitt slutseminariemanus, som därmed kunde förfinas ytterligare.

Mitt allra största tack går avslutningsvis till Henrik. Det var du som en gång introducerade ämnet för mig. Då hade jag knappt ens reflekterat över att vi utelämnar vårt temporala hjälpverb i tid och otid. Den hjälp och det stöd och det engagemang du har visat har naturligtvis varit ovärderligt. Men frågan är vad som har varit viktigast: att du har delat med dig av din stora språkhistoriekompetens när jag som mest behövt det, eller att du har gett mig mitt favoritgodis när jag som mest behövt det. Kanske snarare att du har hållit om mig när jag som mest behövde det. Tack.

Linnéa Bäckström, Göteborg i november 2019

Innehåll

1. Inledning.....	1
1.1 Utgångspunkter för studiet av finit utelämning.....	4
1.2 Utgångspunkter för studiet av infinit utelämning.....	5
1.3 Syfte.....	6
1.4 Undersökningens utformning.....	8
1.5 Termförklaring och disposition.....	8
2. Bakgrund.....	11
2.1 <i>Ha</i> -bortfall i modern svenska.....	12
2.1.1 Finit <i>ha</i> -bortfall.....	12
2.1.2 Infinit <i>ha</i> -bortfall.....	15
2.1.3 Perifrastisk perfekt.....	18
2.1.3.1 Temporal betydelse.....	18
2.1.3.2 Perfekt infinitiv.....	20
2.1.3.3 Supinum och perfekt particip.....	21
2.1.3.4 Svensk perfekt i ett kontrastivt perspektiv.....	23
2.2 Tidigare forskning om finit <i>ha</i> -bortfall.....	24
2.2.1 <i>Ha</i> -bortfall genom språkkontakt med högtyska.....	25
2.2.2 <i>Ha</i> -bortfall genom inhemsk utveckling.....	26
2.2.2.1 Fonetisk reduktion som orsak till <i>ha</i> -bortfall.....	27
2.2.2.2 Ny bisatsledföljd som orsak till <i>ha</i> -bortfall.....	30
2.2.2.3 Diskussion om giltigheten för inomspråkliga förklaringar till <i>ha</i> -bortfall.....	31
2.2.3 <i>Ha</i> -bortfall som tal- eller skriftspråksfenomen.....	32
2.2.4 Hjälpverbsutelämning i äldre tyska.....	36
2.3 Tidigare forskning om infinit <i>ha</i> -bortfall.....	38
2.4 Angränsande faktorer.....	41
2.4.1 Nakna particip som inte beror på <i>ha</i> -bortfall.....	42
2.4.2 Förlust av <i>vara</i> som temporalt hjälpverb.....	45
2.4.3 Uppkomsten av supinum.....	46
2.4.4 Modalt perfekt och tempus i perfektkonstruktioner.....	48
2.5 Sammanfattande kommentar.....	49
3. Språkkontakt och syntaktisk förändring.....	51
3.1 Syntaktisk förändring genom språkkontakt.....	53
3.1.1 Språk, kontakt och andra centrala begrepp.....	54
3.1.2 Interna och externa faktorer vid språkförändring.....	58
3.1.3 Utvecklingsförloppet vid kontaktinitierad förändring.....	60
3.1.4 Faktorer som gynnar kontaktinitierad språkförändring.....	63

3.2	Kontaktsituationen tyska-svenska under 1600-talet.....	65
3.3	Grammatisk replikation.....	69
3.4	Förändring genom analogisk extension.....	73
4.	Empirisk undersökning av finit <i>ha</i> -bortfall.....	77
4.1	Metod och material.....	78
4.1.1	Kriterier för texturval.....	78
4.1.2	Undersökningskorpusen.....	80
4.1.3	Excerperingsprinciper och val av faktorer.....	82
4.1.3.1	Excerperingsprinciper för urval och kategorisering av bisatser.....	83
4.1.3.2	Urval och kategorisering av faktorer.....	85
4.2	Resultat.....	86
4.2.1	Övergripande resultat.....	86
4.2.2	Detaljstudier av texter med stor variation SB/HK.....	90
4.2.3	Andra iakttagelser.....	93
4.2.3.1	Utelämnning av <i>vara</i>	94
4.2.3.2	Stildrag hos enskilda skribenter.....	96
4.2.3.3	Utelämnning i huvudsats och annan avvikande finithet.....	99
4.3	Resultatdiskussion.....	100
5.	Empirisk undersökning av infinit <i>ha</i> -bortfall.....	105
5.1	Material och metod.....	106
5.1.1	Problematisering av metod och material.....	106
5.1.2	Undersökningskorpusen.....	109
5.1.3	Excerperingsprinciper.....	112
5.2	Resultat.....	115
5.2.1	Äldre fornsvenska.....	115
5.2.2	Yngre fornsvenska.....	120
5.2.3	Äldre nysvenska.....	125
5.2.4	Sammanfattning.....	128
5.3	Resultatdiskussion.....	129
6.	Analys och diskussion.....	133
6.1	Språkkontakt som orsak till uppkomsten av finit <i>ha</i> -bortfall.....	134
6.1.1	Finit <i>ha</i> -bortfall som exempel på grammatisk replikation.....	137
6.1.2	Finit <i>ha</i> -bortfall som skriftspråksfenomen.....	141
6.1.3	Grammatisk replikation i relation till andra förklaringsmodeller.....	144
6.2	Om uppkomsten av infinit <i>ha</i> -bortfall.....	146
6.3	<i>Ha</i> -bortfall och supinums uppkomst.....	150
6.4	Avslutande kommentarer ur nutida perspektiv.....	151
6.4.1	Standardsvenska och <i>ha</i> -bortfall.....	152
6.4.2	Något om dialekter och <i>ha</i> -bortfall samt avslutande ord.....	156

Summary.....	159
Referenser.....	167
Bilaga 1. Excerperade texter nysvenska.....	179
Bilaga 2. Textunderlag äldre och yngre fornsvenska.....	183

Tabeller

TABELL 2:1. <i>Svenskans sex grundläggande tempus</i>	18
TABELL 2:2. <i>Konstruktioner i nyhögtyiska som tillät hjälpverbsutelämnning</i>	37
TABELL 3:1. <i>SIL:s ISO-standard för identifiering av språk</i>	55
TABELL 3:2. <i>Låneskala vid språkkontakt</i>	61
TABELL 3:3. <i>Analogisk extension enligt fyrdelsmodell</i>	74
TABELL 4:1. <i>Undersökningskorpus, studie F</i>	81
TABELL 4:2. <i>Kategorisering av satstyp för underordnade satser</i>	83
TABELL 4:3. <i>Undersökta faktorer i studie F</i>	85
TABELL 4:4. <i>SB och HK i de sju riksdagsprotokollen</i>	89
TABELL 4:5. <i>Sju texter med frekvens SB mellan 20 och 70 %</i>	91
TABELL 4:6. <i>Perfekt och pluskvamperfekt i Karl XI:s brev till Nils Bielke</i>	97
TABELL 5:1. <i>Översiktlig beskrivning av de fornsvenska delkorpuserna, studie I</i>	110
TABELL 5:2. <i>Perfekt infinitiv i äldre lagtext</i>	117
TABELL 5:3. <i>Perfekt infinitiv i äldre religiös prosa</i>	118
TABELL 5:4. <i>Perfekt infinitiv i äldre Diplom</i>	119
TABELL 5:5. <i>Perfekt infinitiv i yngre religiös prosa</i>	122
TABELL 5:6. <i>Perfekt infinitiv i yngre diplom</i>	122
TABELL 5:7. <i>Perfekt infinitiv i yngre profan prosa</i>	123
TABELL 5:8. <i>Perfekt infinitiv i stadsböcker</i>	124
TABELL 5:9. <i>Fördelning av perfekt infinitiv i äldre nysvenska</i>	125
TABELL 5:10. <i>Fördelning av ha-bortfall per konstruktionstyp och texttyp</i>	127
TABELL 5:11. <i>Antal perfekt infinitiv per tidsperiod</i>	129
TABELL 6:1. <i>Konstruktioner i nyhögtyiska som tillät hjälpverbsutelämnning</i>	138
TABELL 6:2. <i>SB och HK i de sju riksdagsprotokollen</i>	143
TABELL 6:3. <i>Perfekt infinitiv, infinit ha-bortfall och finit ha-bortfall i äldre nysvenska</i> .	147
TABELL 6:4. <i>Finit och infinit perfekt före och efter sekelskiftet 1700</i>	148

Figurer

FIGUR 2:1. <i>Temporal betydelse hos perfekt och pluskvamperfekt.</i>	19
FIGUR 2:2. <i>Temporal betydelse hos perfekt infinitiv.</i>	21
FIGUR 4:1. <i>Sammanställning av andelen SB respektive efterställda hjälpverb i procent . . .</i>	87
FIGUR 4:2. <i>Fördelning SB i procent i respektive satstyp hos sex skribenter.</i>	92
FIGUR 4:3. <i>Andel SB i procent per subjektstyp</i>	93
FIGUR 4:4. <i>Antal HK och SB i Karl XII:s brev</i>	97
FIGUR 5:1. <i>Sammanställning av perfekt infinitiv i äldre nysvenska per konstruktionstyp</i>	126

1. Inledning

En fullständig sats på svenska måste innehålla de två satsleden subjekt och predikat. Det enda undantaget är direktiva huvudsatser, vars finita verb står i imperativ och som saknar subjekt. Det finita verbet, predikatets huvudord, anses typiskt vara det mest centrala ledet i en sats. I *Svenska Akademiens grammatik* (Teleman m.fl. 1999:IV:4), hädanefter SAG, beskrivs det finita verbet som satsens nav, till vilket alla andra led förhåller sig. Men trots att det finita verbet innehar en särställning i satsen är det i svenskan ganska vanligt med en syntaktisk miljö som tillåter att finitet utelämnas, som i (1.1).¹

- (1.1) a. Hon berättade att hon (har) spelat fiol i flera år.
b. Det var en film som han (hade) sett flera gånger.

För att uttrycka tempusen perfekt och pluskvamperfekt används *ha* som temporalt hjälpverb. En unik egenskap för svenskan, bland de moderna germanska språken, är att det finita temporala hjälp verbet kan utelämnas i underordnade satser. I (1.1a) återfinns en nominal bisats som fungerar som objekt till det överordnade matris verbet *berätta*. Bisatsens tempus är perfekt och då kan hjälp verbet *har* utelämnas utan att satsens betydelse påverkas. I (1.1b) finns en relativsats som fungerar som attribut till *film*. Även här finns ett temporalt hjälpverb, *hade*, för att uttrycka pluskvamperfekt, och precis som i (1.1.a) kan hjälp verbet utelämnas utan att betydelsen påverkas. När hjälp verbet saknas utgörs predikatsverbet således bara av ett naket supinum, här *spelat* (1.1a) respektive *sett* (1.1b).

1 Om inte källa uppges är alla exempel i avhandlingen konstruerade av mig.

Typiskt kan temporalt *har* och *hade* utelämnas i alla slags bisatser, om än med vissa undantag. I SAG (IV:12) framförs ett enda kriterium, nämligen att utelämnning är optionellt i alla typer av af-satser, alltså satser där eventuella satsadverb föregår det finita verbet. Det innebär att utelämnning kan fungera i självständiga satser med af-struktur men också att det inte fungerar i bisats med fa-struktur.²

I (1.2a) illustreras finit hjälpverbsutelämnning i bisats med af-struktur. I (1.2b) ges exempel på bisats med fa-struktur, som inte tillåter utelämnning. I (1.2c–d) ges exempel på subjunktionsinledda satser med af-struktur som tillåter *ha*-bortfall, trots att de alltså fungerar självständigt. I (1.2e) avslutningsvis ges exempel på af-sats med *kanske* som satsbas, som också tillåter utelämnat finit hjälpverb.

- (1.2) a. De förklarade att de inte (hade) sålt så här mycket.
b. De förklarade att förra året (hade/*Ø) de inte sålt så här mycket.
c. Som hon (hade) kämpat med den!
d. Att han (har) hunnit allt detta redan!
e. Kanske vi (har) varit där för länge sedan.

Utelämnning av finit *ha* har inte alltid varit en möjlighet i svenskan. Den som studerar äldre texter lägger märke till att utelämnning av detta slag dyker upp i slutet av 1600-talet och blir synnerligen vanligt på bara några decennier. I vissa textgenrer blir utelämnning så vanligt att det finita hjälp verbet bara i undantagsfall finns med i de underordnade satserna; sådant bruk uppvisar exempelvis 1700-talsförfattarna Carl von Linné och Daniel Tilas (enligt Platzack 1983).

Förutom att det finita hjälp verbet kan utelämnas i svenskan, så går det också bra att utelämnas infinit *ha* under vissa omständigheter. Man talar normalt om tre konstruktionsätt med perfekt infinitiv där utelämnning är möjlig: hjälpverbsinfinitiver, kontrollinfinitiver och nexusinfinitiver. Dessa illustreras i (1.3).

- (1.3) a. Du borde (ha) klätt dig varmare.
b. Örnen är tillbaka efter att nästan (ha) varit helt utrotad.
c. De ansåg sig (ha) blivit lurade.
c'. De ansågs (ha) blivit lurade.

Utelämnning som i (1.3a), i hjälpverbsinfinitiv, fungerar med alla typer av modala hjälpverb. Normalt krävs att modal verbet, liksom här, måste stå i preteritum. I (1.3b) sker utelämnning i *att*-inledd kontrollinfinitiv. För att sådan utelämnning ska anses grammatisk bör ett adverbial finnas på plats mellan *att* och perfektfrasen, som *nästan* i detta fall. I (1.3c–d) ges exempel på utelämnning i nexus-

2 Jag talar fortsättningsvis om *utelämnning* och *bortfall* som ett och samma fenomen, det vill säga att ett temporalt hjälpverb utelämnats från verbfrasen. Samma fenomen kallas ibland också *ha-strykning* i litteraturen.

infinitiv som förekommer i två syntaktiska varianter. Konstruktionen i (1.3c) är av det slag som traditionellt kallas objekt med infinitiv. I konstruktionen är matrisverbet aktivt och det objektliknande leDET, här *sig*, fungerar som predikationsbas åt infinitivfrasen. I (1.3c') illustreras utelämning i konstruktion som även kallas subjekt med infinitiv. Här står matrisverbet i passiv form, och huvudsatsens subjekt utgör predikationsbas åt infinitivfrasen.

Det är inte helt klarlagt vilka kriterier som möjliggör utelämning i nexus-infinitiv. Över huvud taget är de tre konstruktionerna och deras möjligheter till *ha*-bortfall ganska sparsamt beskrivna i litteraturen (jämför SAG III:272f, Språkriktighetsboken 2005:371f och Julien 2002).

Hur länge vi har kunnat utelämna infinit *ha* i svenskan har hittills varit ovisst. Diakrona studier av hjälpverbsutelämning har i första hand ägnats den finita varianten och därför återstår att söka reda på dels hur länge infinit utelämning förekommit, dels om det finns ett samband i fråga om uppkomst mellan de båda varianterna.

Att kunna utelämna det finita elementet i en sats måste anses tämligen märkvärdigt. Predikatet och dess predikationsbas utgör den nexusförbindelse som är själva stommen i alla finita satser, och just det finita verbet framhålls vanligen som det allra mest centrala leDET. Hur kan det då komma sig att vi i svenskan kan utelämna det finita leDET i satser och ändå tolka dem som finita? Och varför är möjligheten till finit utelämning begränsad till bara den underordnade satsstrukturen? Bland världens språk är utelämning av finita led av det här slaget sällsynt. Hjälpverbsutelämning har tidigare förekommit i både lågtyska och högtyska, men bland de moderna germanska språken är det bara i svenskan det alltjämt fungerar. Infinit utelämning är däremot vanligare och förekommer förutom i svenskan också i norskan, och har tidigare brukats i danska dialekter.

Syftet med denna avhandling är att redogöra för de omständigheter som har lett fram till den hjälpverbsutelämning som finns i svenskan idag, och för det krävs förstås någon form av diakrona studier. Det handlar dels om att peka ut de externa faktorer, i första hand, som bidrog till den finita *ha*-utelämningens etablering i slutet 1600-talet. Det handlar dels om att beskriva förloppet i fråga om etableringen av infinit utelämning. Det har tidigare antagits att *ha*-lös perfekt infinitiv förekommit under längre tid än den finita motsvarigheten, men sambandet mellan de två varianterna kan inte förklaras förrän en större diakron studie av perfekt infinitiv har genomförts.

Förutsättningarna för de historiska studierna av finit och infinit *ha*-utelämning skiljer sig alltså åt. Mycket är redan känt vad gäller den finita utelämningens uppkomst och spridning. Här finns flera tidigare hypoteser om fenomenets upprinnelse, delvis motstridiga, som jag utgår från i min egen undersökning. Omständigheterna för infinit utelämning är däremot okända. Ett

primärt fokus i sammanhanget är därför att fastslå när och i vilka sammanhang den över huvud taget uppstod.

1.1 Utgångspunkter för studiet av finit utelämning

En rad studier om den finita *ha*-utelämningens uppkomst och spridning har gjorts sedan mitten av 1900-talet (t.ex. Johannisson 1945, Moberg 1993, Östman 2002). I dessa framträder skiftande förklaringar till fenomenets ursprung, även om de flesta är överens om att den dramatiska förändringen i slutet av 1600-talet sannolikt är ett resultat av högtyskt inflytande. Johannisson (1945) förklarar i sin utredning om den historiska utvecklingen för de temporala hjälpverben i svenskan att utelämning av finit *ha* är ett direkt lån från högtyskan. Han drar slutsatsen utifrån det faktum att svenska språket under perioden var utsatt för kraftig högtysk påverkan. Denna tog vid efter det långa och omfattande lågtyska inflytande som hade haft stor inverkan på svenskan sedan Hansans storhetstid. Med denna långtgående tysk-svenska kontaktsituation har därför svenska språket påverkats inte bara lexikalt, utan också morfologiskt och syntaktiskt.

Antagandet att finit *ha*-bortfall är ett högtyskt lån har senare anammats av andra som studerat fenomenet. I flera studier utgör Johannissons beskrivning den förklaring till utelämningens uppkomst man lutar sig mot (så hos Malmgren 1985, Platzack 1983). Somliga har dock fört fram alternativa förslag på vad som kan ligga bakom den svenska hjälpverbsutelämningen. Moberg (1993) har i en studie av Stockholms stads tänkeböcker funnit exempel på finit utelämning redan under 1400-talet, och menar att inhemska faktorer haft betydelse för fenomenets uppkomst. Med stöd av bland andra Wessén (1992a) menar hon att hjälp verbet kommit att bli så trycksvagt, att det helt enkelt har fallit bort. Ytterligare ett språkinternt förslag ges av Sangfelt (2014), som menar att den nya bisatsledföljden med *af*-struktur givit upphov till möjligheten att utelämma hjälp verbet. I övergången från yngre fornsvenska till äldre nysvenska förändras standarden för ordföljd i bisatser. I fornsvenska var strukturerna mer lika i huvud- och bisats, men från och med äldre nysvenska har *af*-ordföljd etablerats för underordnade satser. Med det förslaget kan man också förklara varför utelämning bara kan ske i underordnad sats.

Johannisson (1945) påpekar också att finit *ha*-utelämning uppstod som ett skriftspråksfenomen, men att konstruktionssättet snabbt spreds till talet. Östman (2002) har i en studie av 1700-talspjäser funnit att *ha*-bortfall är rikligt förekommande i tal, och menar att fenomenet kanske har sin upprinnelse i talet trots allt. För att kunna ta reda på hur utvecklingen gått till med avseende på

medium krävs därmed ett korpusunderlag som består av både talspråksnära material, och mer formellt skriftspråkliga texter.

Under en period som delvis överlappar med äldre nysvenska förekom alltså hjälpverbsutelämning i nyhögtyskan. Denna utelämning, som omfattade verben *haben* 'ha', *sein* 'vara' och *werden* 'bli', uppstod i nyhögtyska under 1400-talet och försvann successivt ur språkbruket från mitten av 1700-talet. Breitbarth (2005) konstaterar att utelämning i tyskan uppstod som underordningsmarkör, och utvecklingen inleddes på grund av både interna och externa faktorer. Dels skedde en rad förändringar i det tyska språksystemet avseende bisatser, dels förändrades det allmänna textbruket. I takt med en ökande litteracitet uppstod nya genrer samtidigt som texter över huvud taget blev mer komplexa i fråga om hypotax (Breitbarth 2005:85). Fenomenet har också undersökts av Thomas (2018) som drar delvis andra slutsatser. Thomas menar att hjälpverbsutelämning i nyhögtyska främst var ett skriftspråksfenomen i den formella kanslistilen.

1.2 Utgångspunkter för studiet av infinit utelämning

Den infinita *ha*-utelämningen i svenskan har inte rönt lika stort intresse som den finita. En större utredning är emellertid företagen av Julien (2002) som beskriver utelämning av infinit *ha* i svenska och norska i ett nutida perspektiv. Det förefaller som om utelämning i hjälpverbsinfinitiver, som i (1.3a) ovan, fungerar på samma sätt i norska och svenska. Utelämning i kontrollinfinitiv och nexusinfinitiv (1.3b–c) fungerar dock endast i svenskan, och möjligheten till utelämning varierar dessutom mellan enskilda talare. Julien (2002) påpekar att tidigare analyser av Hedlund (1992) och Holmberg (1986) gett motstridiga uppgifter om vilka faktorer som styr utelämning av infinit *ha*.

Diakrona studier av infinit utelämning saknas i litteraturen. Moberg (1993) diskuterar främst finit utelämning, men påtalar att hon funnit utelämnat infinit *ha* under yngre fornsvensk tid, i Arboga Stads tänkeböcker (ATb) och Stockholm Stads tänkeböcker (STb). Denna utelämning sker i hjälpverbsinfinitiv och i nexusinfinitiv: i (1.4a) ges exempel på utelämnat *ha* efter modalverb i preteritum, *skulle*. Exemplet, från Moberg (1993), är hämtat ur ATb från 1454. I (1.4b)³, från STb, visas utelämnat *ha* i nexusinfinitiv, motsvarande (1.3c) ovan.

- (1.4) a. talade didrik greffuensteen til per skinnare om en hæsth thet per **skulle skadath** hans hest. (ATb 1:27, 18/9 1454, efter Moberg (1993))

3 Parafras presenteras för fornsvenska exempel. De är gjorda av mig om inte annat uppges.

'Talade Didrik Grevensten till Per Skinnare om en häst, att Per skulle (ha) skadat hans häst'

b. som her Per Hinricj breff och vtscriffter vtludd, som tet annamet hade och medh samma sin egen handscriff **kendes sich tet annamet och giffruit** j Gudz ære. (STb 3:413, 25/2 1499, efter Moberg (1993))

'... som hade emottagit det och med sin egen handskrift tillkännagivit sig (ha) mottagit och givit det'

Ett förslag som Moberg (1993) för fram angående konstruktioner som i (1.4a) är att det kanske inte ens handlar om utelämnat hjälpverb. Hon menar att det istället skulle kunna handla om gruppböjning, *skall skada – skulle skadat*, i enlighet med Thorell (1973).

Även Ljunggren (1967:122f) har, i en studie om äldre talspråk, uppmärksammat utelämnat infinit *ha* i texter från yngre fornsvenska. Han har excerperat en dryg handfull exempel med utelämnning efter modalverb i preteritum. Exempelen är hämtade ur ATb, STb, Arvstivsten Gyllenstierna–Bielke samt ur texter av Hans Brask och Peder Månsson. Ljunggren (1967) föreslår att det utelämnade hjälp verbet kan ha två orsaker. Antingen torde utelämnningen bero på tysk påverkan, eller så är den ett resultat av att hjälp verbet blivit så trycksvagt att det utelämnas i talspråket.

Med utgångspunkt i enstaka belägg på utelämnat infinit *ha* har det ibland påpekats att detta konstruktionsmönster har förekommit i svenskan sedan fornsvensk tid. Så föreslår bl.a. Wiklund (2001) och Larsson (2009:127), även om Larsson (2009:107) framhåller att det finns få dokumenterade exempel.

Det förefaller som om synen på den historiska utvecklingen för infinit *ha*-bortfall inte är grundad på resultat från någon större systematisk undersökning. Det har därför hittills varit oklart när, hur och i vilka kontexter, syntaktiska såväl som textmässiga, som infinit *ha*-bortfall uppstod i svenskan. För att få svar på sådana frågor krävs en diakron, empirisk studie. Först när en sådan har genomförts går det att förstå de bakomliggande faktorerna, och på vilket sätt det föreligger ett samband mellan finit och infinit *ha*-utelämnning i svenskan.

1.3 Syfte

Det centrala syftet med avhandlingen är att ge en samlad beskrivning av *ha*-bortfall, finit såväl som infinit, och att beskriva hur, eller om, de båda varianterna är relaterade i fråga om uppkomst och etablering. En del är redan känt angående den finita utelämnningen och fokus är att hitta den bakomliggande förklaringen till fenomenet. Jag kommer i studien utgå från förslaget att det är påverkan från nyhögtyska som ligger bakom uppkomsten, och undersökningen kommer därför att inriktas mot etableringsprocessen. Vad gäller infinit

utelämning är kunskapsläget betydligt tunnare; inledningsvis fastställs därför när den här varianten etablerades i svenskan. Därefter föreslås en förklaring till uppkomsten samt till hur relationen mellan de båda varianterna ska beskrivas.

För att uppnå avhandlingens syfte utgår jag från följande frågeställningar:

- Hur kan ett etableringen av *ha*-bortfall beskrivas och förklaras utifrån ett språkkontaktperspektiv?
- Hur länge har infinit *ha*-utelämning varit etablerat i svenskan?
- Vilka är de bakomliggande faktorerna till uppkomst och spridning av infinit *ha*-utelämning?
- Utgör finit och infinit *ha*-bortfall delar av en och samma händelseutveckling, eller har de uppkommit och fungerar oberoende av varandra?

I modern svenska bildas alla perfektkonstruktioner med hjälpverbet *ha* och innehållsverbet uttryckt i supinum. Vid tiden för hjälpverbsutelämningens uppkomst i svenskan under sent 1600-tal fungerade tempusparadigmen annorlunda. För att bilda perfekt användes förutom *ha* också *vara*, tillsammans med intransitiva övergångsverb. Supinumformen hade ännu inte utvecklats och innehållsverbet uttrycktes med perfekt particip.

Under 1600-talet inleds emellertid ett flertal syntaktiska förändringar som sannolikt påverkar eller har påverkats av uppkomsten av *ha*-bortfall. För bildandet av aktivt perfekt sker två centrala förändringar: *vara* trängs undan som hjälpverb till förmån för *ha*, och supinum uppstår senare som verbform för innehållsverbet, vilket leder till att particip endast används i passiva konstruktioner. Genom avhandlingen kommer jag att relatera omständigheterna för hjälpverbsutelämningens uppkomst till de förändringar som rör perfektkonstruktionen i övrigt, delvis förlusten av *vara*, men främst uppkomsten av supinum.

Jag utgår i avhandlingsarbetet från hypotesen att finit *ha*-bortfall uppkommit genom påverkan från nyhögtyiska, eftersom många fakta tyder på att det är den mest sannolika förklaringen. Det innebär att jag tidigt har kunnat lägga vikt vid beskrivningen av syntaktisk förändring genom språkkontakt. För att förvissa mig om att det trots allt inte är några inhemska faktorer som ligger bakom uppkomsten studerar jag dessutom en rad syntaktiska egenskaper i satser med underordnad perfekt och pluskvamperfekt. För studiet av infinit *ha*-bortfall har jag en mer förutsättningslös ansats.

För båda varianterna har val av analysmodell gjorts först efter att jag sammanställt de empiriska resultaten. Det innebär att jag använder en modell för syntaktisk förändring genom språkkontakt, *grammatisk replikation* (Heine & Kuteva 2005, 2006), för att förklara uppkomsten av *ha*-bortfall i finita perfektkonstruktioner, medan jag använder *analogisk extension* som mekanism för att förklara spridningen av *ha*-bortfall till perfekt infinitiv.

1.4 Undersökningens utformning

Förutsättningarna för de empiriska undersökningarna av finit respektive infinit *ha*-bortfall skiljer sig åt i flera avseenden. Undersökningarna genomförs därför separat eftersom de omfattar delvis olika undersökningsmaterial, och utförs med delvis olika metoder. Undersökningen av finit *ha*-bortfall kallas hädanefter studie F, medan undersökningen av infinit *ha*-bortfall kallas studie I. För att underlätta redogörelsen av det empiriska arbetet kommer studie F respektive I att redovisas i varsitt kapitel, som vart och ett omfattar respektive materialval, metodbeskrivning, resultatredovisning och diskussion.

Det är redan känt att finit *ha*-bortfall genomgick en kraftig frekvensökning i slutet av 1600-talet. För att söka reda på omständigheterna för denna förändring är det centralt att studera språkbruket vid tiden närmast före, under och efter densamma. Den kronologiska omfattningen för Studie F kan därför hållas relativt begränsad. I syfte att besvara frågan om huruvida *ha*-bortfall uppstod som tal- eller skriftspråksfenomen består korpusen av texter från flera olika genrer. Ett kriterium har varit att bland annat undersöka texter som enkelt kan kategoriseras som typiskt talspråkliga eller typiskt skriftspråkliga.

Förutsättningarna för studie I är betydligt tunnare och för att kunna svara på syftesfrågorna krävs därför ett mer omfattande material än för studie F. Textunderlaget behöver vara relativt stort i fråga om såväl tidsspänn som kvantitet. Helst bör materialet också omfatta ett så brett spektrum som möjligt vad gäller genrer och stilar. Det material som finns bevarat från äldre tidsepoker är starkt begränsat i det avseendet, och jag har därför undersökt så många genrer som helt enkelt finns att tillgå.

1.5 Termförklaring och disposition

Jag inleder här med att redogöra för vilka termer jag använder för några av de mest centrala begreppen, och som i tidigare studier haft olika benämningar. Därefter presenterar jag avhandlingens disposition.

Jag kommer i avhandlingen att använda termerna *bortfall* och *utelämnning* (ofta med förleden *ha*- eller *hjälpverbs*-) om de perfektkonstruktioner utan hjälpverb som är föremål för undersökningen. Andra termer som förekommer i litteraturen är till exempel *ha-strykning* och *hava-drop*.

Innan supinum (SUP) växte fram som verbform användes perfekt particip (PCP) i perfekt och pluskvamperfekt. När hjälp verbet var *vara* kongruensböjdes participet med subjektets genus och numerus, men med *ha* har sedan fornsvensk tid PCP använts i singularis neutrum. För att markera skillnaden mellan verb-

formerna har många författare valt att kalla PCP efter *ha* för supinum, och PCP efter *vara* för particip. Eftersom jag tar stor hänsyn till framväxten av supinum i undersökningen vill jag undvika den något anakronistiska benämningen supinum om PCP i perfektkonstruktioner före mitten av 1700-talet. Jag kallar dessa former uteslutande för particip.

I redogörelsen för finit *ha*-bortfall använder jag ofta två förkortningar som etablerades av Johannisson (1945). Den ena, SB, betecknar underordnad finit sats med perfekt utan hjälpverb (ensamt supinum i **bisats**). Den andra, HK, betecknar motsvarande finit sats med utsatt hjälpverb (bisats med *ha*-konstruktion).

Detta inledande kapitel följs av en bakgrundsbeskrivning där förutsättningarna för de två studierna F och I förklaras, i kapitel 2. Allra först ges en beskrivning av *ha*-bortfall i modern svenska i 2.1, med de kriterier och restriktioner som gäller idag. Därefter presenteras den tidigare forskningen om finit utelämning i 2.2. Här beskrivs också finit hjälpverbsutelämning i högtyska, som var i bruk från slutet av 1400-talet till mitten av 1700-talet. I efterföljande 2.3 redogörs för den diakrona forskningen om infinit *ha*-utelämning. I 2.4 beskrivs några syntaktiska omständigheter av annat slag, som har relevans i framställningen. Bland annat beskrivs konstruktioner med naket particip som inte omfattas av begreppet *ha*-utelämning i 2.4.1.

Först beskrivs språkförändring genom språkkontakt mer allmänt i avsnitt 3.1. Därefter följer i 3.2 en redogörelse för den svensk-tyska språkkontaktsituationen som rådde under 1600-talets stormaktstid. Modellen grammatisk replikation, som används som analysverktyg för att förklara uppkomsten av finit *ha*-bortfall i svenskan, presenteras i 3.3. Därefter görs en kort redogörelse av analogisk extension som förändringsmekanism i avsnitt 3.4.

Därefter följer redogörelsen av det empiriska arbetet. Studiet av uppkomsten av finit *ha*-bortfall, studie F, presenteras i kapitel 4. Studiet av uppkomsten av infinit *ha*-bortfall, studie I, presenteras i kapitel 5. Utformning av metod och val av material presenteras i respektive kapitel.

Analys och diskussion av resultaten från de empiriska kapitlen ges i kapitel 6. Här diskuteras sambandet och orsaksförhållandena med avseende på uppkomsten av finit respektive infinit *ha*-utelämning i svenskan. Utvecklingen sätts också i relation till uppkomsten av supinum, som delvis kan beskrivas som en följd av *ha*-utelämnings etablering. Den finita varianten fokuseras i 6.1, den infinita i 6.2 och supinum i 6.3. En avslutande diskussion och utblick ges i 6.4.

2. Bakgrund

Detta kapitel består huvudsakligen av fyra delar. Först presenteras hur *ha*-bortfall beskrivs och definieras i modern svenska, i 2.1. Redogörelsen bygger i stor utsträckning på beskrivningar i SAG (1999), och på förklaringar i språkrådgivande litteratur som Språkriktighetsboken (2005) (jämför även Bolander 2012, Boström & Josefsson 2006, Josefsson 2009) även och omfattar både finit och infinit utelämning. En beskrivning av perifrastisk perfekt och den för svenskan unika supinumformen ges sist i avsnitt 2.1.3, tillsammans med en översiktlig jämförelse med perfekt i tyska, norska och danska.

Därefter följer i 2.2 en genomgång av tidigare forskning om uppkomsten av finit utelämning. Avsnittet är upplagt utifrån de två huvudfrågor som tidigare förklaringar kan sorteras inom. Den forskning som utgått från högtysk språkkontakt som förklaring presenteras i 2.2.1 och den forskning som återoplat inhemska förklaringar presenteras i 2.2.2. I anslutning till diskussionen om *ha*-bortfallets ursprung har man ofta diskuterat frågan om huruvida fenomenet först uppstod i tal eller skrift. Typiskt menar förespråkarna för kontakthypotesen att mönstret utvecklades som ett skriftspråksdrag, medan förespråkarna för en inhemsk förklaring ofta har framfört att konstruktionssättet torde ha börjat i talet. En redogörelse som ligger till grund för diskussionen om *ha*-bortfall som tal- eller skriftspråksfenomen följer i 2.2.3. Sist i avsnittet, i 2.2.4, ges en komprimerad redogörelse för hjälpverbsutelämning i nyhögtyska, som var i bruk från 1400-talet till och med 1700-talet.

En genomgång av tidigare diakront inriktad forskning om infinit utelämning ges i avsnitt 2.3. Detta avsnitt är inte lika omfattande som 2.2 eftersom den infinita varianten inte rönt lika stort intresse som den finita inom den diakrona språkforskningen. I 2.4 följer så ett avsnitt om några syntaktiska omständigheter i 1600-talets svenska som har betydelse för redogörelsen av *ha*-bortfallets

uppkomst. Först, i 2.4.1, ges dessutom en genomgång av olika typer av nakna particip som förekom i språkbruket vid den aktuella tidsperioden, men som inte är exempel på *ha*-bortfall. Därefter beskrivs förlust av *vara* som temporalt hjälpverb, uppkomsten av supinum och avslutningsvis en kort redogörelse för modalt perfekt.

2.1 *Ha*-bortfall i modern svenska

Avsnittet är indelat i tre delar. Först presenteras finit *ha*-bortfall i modern svenska i 2.1.1, och därefter följer den infinita varianten i 2.1.2. Sist i 2.1.3 beskrivs perfekt i modern svenska och i avsnittet görs också en mindre kontrastiv jämförelse med våra närmaste germanska grannspråk tyska, danska och norska.

2.1.1 Finit *ha*-bortfall

Både finit och infinit hjälpverbsutelämning behandlas i SAG (III:272f) i avsnittet om supinumfras i den allmänna redogörelsen för verbfraser. Beskrivningen av finit *ha*-bortfall är relativt oproblematisk. Man anger att utelämning kan göras i satsers med af-struktur och att predikatsledet då utgörs av ett ensamt supinum. Illustration ges med attributiv relativsats *som Eva just träffat i skolan* och med koncessiv adverbiell bisats *fastän vi möjligen blivit försenade* (SAG IV:12). Författarna anger samtidigt att utelämning av finit *ha* är vanligast i skrift, men att det också förekommer i tal. Några kommentarer om eventuella stilskillnader mellan utsatt och utelämnat hjälpverb ges inte.⁴

Centralt för beskrivningen av utelämnat finit hjälpverb är därmed definitionen av af-sats. SAG (IV:7f) definierar af-sats som sådan sats där satsadverb (a) står före det finita verbet (f). I fa-sats är ordföljden den omvända och satsadverb är placerat efter det finita verbet. Typiskt utgörs huvudsatser av fa-sats och bisatser av af-sats, men det förekommer också många undantag. Ett flertal bisatser kan konstrueras med fa-ordföljd. Det gäller särskilt narrativa *att*-satser, men också andra underordnade satstyper (IV:467). Exempel på bisats med fa-struktur återges i (2.1a):

4 Jag har i litteraturen inte funnit någon indikation på att det någonsin skulle ha förelegat semantiska eller pragmatiska skillnader mellan sats med och sats utan hjälpverb.

- (2.1) a. De andra tyckte att den gamla styrelsen **hade ofta varit** för passiv.
(SAG IV:467)
- b. De andra tyckte att den gamla styrelsen **ofta hade varit** för passiv.
- c. De andra tyckte att den gamla styrelsen **ofta varit** för passiv.

I *att*-satsen i (2.1a) är finitet placerat före satsadverbet *ofta*. Satsen kan jämföras med *af*-strukturen i (2.1b). Om hjälpverbet utelämnas får vi strukturen i (2.1c), där predikatsverbet utgörs av ett ensamt supinum. Möter vi en mening som i (2.1c) kan vi alltså inte veta om den är av *af*- eller *fa*-typ: dess motsvarighet med utsatt hjälpverb skulle kunna vara antingen (2.1b) eller (2.1a). (Jag beaktar inte eventuella prosodiska skillnader). Däremot är vi språkbrukare vana vid att *ha*-bortfall äger rum i *af*-sats. Vid en bedömning skulle vi sannolikt anta att motsvarigheten till (2.1c) återfinns i (2.1b) snarare än i (2.1a).

Denna relation medför att det är principiellt omöjligt att försöka påvisa hurvida utelämnning kan förekomma i underordnad *fa*-sats eller inte. Ordningen mellan subjekt, satsadverb och supinum är densamma i båda varianterna, och inga andra syntaktiska drag kan signalera om satsen är av *af*- eller *fa*-typ.

En mer explicit analys av samma förhållande ger SAG i beskrivningen av deklarativa huvudsatser med *kanske* (SAG IV:21f).⁵ *Kanske* kan placeras på olika platser i både *fa*- och *af*-satser. För att illustrera *fa*-sats med *kanske* som satsbas använder SAG exempel (2.2a), och för att illustrera *af*-sats med *kanske* som satsbas används exemplet i (2.2b). Man ger också exemplet (2.2c).

- (2.2) a. Kanske **har** han **inte varit** där i dag.
b. Kanske han **inte har varit** där i dag.
c. Kanske han **inte varit** där i dag.

Förklaringen som ges till strukturen i (2.2c) är att den är en *af*-sats, eftersom det är *af*-satser som tillåter *ha*-bortfall, och att dess motsvarighet finns i (2.2b). SAG lämnar alltså inget utrymme för att tolka (2.2c) som exempel på (2.2a) med utelämnat hjälpverb.

Jag ska i det följande utmana antagandet om att *ha*-bortfall endast kan förekomma i *af*-sats med ett mer hypotetiskt resonemang om möjligheten till utelämnning i underordnad *fa*-sats.⁶ Även om *af*-sats hade etablerats som ledföljd i underordnade satser under äldre nysvensk tid var de strukturella skillnaderna

5 Detta gäller även för konstruktion med vissa andra adverb, som *kanhända* och *måhända*.

6 Jag utgår från att enstaka exempel på utelämnat hjälpverb i huvudsats i mer poetiska framställningar, som *Hon lyst över världens oro och strid* (ur *När det lider mot jul* med text av Jeanna Oterdahl), inte rymms inom ramen för *ha*-bortfall enligt den definition jag använder här.

mellan över- och underordnade satser inte lika distinkta som de är nu. Den starka relationen mellan af-ledföljd och underordning var inte lika etablerad som idag, och man måste därför vara försiktig med att applicera nusvenskans restriktioner på äldre språkskeden.

Förutom strukturskillnaden af/fa kan dessa satstyper skiljas åt genom att sats med fa, men inte med af, har fundamentalsplats. För att undersöka möjligheten till *ha*-utelämning i fa-sats behöver vi alltså hitta exempel med spetsställt led i fundamentet. Om utelämning förekommer i en sådan sats kan vi finna stöd för att utelämning är möjlig i annan struktur än af. I (2.3a) ges ett konstruerat exempel.

- (2.3) a. ... att under sådana omständigheter svaranden **inte kunnat** redogöra ...
b. ... att under sådana omständigheter **hade** svaranden **inte kunnat** redogöra ...
c. ... att under sådana omständigheter svaranden **inte hade kunnat** redogöra ...

Att tolka hur motsvarigheten till (2.3a) med finit verb skulle vara strukturerat förefaller inte lika uppenbart som i (2.1) och (2.2). Med det spetsställda adverbialet ligger det nära till hands att tolka satsen som fa-sats, och då borde rimligen en struktur med utsatt hjälpverb se ut som i (2.3b). En alternativ analys är att (2.3a) är en form av hybridsats. Under 1900-talet fick kanslisvenskan utstå svidande kritik från olika håll. Wellander (1939) redogör för många av de otympligheter och rena felaktigheter som kunde bli resultatet när skribenter i missriktad nit försökte formulera sig klanderfritt och korrekt. Att kanslisvenskan fick utstå öknamn, som *länsmanssvenska*, vittnar om utbredda avarter. Det är inte otänkbara i ett sådant perspektiv, att en skribent skulle kunna tillämpa BIFF-regeln (i bisats kommer *inte* före det finita verbet), som ju hör bisatsen till, även om bisatsens struktur normalt inte tillåter BIFF. Resultatet skulle då se ut som i (2.3c), som har af-ledföljd i mittfältet, men fa-struktur i inledningen. Resonemanget öppnar upp för möjligheten att den starka relationen mellan af-sats och *ha*-bortfall inte är så undantagslös som det hittills har framställts.

Utöver att bisatser kan ha fa-struktur, så kan också vissa huvudsatser uppträda med af-struktur, som i *Som hon kämpat* eller *Att du inte klippt ner det trädet tidigare*. De självständiga satser med af-ledföljd som beskrivs i SAG (IV:676) är främst expressiva, suppositiva och desiderativa satser. I sammanhanget nämns också olika typer av *som*-inledda relativsatser varav vissa definieras som icke satsformade meningar och andra som bisatser (IV:676). I SAG:s redogörelse för huvudsats med af-ledföljd konstateras det typiska karaktärsdraget att hjälpverbet *ha* kan utelämnas (IV:676).

Relationen mellan af-sats och finit hjälpverbsutelämning befästs vid upprepade tillfällen i SAG. Förutom nämnda angivelser beskrivs af-sats, i den översiktliga termförklaringen, som sådan sats där hjälpverbet *har* och *hade* kan utelämnas (I:151) och i diskussionen om supinumfras sägs att hjälpverbet kan utelämnas

i af-sats (III:272), liksom i redogörelsen för af-satsens struktur (IV:12). Af-sats, alltså sats med BIFF-regel, används som kriterium för *ha*-bortfall också hos t.ex. Hultman (2003:290). Det tydliga sambandet mellan af-sats och *ha*-bortfall har den förtjänsten att restriktionen för utelämning är tydlig och koncentrerad, även om resonemanget till sin natur blir cirkulärt. Definitionen att finit hjälpverbsutelämning endast kan ske i af-sats medför också underförstått att utelämning fungerar i alla typer av af-sats, med alla möjliga subjunktioner eller avsaknad därav och med alla typer av huvudverb, vilket också är fallet i modern svenska.

Det har gjorts ett par studier av *ha*-bortfall i modern svenska. Malmgren (1985:351f) fann att finit *ha*-bortfall framförallt är ett skriftspråkligt drag. I dagspress skedde utelämning i över 87 % av alla möjliga fall. I talet däremot är utelämning ovanligare, i en talspråskorpus fann han att utelämning förekom i 8,5 % av de möjliga fallen. Malmgren studerade också olika faktorer, som stavelselängd och stilnivå hos supinumverbet, för att se om dessa hade någon inverkan på möjligheten till utelämning, men han nådde inga entydiga svar. Satstyp däremot hade viss inverkan, på så sätt att utelämning var något ovanligare i villkorsbisatser, 77 % än övriga satstyper med en frekvens mellan 86 och 91 %.

Andréasson m.fl. (2004:68f) gjorde senare en studie som delvis följde upp några av Malmgrens resultat. Man fann bland annat att finit utelämning i skrift verkar hålla ungefär samma frekvens som tidigare, däremot verkar *ha*-bortfall öka i talet. Författarna jämförde Malmgrens resultat med två talspråskorpusar från senare tid, en med material från 80- och 90-tal (SSLC) och en från 1997 (GSM). I SSLC var frekvensen utelämning 11 % och i GSM var den 15 %.

2.1.2 Infinit *ha*-bortfall

För beskrivning av perfekt med hjälpverbet i infinitiv använder SAG (IV:251) termen perfekt infinitiv. SAG:s (III:272f) restriktioner för utelämning av infinit *ha* är inte lika koncisa som för den finita motsvarigheten, och det har flera anledningar. Dels uppträder perfekt infinitiv i åtminstone tre olika konstruktioner, som var och en tillåter utelämning under olika förutsättningar. Dels verkar utelämning av infinit *ha* förekomma i mycket varierad utsträckning bland språkbrukarna (Julien 2002), vilket försvårar en generell beskrivning. Variationen har föranlett utförliga redogörelser i språkrådgivande litteratur, och i framställningen utgår jag därför från beskrivningar både i SAG (1999) och i Språkriktighetsboken (2005).

De tre konstruktioner som tillåter infinit *ha*-utelämning illustreras i exempel (2.4) (tidigare (1.3)). Beskrivningarna av de tre typerna med respektive restriktioner följer nedan.

(2.4) a. Du borde (ha) klätt dig varmare.	(i) Hjälpverbsinfinitiv
b. Örnen är tillbaka efter att nästan (ha) varit helt utrotad.	(ii) Kontrollinfinitiv
c. De ansåg sig (ha) blivit lurade.	(iii) Nexusinfinitiv (obj)
c'. De ansågs (ha) blivit lurade.	Nexusinfinitiv (subj)

Vid utelämning i typ (i), som i (2.4a), ingår supinumfrasen i en verbfras med modalt hjälpverb som huvudord. Det typiska är att utelämning av *ha* sker när modalverbet står i preteritum. SAG uttrycker inte detta explicit, men låter förstå att utelämning efter vissa modalverb knappast fungerar när dessa står i presens (III:273). Man illustrerar den möjliga utelämningen med en rad exempel, där alla utom ett utgörs av utelämning efter modalverb i preteritum. Undantaget rör verbet *lära* och exemplet är ... *lär expertisen inte hunnit slutdiskutera ens då*. En likartad beskrivning ges i Språkriktighetsboken (2005:371) där man menar att utelämning efter modalverb i preteritum går bra. Man bedömer utelämning efter modalverb i presens som ogrammatiskt, men säger samtidigt att det fungerar i vissa fall. Redogörelsen vittnar om att det råder viss oklarhet vad gäller omständigheterna för utelämning i konstruktionen, men i rekommendationen är man tydlig: det går bra att utelägna *ha* efter modalverb i preteritum men inte om de står i presens.

I typ (ii) kontrollinfinitiv, som i (2.4b), tar infinitivfrasen obligatoriskt infinitivmärket *att* och strukturen förekommer i olika syntaktiska miljöer, bland annat som subjekt, objekt, attribut och rektion. I SAG (III:273) förklaras att *ha*-bortfall bara är möjligt om supinumverbet föregås av någon form av bestämning. I (2.4b) utgörs bestämningen av adverbet *nästan*. Konstruktionen nämns också i Språkriktighetsboken (2005:372) och även där förklaras att supinumverbet måste föregås av en bestämning; utelämning fungerar inte om *att* omedelbart följs av supinum.

Strukturen i typ (iii), (2.4c–c'), är ett exempel på vad SAG kallar nexusinfinitiv. Nexusinfinitiv är ett samlingsnamn för vad som ofta har benämnts objekt med infinitiv och subjekt med infinitiv. Exemplet i (2.4c) illustrerar objekt med infinitiv som innebär att det led som förefaller vara objekt i matrissatsen fungerar som predikationsbas för infinitivfrasen.⁷ I (2.4c') illustreras subjekt med infinitiv. I SAG (III:273) bekräftas förekomsten av *ha*-bortfall i nexusinfinitiv och man ger exempel på båda varianterna, men man anger inga kriterier för när utelämning är möjlig. I Språkriktighetsboken (2005:372) ges inga explicita restriktioner, men man presenterar ett exempel med utelämnat

7 Det förekommer olika analyser av det led som utgör infinitivfrasens predikationsbas. En utförligare beskrivning ges i Lyngfelt (2002:26–35).

ha i subjekt med infinitiv som ogrammatiskt: **Utrikesministern hoppades fullgjort sina åtaganden före den första augusti*. Förklaringen är att supinum inte bör följa omedelbart efter *att*.

Ett gemensamt drag hos de tre konstruktionerna i (i–iii) är att infinit *ha*-bortfall kan äga rum i såväl huvudsats som bisats. I övrigt är restriktionerna för respektive typ av helt olika slag, och i viss mån något otydliga. SAG påtalar att infinit *ha*-bortfall förekommer oftare i tal än i skrift, till skillnad från finit *ha*-bortfall som är vanligare i skrift. Och trots att SAG uppger att utelämning i de tre konstruktionerna är möjlig, med skriftspråkliga exempel, så framhålls att språkvården rekommenderar utsatt *ha* i alla sammanhang. Bilden i Språkriktighetsboken som tillkom några år senare är snarlik; man illustrerar möjlig utelämning i de tre konstruktionerna enligt samma restriktioner som anges i SAG. I rekommendationen däremot föreslår man att hjälpverbet bör sättas ut på alla ställen, förutom eventuellt efter modalverb i preteritum.

Det verkar alltså föreligga viss diskrepans mellan det faktiska språkbruket och de språkvårdande normerna. Att det är svårt att fastställa några otvetydiga restriktioner för möjlig utelämning framgår också av Julien (2002). I hennes studie framkom att det råder stor oenighet bland talare med svenska som modersmål om när *ha*-bortfall är grammatiskt och inte.

Det är möjligt att infinit utelämning befinner sig i ett förändringsskede, och att villkoren på sikt kan komma att justeras. En mindre undersökning av bloggtext respektive tidningstext från 2010-talet visade att utelämningsfrekvensen verkar öka både efter modalverb i presens och i kontrollinfinitever (Bäckström 2017). Det visade sig att utelämning efter modalverb i presens är vanligare i bloggtext än i tidningstext. Det var ett ganska väntat resultat, eftersom infinit *ha*-bortfall är vanligare i tal än i skrift. Ett mer oväntat resultat var att denna typ av utelämning faktiskt har ökat i tidningstext mellan 1965 och 2010. Dessutom visade studien relativt många exempel på utelämning i kontrollinfinitever utan att supinumfrasen föregås av någon bestämning. Två excerpter från Bäckström (2017). I (2.5a) ges exempel på utelämning i hjälpverbsinfinitiv, efter modalverb i presens, i (2.5b) ges exempel på utelämning i kontrollinfinitever utan föregående bestämning.

- (2.5) a. Det finns misstankar om att han **ska begått** övergrepp mot en nu 14-årig pojke.
b. Hästen är ordentligt på gång efter att **varit** skadad en längre tid.

En vidare diskussion om omständigheterna för infinit *ha*-bortfall i modern svenska ges i 6.4.1.

2.1.3 Perifrastisk perfekt

Nedan följer en redogörelse av de betydelsemässiga och formella egenskaper som perfekt och pluskvamperfekt uttrycker i modern svenska, som utgår från SAG (IV:216–43) och Larsson & Lyngfelt (2011). Syftet med avsnittet är dels att beskriva perfekt i relation till preteritum, dels att visa hur perfekt i svenskan avviker, framförallt till form, från perfekt i modern tyska, danska, och norska. Förutom att svenskan är unik genom att bara använda HA som temporalt hjälpverb, är svenskan också unik med verbformen supinum, som får särskild uppmärksamhet i avsnittet.⁸

2.1.3.1 Temporal betydelse

För att bilda de sammansatta tempusen perfekt och pluskvamperfekt används i svenskan det temporala hjälp verbet *ha* tillsammans med ett innehållsverb i supinum. De båda utgör två av svenskans sex grundläggande tempus, som presenteras i tabell 2:1.

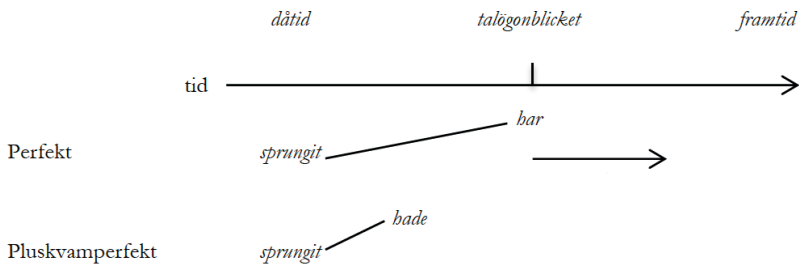
TABELL 2:1. *Svenskans sex grundläggande tempus*

	Presestempus	Preteritumtempus
	presens	preteritum
<i>Perfektuella</i>	perfekt	pluskvamperfekt
<i>Futurala</i>	futurum	futurum preteritum

Den centrala betydelsen hos perfekt är att handlingen, som uttrycks med supinumverbet, har ägt rum i en tid som föregår talögonblicket. Valet av perfekt gentemot enkelt preteritum styrs av några olika faktorer. Perfekt föredras när handlingen har nutidsrelevans *ja, jag har gjort läxor*, och/eller om handlingens tidsram också omfattar talögonblicket *den här veckan har jag gjort läxor varje dag*. Preteritum används om handlingen har en specifik tidsangivelse *igår gjorde jag läxor på kvällen* (SAG IV:234).

Hos pluskvamperfekt är betydelsen att supinumverbets handling har ägt rum före en (given) tidpunkt som i sin tur föregår talögonblicket. Den tidliga betydelsen illustreras i figur 2:1.

8 I det följande används HA och VARA i kapitäl när de också syftar på motsvarande temporala hjälpverb i andra språk, som tyska *haben* och *sein* o.s.v.

FIGUR 2:1. *Temporal betydelse hos perfekt och pluskvamperfekt*

Noterbart är att perfekt också kan användas om händelseförlopp i framtiden. Hjälpverbets temporal betydelse är då samtidigt med den i det angivna tidsadverbialet. Aktionerna som uttrycks med supinumverbet har ägt rum före denna, och kan ha inletts efter talögonblicket (2.6a) eller före (2.6b).

- (2.6) a. Imorgon vid tvåtiden har jag sprungit i mål (på loppet som startar klockan elva).
 b. Imorgon vid tvåtiden har jag haft semester i en vecka.

Förutom att ge uttryck för rent temporal betydelse kan perfekt och pluskvamperfekt användas också för modal betydelse av olika slag; det gäller i synnerhet pluskvamperfekt som är preteritumorienterat. Att göra bruk av tempusförskjutning, som att använda preteritum istället för presens, är ett vanligt sätt att uttrycka irreell fakticitet. På så sätt används preteritum med samma funktion som konjunktiv (SAG IV:269). I SAG (IV:268–281) ges exempel på sex olika varianter av icke-fakticitet som kan uttryckas med preteritumorienterat tempus. Några av dem illustreras i (2.7). Gemensamt för (2.7a–c) är att det är talarens bedömning som uttrycks med tempusförskjutningen.

- (2.7) a. Om jag **hade varit** frisk **hade** jag redan **gett** mig av.
 (Irreell villkorsrelation, SAG IV:272)
 b. Om hon bara **hade kommit** in tidigare!
 (Talarens önskan, SAG IV:277)
 c. Det **hade varit** önskvärt med lite fler stolar.
 (Hövlighetsuttryck, SAG IV:279)

Bruket att använda preteritum för att uttrycka irreallis ökade när modus konjunktiv försvann ur språket under nysvensk tid. Enligt Wessén (1992b:142f) står förklaringen att finna i upplösningen av ändelsesystemet; för många verb försvann den morfologiska distinktionen mellan preteritum konjunktiv och pre-

teritum indikativ. I analogi med denna utveckling började efter hand indikativ användas även för de verb som fortfarande upprätthöll morfologisk åtskillnad.

Även perfekt kan användas med modal betydelse. När det sker används perfekt för att markera att sanningshalten i en proposition bygger antingen på hörsägen eller på talarens slutledning av olika indicier. Perfekt brukas därmed i sammanhang där man annars hade väntat sig preteritum. Två exempel på modalt perfekt, som är hämtade ur SAG (IV:242), ges i (2.8).

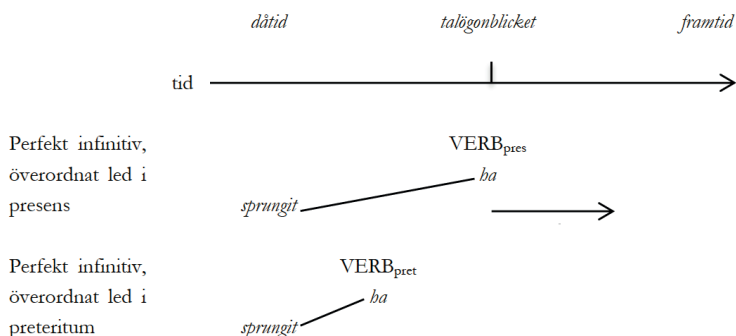
- (2.8) a. Tjuven kom in genom ytterdörren, men enligt polisen **har** han **blivit** överraskad och **flytt** genom ett fönster.
b. Vi vet att för ungefär 4 000 år sedan avled en egyptisk farao till följd av något som **har varit** en allergisk sjukdom.

Den modala funktionen hos perfekt har funnits åtminstone sedan äldre nysvensk tid. Falk (2002) har konstaterat att perfekt, med den modala betydelse som illustrerades i (2.8) ovan, var i fullt bruk i Olaus Petris *En svensk Cröneka* som tillkom under 1530-talet, se vidare i 2.4.4.

Valet av perfekt eller pluskvamperfekt i underordnade satser följer annars normalt av tempus i matrissatsen. Om en huvudsats har predikatsledet i presens kommer dåtid i bisatsen vanligen att uttryckas med perfekt. Det finns emellertid inga formella regler som styr hur tempusrelationen måste uttryckas. I de flesta textgenrer förutsätts ett konsekvent tempusval. Ibland kan tempus styras lexikalt, antingen utifrån betydelsen hos de ingående satserna eller hos bisatsens inledare. För övrigt är valet fritt (SAG IV:254f). När det finita hjälp verbet är utelämnat kan vi ofta uttolka om det är ett *har* eller *hade* som saknas. Och även om det ibland inte går att säkert veta, brukar betydelsen ändå framgå av kontexten.

2.1.3.2 Perfekt infinitiv

Perfekt infinitiv används för att beskriva att en aktion inträffat före en aktion uttryckt med ett överordnat verb. Hjälp verbet antas då uttrycka ett tillstånd som är samtidigt med den överordnade aktionen, se figur 2:2.

FIGUR 2:2. *Temporal betydelse hos perfekt infinitiv*

Alla tre konstruktioner med perfekt infinitiv, som tillåter *ha*-bortfall, kan med utsatt *ha* förekomma med det överordnade ledet antingen i presens eller preteritum. Precis som i fallet med perfekt i presens, se (2.6) ovan, kan det överordnade ledet i presens ha futural betydelse (2.9b).

- (2.9) a. Hon (ska/skulle) ha sprungit.
 b. Imorgon vid tvåtiden ska hon ha sprungit i mål.
 c. Efter att ha sprungit två mil (lägger/la) hon sig att vila.
 d. De (anser/ansåg) henne ha sprungit tillräckligt.
 d'. Hon (anses/ansågs) ha sprungit tillräckligt.

Vad gäller hjälpverbsinfinitiver (2.9a) kan den temporala betydelsen vara mer eller mindre framträdande beroende på de modala egenskaperna hos respektive hjälpverb. Den semantiska skillnaden mellan *hon ska ha sprungit klockan två* och *hon skulle ha sprungit klockan två* har fler aspekter än bara temporala. Exempelvis skiljer sig fakticiteten, i det förra fallet kan propositionen antas vara sann, i det senare är den snarare osann.

2.1.3.3 Supinum och perfekt particip

En egenskap som skiljer svenska från de andra germanska språken är verbformen supinum (SUP). Supinum utvecklades ur perfekt particip (PCP) i början av 1700-talet, alltså efter att *ha*-utelämnning hade etablerats i språket. Utvecklingen påverkades av flera faktorer, av vilka *ha*-bortfall spelade en avgörande roll, se 2.4.3 nedan. Idag finns det väsentliga skillnader både i form och betydelse mellan perfekt particip och supinum, inte minst genom att supinum ger uttryck för aktiv verbhandling till skillnad från particip, jämför exempelmeningarna i i–vi. I nusvenskan är det bara SUP som är den produktiva verbformen i perifrastiskt tempus. PCP å andra sidan fungerar som predikativ och attribut, vilket inte är

möjligt för SUP. Nedan listas fem centrala egenskaper som formellt skiljer supinum från perfekt particip. Innehållet grundar sig delvis på tidigare observationer av Platzack (1989), Hedlund (1992) och Larsson (2009).

- i. Starka verb har olika suffix för SUP, *-it*, respektive PCP, *-et*: *jag har skrivit brevet, brevet är skrivet*.
- ii. PCP kongruerar med predikationsbasen efter genus: *brevet är skrivet, boken är skriven*, numerus: *brevet är skrivet, breven är skrivna* och species: *ett skrivet brev, det skrivna brevet*. SUP kongruensböjs aldrig.
- iii. I vissa dialekter märks en fonologisk distinktion mellan formerna. Finalt *-t* kan reduceras i SUP men aldrig i PCP: *han ha' måla' huse', huse' ä' målat*.
- iv. Sammansättning av verb med verbpartikel sker aldrig för SUP: *hon har burit bort stolarna, *hon har bortburit stolarna, stolarna är bortburna*.
- v. SUP kan passiveras morfologiskt: *huset har målats*.
- vi. Så gott som alla verb har en SUP-form. Många verb, särskilt statiska, saknar däremot PCP: *tunnan har innehållit skräp, #skräp var innehållet i tunnan*.

Det står klart, genom (v) och (vi), att supinum alltid har en aktiv tolkning, medan particip tvärtom är passivt. Ett annat faktum som framgår i listan är att supinum har många egenskaper som stämmer överens med finita verbformer. Partikelverb förekommer aldrig sammansatta hos finita verbformer, vilket gäller också för supinum, liksom för infinitiv. Många supinumformer har dessutom bildats från finita former eller infinitiv, även om de flesta är sprungna ur befintliga participformer (Hedlund 1992:150). I vissa fall har det lett till att vi har variation mellan parallella supinumformer, som till exempel *jag har gett henne en bok* och *jag har givit henne en bok*. En följdfeffekt är att vissa supinumstammar inte har någon motsvarighet bland participen: *boken är given, *boken är gedd*. Typiskt är det den participavledda formen som har en formell och ålderdomlig prägel.

Supinum skiljer sig alltså avsevärt från particip. Förutom att supinum över huvud taget har mer verbala egenskaper än participen, har supinum också flera gemensamma drag med finita verbformer. I grammatikor behandlas ofta supinum just som en aktiv, icke-finit verbform (Larsson 2009:26). Dessa finita egenskaper lär ha utvecklats i samband med att perfekt började användas utan finit hjälpverb, se 2.4.3.

2.1.3.4 Svensk perfekt i ett kontrastivt perspektiv

I de flesta germanska språk används både HA och VARA som temporala hjälpverb i perfektkonstruktioner. I svenskan används däremot bara HA.⁹ I detta avsnitt diskuteras svensk perifrastisk perfekt i relation till motsvarande konstruktioner i våra tre närmaste germanska grannspråk tyska, danska och norska. Gemensamt för dessa tre är att de kan bilda perfekt med både HA och VARA.

Kriterierna för när perfekt bildas med VARA är i mycket stor utsträckning gemensamma för de tre grannspråken. VARA används som temporalt hjälpverb vid intransitiva rörelse- eller övergångsverb i tyska såväl som i danska och norska (jfr Andersson 2002, Faarlund m.fl. 1997, Hansen & Heltoft 2011). För ett verb som till exempel GÅ bildas därför perfekt normalt med VARA (2.10a–d).

- (2.10) a. Hon **har gått**. (sv)
b. Sie **ist gegangen**. (ty)
c. Hun **er gått**. (no)
d. Hun **er gået**. (da)
e. Konungen i Frankrike **var** redan **gången** i felt (sv 1680, Haqvin Spegel)

I svenskan såg systemet länge ut på samma sätt, men under 1600-talet upphörde *vara* att fungera som produktivt temporalt hjälpverb (Hedlund 1992, Johannisson 1945) (jämför (2.10e) ovan). I modernt språkbruk skiljer sig alltså svenska från tyska, danska och norska i fråga om temporala hjälpverb.

Ytterligare en väsentlig skillnad berör egenskaperna hos innehållsverbet i perfektkonstruktionerna. I svenskan skiljer vi alltså mellan den aktiva verbformen supinum, som används i perfekt och pluskvamperfekt, och perfekt particip som används predikativt, attributivt och i perifrastisk passiv. Den här uppdelningen mellan aktiva (verbala) och passiva (adjektiviska) particip är inte lika tydlig i vare sig tyska, danska eller norska. I danskan återfinns visserligen både supinum och perfekt particip (Nielsen 2012), men den danska supinumformen saknar den svenska motsvarighetens aktiva betydelse och kan inte passiveras morfologiskt. I tyska liksom i norska har man en enda form, perfekt particip, som används i både passiva och aktiva konstruktioner. I dessa språk är det istället valet av hjälpverb som styr om tolkningen av en perfektfras ska vara aktiv eller passiv, se exempel med norska (bokmål) i (2.11).¹⁰

9 Undantaget arkaiska konstruktioner som *dagen är kommen*.

10 Exempelen i (2.11) är hämtade från en redogörelse för temporala hjälpverb hos norska Språkrådet på nätet, <https://www.sprakradet.no/svardatabase/>. Hämtad 2019-09-24.

- (2.11) a. Hun **er gått**. (passiv, resultativ)
b. Hun **har gått**. (aktiv, handlingen framhävd)

2.2 Tidigare forskning om finit *ha*-bortfall

Många studier har företagits för att hitta svaren på de frågor som omgärdar fenomenet finit *ha*-bortfall och dess uppkomst i svenskan.¹¹ Somliga har blickat ut mot dåtidens prestigespråk högtyskan och föreslagit syntaktiskt lån som orsak (Johannisson 1945, Platzack 1983). Andra har studerat språkinderna förhållanden i svenskan för att istället hitta förklaringar där (Moberg 1993, Sangfelt 2014).

Ytterligare studier har haft till syfte att reda ut huruvida *ha*-bortfall uppstod som skriftspråksfenomen eller i det talade språket (Östman 2002). Denna fråga är tätt förknippad med de två föregående: om språkkontakt är orsak till *ha*-bortfall har vi att göra med ett skriftspråksfenomen, men om utvecklingen har inhemsk bakgrund bör det först ha uppstått i talet. När det gäller frågan om *ha*-bortfall i tal och skrift står varje språkforskare inför den utmaningen att försöka hitta talspråksdrag i skriftligt material. De källor som finns i behåll är av förklarliga skäl skriven text, och ju längre bakåt i tiden vi rör oss, desto mindre andel informellt och talspråksnära bruk är det som möter i dessa källor. Det är för den skull inte alls omöjligt att hitta belägg för forna tiders talspråk, vilket diskuteras vidare i avsnitt 2.2.3.

Framställningen i det följande inleds med ett avsnitt om *ha*-bortfall som resultat av språkkontakt med högtyska, i 2.2.1. Här redogörs för de huvudsakliga argument som framförts i den tidigare litteraturen tillsammans med en översiktlig beskrivning av kontaktsituationen svenska-tyska under 1600-talet. En mer fördjupad redogörelse av den svensk-tyska kontakten ges i 3.2 nedan.

I avsnitt 2.2.2 redogörs för vad som hittills lagts fram om möjligheten att *ha*-bortfall uppstått som ett internt svenskt språkfenomen. De förklaringar som lagts fram är av olika slag, och avsnittet är indelat i två mindre avsnitt som fokuserar på de två huvudfåror som utkristalliserar sig bland förslagen. Avsnitt 2.2.2.1 utgår från Mobergs hypotes om fonetisk reduktion och avsnitt 2.2.2.2 från Sangfelts förslag om att den nya af-ledföljden har gett upphov till *ha*-bortfall. Jag värderar och diskuterar de olika förslagen i anslutning till respektive stycke. Dessutom för jag ett mer sammanhållet resonemang om förslagen i 2.2.2.3.

11 För beskrivning av konstruktioner med naket finit i äldre svenska som inte utgör *ha*-bortfall, se 2.4.1 nedan.

I 2.2.3 presenteras tidigare forskning avseende *ha*-bortfall som tal- eller skriftspråksfenomen. Här beskrivs också några iakttagelser av *ha*-bortfall i dialekter, som uppvisar avvikande karaktärsdrag i jämförelse med de perfektkonstruktioner, med och utan hjälpverb, som fokuseras i övrigt. I 2.2.4 beskrivs hjälpverbsutelämning i nyhögtyiska.

2.2.1 *Ha*-bortfall genom språkkontakt med högtyska

Den som först genomförde en större studie av *ha*-bortfall är Johannisson (1945). I sin utredning om de temporala hjälpverbens utveckling i svenskan beskriver han bruket att utelämnat finit *ha*, och menar att det är ett skriftspråkligt drag som dyker upp i svenskan i slutet av 1600-talet efter högtyskt mönster (Johannisson 1945:164f). Han ger ingen fördjupad argumentation för detta, utan tycks mena att det verkar vara så självklart att det knappt behöver motiveras.

Det är först i senare publikationer som han tydliggör varför hjälpverbsutelämning i svenskan är ett lån från högtyskan. I Johannisson (1960) lägger han stor vikt vid att beskriva de externa omständigheterna. Han förklarar att Sverige och svenskan under 1600-talet stod under en enorm påverkan från tyskt håll. Dels skedde en omfattande immigration av tysktalande i egenskap av kvalificerad arbetskraft. Efter trettioåriga kriget anmodades en stor mängd tyskar och nederländare att ta tjänst i den svenska statsapparaten och i en rad yrkesverksamheter. Dels var tyskans kulturella inverkan av en omfattning som inte kunde undgå någon. Tysk litteratur massproducerades och konsumerades såväl i original som i översättning. I kyrkan användes både sånger och texter på tyska. På gatorna i städerna hängde butiks- och krogägare upp skyltar på tyska. Den som adlades började gärna skriva sitt namn efter tyska konventioner. Johannisson påpekar också att dåtidens stora svenska skalder, som exempelvis Lars Wivallius och Lasse Lucidor, inte bara behärskade utan också använde tyska i sitt konstnärliga utövande.

En motsvarande bild målas upp av Braunmüller (2000), som också klarlägger innebörden av det starka tyska inflytandet i ett allmänlingvistiskt perspektiv. För det första var det helt avgörande att svenskan redan stått under lågtyskt inflytande i flera hundra år före den aktuella perioden. Språkkontakten är redan etablerad, och rent typologiskt skiljer sig inte högtyska nämnvärt från lågtyska. Över huvud taget är svenskan typologiskt mycket närbesläktad med tyskan, vilket gynnar lån på morfologisk och syntaktisk nivå. Braunmüller (2000) påpekar att kontaktsituationen svenska-högtyska också var mycket mer skriftspråkligt orienterad än den tidigare kontakten med lågtyska. Skriften inom administration i statlig och annan tjänsteutövning har tagit större utrymme. Boktryckarkonsten gör att spridning av litteratur kan ske avsevärt snabbare och

i större omfattning samtidigt som läs- och skrivkunnigheten har ökat i största allmänhet (se vidare 3.2 nedan).

1600-talets Östersjöområde är helt enkelt ett mer utvecklat skriftsamhälle än tvåhundra år tidigare. Ytterligare konsekvenser av detta är att religionen och bibeltexter efter Luther blir mycket inflytelserika, inte bara för sitt innehåll, utan som språkliga stilförebilder. Dessutom leder den ökade skriftspråkligheten till utvecklingen av nya genrer, bland annat pamfletter och andra nyhetsförmedlande texter liksom mer privata texttyper som (i efterhand utgivna) brev och dagböcker. Denna utveckling, i kombination med framväxten av de centralstyrda tryckerierna, leder också till en begynnande språknormering och till konventioner i skrift.

Johannisson (1945) uppmärksammar att *ha*-bortfall tidigt kom till uttryck på svenska just i en viss nybildad genre, nämligen nyhetstidning. I Johannisson (1960) undersöker han exempelvis Sveriges första nyhetsorgan *Ordinari Post Tjändender* (OPT), som gavs ut för första gången 1645. Johannisson studerar utgåvorna från åren 1667 till och med 1685 och noterar en kraftig ökning av hjälpverbslösa bisatser under perioden. 1667 var andelen *ha*-bortfall 4 %, men redan 1685 hade frekvensen ökat till hela 99 %. OPT byggde också helt på tyska förlagor och fick merparten av sitt underlag från *Hamburger Blätter*. Ganska snabbt spred sig sedan *ha*-bortfall till alla skriftspråkliga genrer, med undantag för religiösa texter. Det förekommer ingen hjälpverbsutelämning i Gustav Vasas bibel (GVB) (1541). Troligen har det starka inflytande som GVB hade på efterkommande religiösa skrifter medfört att spridningen av *ha*-bortfall gick betydligt långsammare i denna texttyp än i övriga.

I Johannisson (1945:171–174) har författaren också uppmärksammat hur skribenter förändrade sitt språkbruk över tid. Såväl von Dalin som Gyllenborg och Linné uppvisade en ökande andel utelämning under sin livstid. En sådan utveckling torde rimligen kunna tas till intäkt för att det undersökta fenomenet, *ha*-bortfall i bisats, faktiskt introducerades och spreds just under decennierna runt sekelskiftet 1600–1700.

Att strukturellt lån från högtyska ligger bakom *ha*-bortfallets uppkomst har också lyfts fram i sentida studier. Såväl Platzack (1983) som Malmgren (1985) hänvisar till Johannissons förklaring och menar att det är språkkontakt som är orsaken till hjälpverbsutelämningen i svenskan.

2.2.2 *Ha*-bortfall genom inhemsk utveckling

Ett flertal förslag som utgår från att *ha*-bortfall kan ha inhemskt ursprung har presenterats. Det går nämligen att finna belägg på *ha*-bortfall i bisats redan under sent 1400-tal. Avsnittet inleds med en redogörelse för fonetisk reduktion som

orsak till *ha*-bortfall i svenskan, i 2.2.2.1, som föreslagits av Moberg (1993). I avsnitt 2.2.2.2 beskrivs förslaget att den nya bisatsstrukturen med af-ledföljd ligger bakom *ha*-bortfallets uppkomst, som presenterats av Sangfelt (2014). Båda förslagen diskuteras därefter parallellt i 2.2.2.3.

2.2.2.1 Fonetisk reduktion som orsak till *ha*-bortfall

Moberg (1993) lägger fram några faktorer som enligt henne pekar mot att *ha*-utelämning från början är en svensk utveckling, och hennes huvudsakliga tes är att det är fonetisk reduktion som ligger bakom uppkomsten. Hon tar fasta på att hjälpverbslösa konstruktioner funnits i svenskan sedan länge. Till skillnad från Johannisson menar hon att *ha*-bortfall i bisats uppträder långt tidigare än i slutet av 1600-talet. Hon har genomfört en undersökning av Stockholm stads tänkeböcker (STb) från åren 1474–1509 och 1514–1520 och har hittat totalt 16 fall av utelämning. Dessutom har hon gjort en mer översiktlig genomgång av STb från 1544 till och med 1619, och har då funnit ytterligare fem belägg. Moberg (1993) tar avstamp i iakttagelser som gjordes redan av Ljunggren (1967). Hans undersökning av textmaterial från yngre fornsvenskan (yfsv) var inte primärt inriktad på att studera eventuell hjälpverbsutelämning, men han har registrerat sådana fall som han har stött på. Han noterar fyra exempel i STb, varav samtliga ingår bland Mobergs excerpter. Dessutom noterar han ytterligare ett belägg vardera i Arvstiven mellan Gyllenstierna och Bielke (1461) (2.12a), och i Heliga Mechtilds uppenbarelser (1469) (2.12b), samt ytterligare några belägg i Heliga lekamens gille (HLG) (2.12c), mellan åren 1515 och 1521. Ett tidigt exempel från Moberg (1993) ur STb ges i (2.12d).

- (2.12) a. ... her erik nipertz som **eght** her thures modher systher ... (Arvstiven Gyllenstierna–Bielke, 1461, från Ljunggren (1967:124))
'... herr Erik Nipertz som (har) varit gift med herr Turess moder ...'
- b. I wiingardenom waro palmquista plantadha somlika wp rätte oc somlike niderbögdhe til iordhena, wprätte qwistana äru the som haffua forsmat wärldenna mz hænna blomstrom oc sina tanka oc wilia **wpräkt** til himerikis (Hel. Mechtild, 1469, från Ljunggren 1967:124)
'I vingården janns planterade palmer, somliga stod upprätta, somliga var böjda ner mot jorden, de upprätta kvistarna är de som har försmätt världen med sina blomster och (har) sträckt sina tankar och sin vilja mot himmelriket'
- c. ... gaff jach mwremestaren, som **mwreth** Oloff scomagarens boodh, xij öre. (HLG, 1517, från Ljunggren (1967:125))
'... gav jag murmästaren, som (hade) murat Olof skomakares bod 7 öre'
- d. Laurens kötmangare feste lag sielf iij:e (3:e), ath han ecke **saalth** t[unn]a ööl vtgardes ellir brwkat köpslagan (STb 1:90, 22/3 1477, från Moberg (1993))
'... att han inte (har) sålt någon öltunna utomgård eller bedrivit någon handel'

I samtliga exempel i (2.12), utom i (2.12b), förekommer utelämnat finit hjälpverb i bisats. I (2.12b) är analysen svårare. Att participet *npråket* förekommer utan hjälpverb här kan lika väl bero på att frasen är samordnad med frasen *haffua forsmat* på raden före, se redogörelse om samordningsled utan hjälpverb i 2.4.1.

Moberg (1993) framhåller att *ha*-utelämning i bisats förekom i medellågtyskan (mlt) så tidigt som under 1200-talet, vilket också Johannisson (1960) påpekar. Rösler (1997) förklarar dock att hjälpverbsutelämning i lågtyska aldrig blev särskilt frekvent, utan nådde som mest bara cirka 24 % i vissa texter i kanslistil. Utelämning berörde verben *haben*, *sein* och *werden* och ägde bara rum i vissa formelbundna genrer (vilket överensstämmer väl med senare hjälpverbsutelämning i högtyska som beskrivs i 2.3 nedan).

Som nämndes ovan nämner Moberg (1993) möjlig kontaktpåverkan i sin diskussion, men anser inte att medellågtysk inverkan ligger bakom de fall av utelämning hon finner i STb. Detta är anmärkningsvärt eftersom stadsskrivarna själva inte sällan hade en lågtysk varietet som modersmål, och svenskan påverkades i mycket stor omfattning genom den långvariga, lågtyska kontakten. Hon menar också att om utelämning vore ett lån, så borde konstruktionen också finnas i fler genrer. Nu har ju Ljunggren (1967) funnit belägg på samma typ av utelämning i flera textgenrer, även om de flesta är hämtade från texttyper som till formen liknar stadsböckerna. Dessutom är det inte ovanligt att språkförändring, såväl genom språkkontakt som av annan orsak, tar sin början i en begränsad genre, eller ett begränsat register, för att så småningom spridas till en hel talgemenskap.

Moberg menar vidare att ett syntaktiskt lån av detta slag i svenskan också borde ha visat sig i grannspråket danska, som ju också lydde under tyskt inflytande. Att avfärda eventuell kontaktpåverkan på sådana grunder är alltför förhastat. Den rådande situationen, med hjälpverbsutelämning i tyska och svenska, men inte i grannspråket danska, kan snarare användas som argument för motsatt tolkning, det vill säga att det är ett tecken just på språkkontakt. Heine & Kuteva (2005:33) förklarar att om ett syntaktiskt fenomen återfinns i ett språk B, liksom i prestigespråket A, men inte hos B:s närbesläktade granne C, finns det all anledning att misstänka lån. Om B är eller har varit i kontakt med A är det mycket troligt att fenomenet uppkommit som resultat av språkkontakt. Ytterligare diskussion om dessa omständigheter ges i avsnitt 6.1.1.

I stället framhåller Moberg (1993) att utelämningen kan bero på inomspråklig ljudutveckling. Hon hänvisar till en handfull belägg på infinit *ha*-bortfall (jämför 2.3 nedan) som skulle kunna bero på trycksvaghet, och föreslår att också utelämning av de finita formerna kan ha att göra med trycksvaghet. Ytterligare stöd för denna hypotes hämtas hos Wessén (1992a:244f). Wessén menar att det trycksvaga hjälpverbets presens- och preteritumformer under äldre nysvensk tid fallit samman till ett enda gemensamt /ha?/. Han påpekar att detta

är synligt hos exempelvis Agneta Horn som skriver *bar* på många ställen där man förväntar sig *hade*. Wessén drar slutsatsen att Horn inte kan skilja mellan *bar* och *hade* i talet eftersom båda formerna uttalas /haʔ/. Wessén (1992a:245) menar vidare att hjälpverbet är särskilt trycksvagt i bisatser, medan trycket varierar i huvudsats. På så sätt, menar Wessén, har konventionen att utelämnas finit *ba* i bisats uppstått.

Flera av de argument som används för att framhäva *ba*-bortfall som inhemskt fenomen är omgärdade av vissa oklarheter. Moberg och Wessén anger ljudutveckling som tänkbart skäl, och Wessén (1992a:245) går så långt som att säga att detta är hela förklaringen till att utelämnings uppstått.

När Wessén diskuterar det reducerade hjälpverbet anger han ytterligare en omständighet, nämligen att det i svenskan under samma period skedde en omtolkning av preteritumformen av *ha*. Under yngre fornsvensk tid uppstod den tredje konjugationen som omfattar enstaviga verb vars stam slutar med vokal. Verb som tidigare böjts enligt paradigmet *tro – trodhe, bo – bodhe* övergick till att böjas *tro – trodde, bo – bodde*. Kvantiteten hos den framförställda vokalen övergick då till att bli kort (Wessén 1992a:148). Wessén (1992a:244) menar att *ha* (*hava*) under nysvensk tid genomgick samma förändring i analogi med tredje konjugationens verb. Preteritumformer som uttalats /haʔ/ eller /hae/ övergick till att uttalas /hadde/, och skrevs *hade*. Det förefaller dock märkligt om det i ett och samma skede äger rum fonologiska förändringar rörande *ha* som går åt diametralt motsatta riktningar. Enligt Wessén ska alltså hjälpverbet reduceras till noll, samtidigt som det också genomgår fonologisk förstärkning och övergår till /hadde/. Att det reducerade hjälpverbet leder till *ba*-bortfall i bisats under dessa omständigheter verkar inte sannolikt.¹²

Ytterligare ett diskutabelt resonemang hos Wessén rör slutsatsen om variation i tryck i fråga om huvud- och bisats. Han menar att hjälpverbet alltid är trycksvagt i bisats, men att trycket varierar mer i huvudsats. Det framgår inte vad han baserar antagandet på, men det framstår som väl kategoriskt. Och det förklarar inte varför bara *ha*, och inga andra trycksvaga led, började utelämnas. Argumentet är därför inte tillräckligt övertygande för att fungera som förklaring till *ba*-utelämnings uppkomst.

Jag uppfattar de argument som framförts i samband med förslaget att *ba*-bortfall beror på fonetisk reduktion som ganska svaga. Wesséns resonemang om hjälpverbets fonetiska utveckling ter sig relativt osäkert och dessutom bygger

12 Visserligen förekommer perfektkonstruktioner i östsvenska dialekter med två varianter av *ha*, med olika böjningsmönster, se 2.2.3, men det är tveksamt om Wessén avsåg dessa i beskrivningen ovan.

hela resonemanget på ett försvinnande litet underlag. Det rör sig om några enstaka fall av utelämnat hjälpverb, utspridda över en mycket lång tid.

2.2.2.2 Ny bisatsledföljd som orsak till *ha*-bortfall

Ytterligare ett förslag till inomspråklig förklaring har lagts fram i en studie av Sangfelt (2014). Med en minimalistisk analys föreslår Sangfelt att *ha*-bortfall uppstod som innovation när af-ledföljd etablerades som ny bisatsstruktur. Sangfelt har, liksom Moberg (1993) och Ljunggren (1967), funnit exempel på *ha*-bortfall i textmaterial från yfsv, och menar att möjligheten till utelämnning har att göra med den nya bisatsordföljden.

Under yngre fornsvensk tid etablerades af-ledföljd, det vill säga att finita verb placeras efter satsadverb, i bisats. Ända fram till den äldre nysvenskan förekommer sedan två parallella bisatsstrukturer, en med den nya af-ledföljden och en med den äldre fa-ledföljden (se Håkansson 2011). Med minimalistisk terminologi kan den nya strukturen förklaras så att det finita verbet inte längre behöver flytta till I-domänen, utan står kvar i V-domänen. Den uteblivna flyttningen beror på att I^o inte längre uppbär något obligatoriskt krav om att det finita verbet måste realiseras här.¹³ Sangfelt (2014) föreslår att när detta krav faller bort för det finita hjälp verbet, så uppstår möjligheten att utelämna det helt och hållet. Det skulle förklara varför vi finner exempel på utelämnat finit *ha* först efter att af-ledföljd uppstått i svenskan.

Sangfelts (2014) förklaring, att den nya af-ledföljden i bisats ligger bakom finit *ha*-utelämnning, lyfter fram relevanta faktorer som inte framträtt i den tidigare forskningen. Eftersom hjälpverbsutelämningen bara berör underordnade satsar måste dessa vara strukturellt skilda från huvudsatser. Före af-ledföljdens genombrott var skillnaderna inte lika framträdande. Som undantag kan eventuellt räknas kilkonstruktioner, som inte sällan gav en ledföljd med satsadverb före finit, som i *jordh som ey war pløghd alla sath* (Fornsvenska legendariet), 'jord som inte var plöjd eller sådd'. Men i fråga om realiseringen av verbfrasen skiljer de sig inte från huvudsatsens struktur (Pettersson 1996:171). Även i sats med kil antas verbet ha flyttat till I-domänen och några exempel med utelämnat hjälpverb i sats med kilkonstruktion har heller inte påträffats.

Man måste emellertid fråga sig om den nya af-ledföljden ger hela förklaringen. Bara för att den ger en möjlighet för hjälp verbet att utelämnas så måste inte den möjligheten träda i kraft. Danskan genomgick samma förändring och där uppstod ingen utelämnning. Vilka andra faktorer kan då ha bidragit till att

13 För vidare läsning se t.ex. Platzack (2011).

språkbrukarna faktiskt börjar utelämna hjälpverbet? Det framhålls ofta att både externa och interna faktorer verkar vid språkförändring, se redogörelse i 3.1.2. Man kan tänka sig att den nya bisatsstrukturen utgör den inomspråkliga omständighet som krävs för att förändringen ska kunna äga rum. Af-ledföljd skulle därmed kunna utgöra en syntaktisk nödvändighet, men kanske inte tillräcklig, för att *ha*-bortfall i bisats ska kunna uppstå.

2.2.2.3 Diskussion om giltigheten för inomspråkliga förklaringar till *ha*-bortfall

En faktor som spelar roll för diskussionen är antalet belägg på utelämningar i det yfsv materialet. Moberg (1993) har excerperat STb åren 1474–1509 och 1514–1520. Hon finner totalt 16 belägg, inklusive de fyra belägg som Ljunggren (1967) påvisat, under en tidsrymd om 41 år. Hon gör sedan en mer sporadisk undersökning av STb från 1544–1619 och finner där ytterligare fem belägg på utelämnat hjälpverb. Fallen med utelämnat hjälpverb uppträder alltså med synnerligen låg frekvens.¹⁴ Ibland förekommer utelämning två gånger under ett år, men däremellan kan det gå upp till 45 år mellan respektive belägg. Även Ljunggrens övriga fall framstår som högst sporadiska. Som nämndes ovan har han funnit ett belägg i Arvstvistens Gyllenstierna–Bielke (1461) och ett tveksamt fall i Heliga Mechtilds uppenbarelser (1469). Utöver det har han hittat en handfull belägg i Heliga Lekamens Gille 1515–1521.

Denna ringa mängd belägg kan jämföras med de fall av utelämnat hjälpverb i huvudsats som jag fann under arbetet med studien av finit utelämning. Några excerpter redovisas i 4.2.3.3 nedan. Trots att utelämning av denna typ förekommer upprepade gånger bland de undersökta texterna tror jag inte att *ha*-bortfall också omfattade överordnade satser. Min uppfattning är att dessa fall är utslag av tillfällig oaktsamhet hos enskilda skribenter.

Också Sangfelts belägg är fåtaliga. Han finner fyra belägg på *ha*-bortfall i Jönköpings stads tänkebok (JTb) (1456–1548) under en tidsperiod om alltså nästan 100 år. Utöver det finner han två belägg i Stimulus Amore (1500) och fyra belägg i STb (1633).

Sangfelt har i sin undersökning gjort ett urval av 100 meningar per text vilka innehåller perfekt eller pluskvamperfekt i underordnad sats. Fallen med utelämning kan då sättas i relation till det totala antalet möjliga fall. En sådan jämförelse kan inte lika enkelt göras i fråga om Mobergs och Ljunggrens belägg ef-

14 Mängden kan jämföras med de fall jag funnit av utelämnat finit i huvudsats som beskrivs i 4.2.3.3.

tersom de saknar motsvarande siffror. Moberg (1993) poängterar emellertid att den totala mängden underordnad perfekt och pluskvamperfekt är relativt liten. Ofta används preteritum där vi idag skulle använda perfekt.

De fall av utelämnat finit *ha* i bisats som förekommer under yfsv och äldre nysvenska (änsv) är alltså mycket få till antalet och är utspridda under flera hundra år. Det är tveksamt om detta lilla antal är en tillräcklig grund för ett antagande om att utelämnning är en del av språkbrukarnas grammatik. Det ligger närmare till hands att anta att dessa fall av utelämnade hjälpverb uppstått genom tillfällig ouppmärksamhet från skrivaren, vilket kan ha främjats av tillfällig trycksvaghet och fonologisk reduktion, som ju Wessén (1992a) och Moberg (1993) redan diskuterat.

Gemensamt för de här diskuterade författarna är att de förstås också har observerat den kraftiga ökningen av hjälpverblösa satser från och med slutet av 1600-talet. De är också överens om att det förmodligen har att göra med påverkan från högtyskan, se till exempel Moberg (1993) och Östman (2002).

2.2.3 *Ha*-bortfall som tal- eller skriftspråksfenomen

Utifrån olika studieresultat har det förts diskussioner om huruvida *ha*-bortfall uppstod som tal- eller skriftspråksfenomen. De som antar att fenomenet kommit in i svenskan som lån från tyskan menar att *ha*-bortfall inledningsvis fungerat som skriftspråkligt drag, och sedan spridit sig till talspråket. De som istället menar att *ha*-bortfall utvecklats internt framhåller att det har skett på talspråkliga grunder. Jag ska här redogöra för några synpunkter som lagts fram i den tidigare forskningen.

Johannisson (1945:161, 164) antar att *ha*-bortfall uppstått som en typiskt skriftspråklig företeelse, men sedan snabbt spridit sig till stilarter som ligger nära talspråket. Skillnaderna mellan tal och skrift höll vid den aktuella tiden på att minska i vissa avseenden. Bland annat blev det vanligare att använda talspråkliga drag, som kortformer och enklare verbböjning, också i skrift (Holm 1967:99–104, Widmark 1991:195). En sådan förändring torde ha bidragit till att ett skriftspråksdrag så snabbt kunde komma i bruk också i talet. Om man, som Johannisson, utgår från att det syntaktiska draget lånats in från tyskan förefaller den tolkningen rimlig, eftersom hjälpverbsutelämnning i nyhögtyskan (*nht*) först utvecklades inom kanslistilen (Breitbarth 2005).

Att *ha*-bortfall därefter snabbt fick fäste i talspråket styrks av Östman (2002). Östman har studerat bisatser med perfekt och pluskvamperfekt i 10 dramer från 1700-talet och där funnit att *ha*-bortfall redan under 1730-talet är mycket vanligt. Man måste givetvis vara försiktig i bedömningen av dramadialogerna som representanter för genuint talspråk. Replikerna var troligen avsedda att ut-

tryckas som vore de naturligt tal hos samtida språkbrukare, men de kan förstås också vara färgade av mer skriftspråkliga konventioner eftersom de var planerade och utformade i förväg. Dessutom är det svårt att veta hur nära ett ”naturligt talspråk” på 1700-talets teaterscen verkligen låg samtidens faktiska talspråk.

Till problematiken måste också ställas att man vid denna tid inte kan tala om en enda normativ talspråksvarietet. I modern svenska ställs ofta talspråk mot skriftspråk som två definierbara domäner, om än ganska förenklat. En sådan uppställning för 1600-talssvenskan vore helt missvisande eftersom språket då utgjordes av flera skiftande varieteter i fråga om stilnivå och karaktärsdrag. Widmark (1991) problematiserar beskrivningen av olika talarter, och relationen mellan dessa och skriftspråket som anses ha varit rådande under 1600-talet och hur de förändrades under perioden.

Det är vanligt att låta Sven Hofs beskrivning i *Swänska språkets rätta skrifsätt* (1753) tjäna som modell för hur stilvariationen var fördelad på tre nivåer: *offentligt tal*, *umgängestal* och *gemene mans tal*. Widmark tar sin utgångspunkt i Hofs indelning, men relaterar den till liknande beskrivningar som gjordes av flera andra samtida betraktare, som exempelvis Samuel Columbus, Urban Hiärne och Jesper Swedberg. Också hos mer sentida skribenter som Lyttkens & Wulff (1889) och Adolf Noreen (1903) presenteras bilden av ett talspråk huvudsakligen indelat i tre stilnivåer.

Gemene mans tal, eller bondska som det också kallas av exempelvis Hjärne, omfattar i stora drag de talade dialekterna utanför maktcentret Mälardalen-Uppland. I många fall har dialekterna avvikit i relativt stor utsträckning från det offentliga talet. Man antar att stora delar av befolkningen var tvåspråkiga, eftersom man var ålagd att kunna tillgodogöra sig offentligt tal (Widmark 1991:170).

Offentligt tal är den varietet som låg närmast skriften. Det var grundat på de lärdes bruk, det var starkt konservativt och inte särdeles benäget att förändras. Det offentliga talet var också den varietet som användes i publika sammanhang, exempelvis i statsmaktens kommunikation med folket runtom i nationen. Umgängestalet å sin sida var det språkbruk som användes hos familjer av hög börd, privat och i familjära situationer. Denna varietet har också kallats *hovstil* (Hiärne) eller *hovspråk* (Swedberg) och måste förstås som en stilvarietet som enbart brukades i det högsta samhällsskiktet. Att det förelåg markanta stilskillnader mellan det offentliga talet och umgängestalet framgår inte minst av Hofs beskrivning när han menar att det låter tvunget när personer i ledigt tal ”binder målet närmare bokstaven” (Widmark 1991:169). För övrigt menade Hof att det offentliga talet förhöll sig relativt självständigt gentemot skriften, och till och med fungerade som norm för ett enhetligt skriftspråk (Widmark 1991:163). Noreen (1903) däremot antar att förhållandet var det omvända, och att det istället var skriftspråket som fungerade normgivande gentemot det offentliga talet.

Det är således en grannliga uppgift att försöka påvisa i vilken riktning, från tal till skrift eller från skrift till tal, en förändring kan antas ha spridits.

Några ledtrådar ges ändå av de iakttagelser som framkommer hos Östman (2002). I sin undersökning av 10 dramer tillkomna under 1700-talet har hon särskilt studerat hur frekvensen SB varierar med karaktärernas sociala status.¹⁵ Totalt sett är mängden utelämning mycket hög, mellan 70 % och 100 % i 7 av de undersökta texterna. (I resterande 3 är det mellan 40 % och 56 %.)

Resultatet är att *ha*-bortfall över lag är avsevärt vanligare hos herrskapsfolk än hos tjänstefolk. Skillnaderna varierar, men i t.ex. *Kusinerna* uppgår andelen SB till 74 % hos herrskapskaraktärer, och samtidigt bara till 26 % hos de ”onda” damerna, vars repliker också innehåller en större andel talspråksmarkörer i allmänhet. Östman (2002:240f) har också observerat att variationen är störst bland tjänstefolk. De flesta karaktärer av lägre börd har låg andel utelämning, men i *Tartuffe* har också tjänstefolket en hög andel utelämningsar. Karaktärer av högre börd å andra sidan, uppvisar så gott som alltid en hög andel utelämning. Undantaget är Torbiörn Ränterik i *Sprätthöken*, som har en relativt låg andel utelämningsar, i relation till sin sociala status. Ränterik har också ett språkbruk som i övrigt avviker från hans adliga jämlingar.

Graden av talspråkighet mäts i dessa fall genom att författaren valt att stava replikerna efter uppenbart fonologiska mönster. Det visar sig till exempel med reducerad morfologi på verb och substantiv, eller genom ordval som drar åt vulgär stiltnivå.

Språkförändringar sker vanligtvis från en grupp språkbrukare med hög prestige vidare till resten av en given språkgemenskap. Östmans resultat tyder på att *ha*-bortfall knappast lär ha uppstått i den varietet som Hof benämner gemene mans tal. Om dramerna i Östmans undersökning är representativa för 1700-talets talvarieteteter så måste bruket att utelämnas finit *ha* i bisats inlets i samhällets övre skikt. Johannisson (1945:174), som också studerat dramatext, har föreslagit att den *ha*-utelämning som förekommer i 1700-talets dramadialog måste bero på skriftspråklig påverkan. Hans bedömning är att *ha*-bortfall inte alls brukades i talspråket, men han anger ingen explicit motivering. Kanske avser han de olika talvarieteteterna, och menar att utelämning kan ha förekommit tidigt i offentligt tal och eventuellt umgängestal, men knappast i gemene mans tal.

Ytterligare ledtrådar kan vi få i studiet av texter med talspråklig karaktär. Det är inte helt ovanligt att talspråkliga drag har kommit till uttryck exempelvis i dagboksanteckningar och privata brev. Dagboks författaren Agneta Horn har av den språkvetenskapliga forskningen bedömts vara en skribent med tydligt talspråklig

15 SB betecknar alltså underordnad sats med perfekt utan hjälpverb, HK betecknar motsvarande sats med hjälpverb.

stilnivå (Holm 1959, Platzack 1983). Hennes alster innehåller många typer av reducerad böjningsmorfologi, liksom andra vittnesbörd i form av stavning och ordval. Hon skrev sina skildringar i slutet av 1650-talet, och om SB vid denna tid var ett talspråkligt drag hos samhällets toppskikt, borde vi finna belägg på detta hos adelsdamen Horn. Det gör vi emellertid inte (jfr Platzack 1983, Sangfelt 2014) och det verkar därmed föga troligt att *ba*-utelämning skulle ha förekommit i talvarieteteten umgängestal så tidigt som i mitten av 1600-talet.

Det är inte helt tillfredsställande uppgifter som lagts fram i den tidigare forskningen om finit *ba*-bortfall och relationen till tal- och skriftspråk. Och även om Johannisson antytt att SB snabbt kom i bruk i talspråket, har fenomenet med tiden blivit starkt förknippat med skriftspråket.

Hur bruket utvecklats sedan utelämningen etablerades i början av 1700-talet är inte närmare undersökt. Inte förrän under tidigt 1900-tal blir *ba*-bortfall återigen studerat, ur ett språkvårdande perspektiv. Wellander (1939:44, 276) fördömer kraftfullt bruket av *ba*-lös konstruktion i tal, och menar att det är ett alltför formellt drag för att kunna fungera i ledig stil. Holm (1960) undersöker inspelningar av sportreferat från Sveriges radio för att se huruvida SB förekommer i tal sedan han lagt märke till att konstruktionen används av hans kollegor inom akademien. Han noterar i materialet att SB förekommer i viss utsträckning bland reportrarna under den undersökta perioden 1934–58 och Holms slutsats är att förekomsterna av *ba*-lösa bisatser sannolikt beror på skriftspråkets påverkan. Malmgren (1985) finner senare i en undersökning av SB i olika genrer och medier att *ba*-lösa bisatser i tal faktiskt uppgår till över 8 % under senare delen av 1900-talet. I tryckt dagspress når SB en frekvens om cirka 80 %, och i romanmaterial är konstruktionen nästan lika vanlig med en utbredning om cirka 70 %. Att SB skulle vara ett alltigenom skriftspråkligt drag ifrågasätts därför av Malmgren, som också påpekar att romanspråk ju sällan företräder ett särskilt stelt språkbruk.

Utöver att SB under 1900-talet har ansetts vara förknippat med skriftspråk och formell stil har också studier framförts som framhäver att *ba*-bortfall förekommer i vissa talade dialekter. Holm (1951) påvisar att hjälpverbslösa bisatser återfinns i talade dialekter såväl i Småland som i Östergötland och Bohuslän. Dessa fall av SB har excerperats under intervjuer och i material från Landsmålsarkiven och många av exemplen har producerats under 1800-talet. Holm (1951) menar att de här anförda beläggen är av ett annat slag än de talspråksexempel som han själv redogjorde för bland akademiker och radiokommentatorer. Dessa dialektala belägg måste ha ett annat ursprung och har knappast att göra med skriftspråkets konventioner. Han förklarar samtidigt att studieunderlaget är litet och att saken behöver undersökas vidare.

Tyvärr saknas alltså kunskap om hur utvecklingen av *ba*-bortfall förflutit från att konstruktionen etablerades under 1700-talet fram till de undersök-

ningar som gjorts på 1900-talsmaterial, med enstaka inslag från 1800-tal, se Malmgren (1985). Är *ha*-bortfall i dialekterna, som Holm framfört, ett resultat av den hjälpverbsutelämning som tog sin början i slutet av 1600-talet, eller har den uppstått av andra skäl, vid någon annan tidpunkt? Frågan framstår som än mer relevant när man tar del av de resultat som presenteras hos Bergvall (1955). Bergvall har funnit *ha*-bortfall i Edselemålet i Ångermanland, som verkar lyda under andra premisser än den *ha*-utelämning som beskrivits hittills. För det första kan utelämning endast ske i de konjugationer där supinumformen är morfologiskt unik gentemot övriga former i paradigmet. För det andra kan hjälp verbet inte utelämnas i *att*-sats, där förefaller *harl hade* vara obligatoriskt. För det tredje beskrivs att sats med utelämnat hjälpverb uttrycker annan modal betydelse än sats med hjälpverb, vid tilltal. En informant har förklara att *ha*-lös konstruktion gav uttryck för en mildare nyans vid direkt tilltal, om meningen innebar någon form av förebråelse. Konstruktion med *ha* kunde däremot gärna användas om man omtalade händelsen och den berörda personen inte var närvarande. Betydelskillnaden kunde också innebära att talaren ville tona ner sin auktoritet och inte verka mästrande. Meningen *Om du köpt dig något nyttigt för slantarna, så skulle jag inte ha sagt något om det* har alltså en mildare framtoning än *Om du hade köpt dig [...]*.

Den *ha*-utelämning som beskrivs hos Bergvall är troligen ett annat fenomen än den utelämning som beskrivs här. De skillnader i fråga om både betydelse och distribution som framkom ovan avviker helt enkelt för mycket från den i övrigt beskrivna *ha*-utelämningen för att de ska kunna beskrivas som ett och samma fenomen.

Att perifrastisk perfekt utvecklats i annan riktning än i standardsvenska har förekommit också på annat håll. I äldvalska förekommer inte *ha*-bortfall alls, och i östsvenska dialekter, som estlandssvenska, finns tre olika sätt att uttrycka perfekt. Förutom att perfekt kan uttryckas med *ha* eller *vara*, enligt samma principer som i danska, norska och tyska, finns ytterligare en perfektkonstruktion med hjälp verbet *ha*. Denna tredje konstruktion har en mer resultativ eller possessiv funktion än vanlig *ha*-perfekt, och påminner om konstruktioner som *jag har väskan packad*. Formella avvikelser jämfört med *ha* i aktiv perfekt är att hjälp verbet kongruensböjs och att konstruktionen har OV-ledföljd (Lagman 1967, Rosenkvist 2019). En diskussion om de olika svenska varieterna följer i 6.4.

2.2.4 Hjälpverbsutelämning i äldre tyska

Den hjälpverbsutelämning som var i bruk i nyhögtyskan har ofta förts på tal vid studiet av den svenska finita utelämningen, och här ges en översiktlig redogörelse för hur den tog sig uttryck. Beskrivningen bygger främst på två större

studier genomförda av Breitbarth (2005) och Thomas (2018). Långt innan den högtyska varianten dök upp förekom hjälpverbsutelämning också i lågtyskan. Fenomenet är mindre känt, men nämns hos Moberg (1993), Johannisson (1960) och Rösler (1997). Den lågtyska utelämningen förekom i kanslispråklig text och hade mycket låg frekvens ända fram till 1500-talet (Rösler 1997:212f). Den lågtyska varianten verkar inte ha något förklaringsvärde för den högtyska, och behandlas varken av Breitbarth eller Thomas.

Hjälpsverbetsutelämning var ett produktivt drag i högtyskan från 1400-talet till och med 1700-talet. Utelämning kunde ske i ett flertal konstruktioner och den vanligaste typen berörde perfekt och pluskvamperfekt i underordnad sats precis som i svenskan, se tabell 2:2 nedan. Förutom utelämning av hjälpverb i perfekt och pluskvamperfekt, som gällde verben *haben* 'ha' och *sein* 'vara', kunde utelämning också ske i passiva satser (*sein* och mer sällan också *werden* 'bli'). Dessutom kunde hjälpverbsutelämning ske också i konstruktion med *zu*-infinitiver (*sein* och *haben*), i predikativa satser (*sein*) och perifrastisk futurum (*werden*), om än i mindre utsträckning. Gemensamt för alla varianter av utelämning är att de endast ägde rum i underordnade satser.

I nyhögtyska (ca 1350–1650) äger hjälpverbsutelämning huvudsakligen rum i perifrastiska verbkonstruktioner. När utelämningen dyker upp under 1400-talet sker den inledningsvis i perfekt och pluskvamperfekt, och sprids därefter till övriga berörda konstruktionstyper.

TABELL 2:2. Konstruktioner i nyhögtyska som tillät hjälpverbsutelämning

		Nyhögtyska	Nysvenska
(1)	Perfekt, pluskvamperfekt	<i>haben/sein</i> + PCP	<i>ha</i> + PCP
(2)	Passiv-konstruktioner	<i>sein/werden</i> + PCP	<i>vara</i> + PCP
(3)	<i>zu</i> -INF-konstruktioner	<i>haben/sein</i> + <i>zu</i> -INF	-
(4)	Kopula	<i>sein</i> + ADJ	<i>vara</i> + ADJ
(5)	Futurum	<i>werden</i> + INF	<i>skola</i> + INF
(6)	Modalkonstruktioner	V _{mod} + INF	V _{mod} + INF

Utelämning av hjälpverb kunde alltså äga rum i högtyskan i alla de sex konstruktionstyper som presenteras i tabell 2:2, även om det skedde i mycket liten utsträckning i typ (4), och extremt liten i typ (5) och (6) (Breitbarth 2005:3f). Thomas (2018:28) uppger att utelämning i typ (5) är så ovanlig att hon inte ens undersöker den. I svenskan skedde (och sker) utelämning enbart i typ (1). Exempel på hjälpverbsutelämning i nyhögtyskan ges i (2.13).

- (2.13) ... die grosse Noth, welche sie in dem Schmalkaldischen Krieg **außgestanden** ...
(Christoph Schorer, 1660, från Breitbarth 2004)
”*det stora elände, som de (har) lidit i det schmalkaldiska kriget*”

Breitbarth (2005) menar att den avgörande orsaken till uppkomsten av hjälpverbslösa satser i den tidiga nyhögtyskan var ett ökat behov av underordningsmarkörer, dels till följd av utvecklingen av nya skriftliga genrer, dels förändringar i bisatssystemet med bland annat förlust av tidigare subjunktioner. Hennes resultat visar att den tyska hjälpverbsutelämningen var optionell och med tiden blev mycket vanlig. Under andra hälften av 1600-talet uppgick utelämning i perfekt och pluskvamperfekt till 90 % respektive 80 % men den kom aldrig att helt tränga undan konstruktion med hjälpverb.

Thomas (2018:319) har inte funnit stöd för en hypotaktisk förklaring i sin studie. Istället föreslår hon att hjälpverbsutelämningen uppstod som ett stildrag i typiskt skriftspråkliga genrer. I hennes studie framkommer att utelämning förekom mest i kanslistil och tidningstext, mellan 80 och 90 %, medan frekvensen var lite lägre, mellan 50 och 70 %, i andra genrer, som dramer, prosa och predikningar. Thomas diskuterar de stora kommunikativa och sociokulturella skillnader som förelåg mellan språkbruk i skrift respektive tal. Kanslispråkliga texter hade nyss börjat skrivas på folkspråket, efter att tidigare främst ha skrivits på latin. Utelämning kan då ha ansetts utgöra ett drag som var förbundet med just den genren. Detsamma kan tänkas ha förelegat också för tidningstext, som var den andra genren med störst andel utelämning. Tidningstext och nyhetsrapporter uppstod och utvecklades under den aktuella perioden, och hjälpverbsutelämning kan ha uppfattats som ett genrebundet stilistiskt drag. Det är inte troligt att hjälpverbsutelämning någonsin brukades i tal, även om det förekom i pamfletter som var avsedda att läsas högt för medborgarna i landet (se Breitbarth 2005:50f).

2.3 Tidigare forskning om infinit *ha*-bortfall

I inledningen angavs att perfekt infinitiv kan uttryckas i tre typer av konstruktioner i modern svenska. De tre typerna, hjälpverbsinfinitiver, kontrollinfinitiver och nexusinfinitiver, beskrevs i 2.1.2 och illustrerades i (2.3) som här upp-repas som (2.14).

- (2.14) a. Du borde (ha) klätt dig varmare.
b. Örnen är tillbaka efter att nästan (ha) varit helt utrotad.

- c. De ansåg sig (ha) blivit lurade.
- c'. De ansågs (ha) blivit lurade.

Förutsättningarna för utelämning av infinit *ha* skiljer sig åt i de tre konstruktionerna. För utelämning enligt (2.14a) krävs ett överordnat modalt hjälpverb, vanligen i preteritum. Vid utelämning som i (2.14b) har den infinita konstruktionen obligatoriskt infinitivmärke, och utelämning sker vanligtvis bara om *ha* föregås av ett adverbial. I (2.14c) sker utelämning i så kallad nexusinfinitiv. Det led som förefaller vara objekt i matrissatsen fungerar som predikationsbas för infinitivfrasen och dessa led utgör en nexusförbindelse. I SAG (III:272) anges att utelämning i de tre konstruktionerna kan förekomma, men samtidigt sägs att språkvården föreslår att det infinita hjälpverbet alltid sätts ut.

Den historiska utvecklingen av infinit *ha*-bortfall är, som nämnts, relativt okänd. Det förekommer enstaka exempel på hjälpverbsutelämning i forskningen, som hos Moberg (1993) och Ljunggren (1967), liksom hos Wiklund (2001). Bara i Mobergs fall är resultaten grundade i studier med primärt syfte att undersöka just hjälpverbsutelämning, medan övriga fynd har gjorts mer sporadiskt.

Moberg (1993) menar att infinit *ha*-bortfall är väl företrätt i yngre fornsvenskan, och anger att hon funnit en mängd exempel i sin genomgång av ATb och STb. De exempel hon hittar är till övervägande del av hjälpverbstyp, som (2.14a) ovan, men hon finner också utelämning i nexusinfinitiv, som i (2.14c). Utdragen i (2.15) är delvis en repetition av (1.5) ovan. I (2.15a–b) sker utelämning av infinit *ha* efter modalverbet *skä* i preteritum, *skulle*. Det är för övrigt endast formen *skulle* som uppträder med *ha*-bortfall bland Mobergs exempel av denna typ. Det fall av utelämning i nexusinfinitiv som presenteras i (2.15c) är också Mobergs enda exempel på *ha*-bortfall av den här typen. Inga siffror anges i studien, och det är svårt att avgöra hur vanligt förekommande den infinita *ha*-utelämningen är i materialet.

- (2.15) a. talade didrik greffuensteen til per skinnare om en hæsth thet per **skulle skadath** hans hest. (ATb 1:27, 18/9 1454, efter Moberg (1993))
'Talade Didrike Grevensten till Per Skinnare om en häst, att Per skulle (ha) skadat hans häst'
- b. Hade jach funnet tik vtan porten [...], jach **skulle hwggit** tik styckie fran styckie. (STb 2:250, 4/2 1488, efter Moberg (1993))
'Hade jag hittat dig utanför porten skulle jag (ha) huggit ner dig stycke för stycke'
- c. som her Per Hinricj breff och vtscriffter vtludde, som tet annamet hade och medh samma sin egin handscriff **kendes sich tet annamet och giffuit j Gudz ære**. (STb 3:413, 25/2 1499, efter Moberg (1993))
'... som hade emottagit det och med sin egen handskrift tillkännagivit sig (ha) mottagit och givit det'

Wiklunds två exempel är båda av hjälpverbstyp. Det första (2.16a) är hämtat från Ivan Lejonridderen från tidigt 1400-tal, som är skriven på vers, och här

saknas *ha* efter modalverb i presens, *skal*. Nästa (2.16b) är hämtat ur Själens tröst, som också är tillkommen under tidigt 1400-tal, och här saknas hjälpverbet efter modalverb i preteritum, *wilde*.

- (2.16) a. thet iak **skal** han ey fat at se (IL, s. 68)
'att jag inte ska (ha) fått honom att se'
b. Tha **wilde** Alexander **latit** budhin vphængia (ST, s. 380)
'då ville Alexander (ha) låtit hänga budet'

Ljunggren (1967) har i en studie av talspråkliga drag i yngre fornsvenskt material funnit ett antal exempel på utelämnat infinitiv hjälpverb. Det handlar då uteslutande om hjälpverbstyp, som i (2.14a) och (2.15a). I de allra flesta fall sker utelämnning efter *skulle*, men hos Peder Månsson finner han exempel också med andra modalverb. I (2.17a) visas exempel med utelämnat infinitiv *ha* efter *skulle*, som förekommer i flera av Ljunggrens undersökta texter, förutom i Arvstivsten Gyllenstierna–Bielke också i STb samt hos Hans Brask och Peder Månsson. I (2.17b–c) ges exempel på *ha*-bortfall efter *kunne* 'kunde' respektive *willo* 'ville'. Inte heller hos Ljunggren (1967) framkommer några uppgifter om mängden utelämnning, i absoluta eller relativa tal.

- (2.17) a. ok sadhe han thät kong karl **skulle fanget** thät ...
(Arvstivsten Gyllenstierna–Bielke 1461, efter Ljunggren 1967)
'och sade han att kung Karl skulle fått det'
b. Jtem war han kommin j thän stadh thär han **kwnne anthwardath**
päningarna honom j gen som them wthsände.
(PMSkr 71, efter Ljunggren 1967)
'Likaledes hade han kommit till den plats där han kunde återlämnat pengarna till honom som hade skickat dem'
c. Och **willo** the gerna **giffwith** herr pädhar jngemari beffwisnig hwrw han ...
(PMBrev 302, 1508, efter Ljunggren 1967)
'och dom ville gärna gett herr Peder Ingemarsson bevis på hur han'

Av nusvenskans tre konstruktionstyper som tillåter *ha*-bortfall är det bara hjälpverbsinfinitiver som förekommer mer än en gång. Nexusinfinitiv är representerat vid ett tillfälle och kontrollinfinitiver saknas helt.

Ljunggren, som angående finit utelämnning hänvisar till Johannissons förslag om högtyskt ursprung, föreslår att också infinitiv utelämnning kan ha tysk härkomst. Han anför delar av ett uttalande av H. S. Nyberg från 1950, där Nyberg primärt avråder från att använda *ha*-bortfall: "Utelämna aldrig hjälpverben! Jag skulle för längesen svarat på ditt brev ... är en konstruktion som har uppkommit i tysk kanslistil, vandrat därifrån till den svenska och nu tyvärr också påverkat vårt talspråk. Det verkar bokspråk och pedanteri, men inte ledigt tal." Ljunggren föreslår därefter att infinitiv *ha*-bortfall antingen beror på tysk påverkan, eller att

det har uppstått genom trycksvaghet. Han menar samtidigt att det inte kan avgöras förrän ämnet studerats vidare (Ljunggren 1967:125).

Det är tveksamt om Nybergs förslag har någon giltighet i detta sammanhang. Ljunggrens excerpter är från 1400-talet, när svenskan ännu påverkades av lågtyska influenser. Nybergs uttalande vittnar om att han har den högtyska hjälpverbsutelämningen i tankarna, som vid den tiden knappt hunnit etableras i det egna språket, se 2.2.4 ovan.

Några omständigheter att ta hänsyn till i bedömningen av *ha*-bortfall i äldre svenska är till exempel att fler verb än idag tog particip (supinum) som komplement. Verb som *gitta*, *få* och också *orka* och *vinna* kunde konstrueras med particip på ett sätt som förefaller vara *ha*-bortfall ur ett modernt perspektiv, se (2.18).

- (2.18) a. til hon **giter** kuern **dræghit** (YVgl, giftasbalken fl. XI)
'till dess hon kan draga kvarn' (Holmbäck & Wessén 1946:284)
b. **vindr** hann ai aiþi uppi **haldit**. þa byti hann III oyra ... (GL, Om okvädningsord)
'kan han ej fullgöra eden, då böte han tre örar' (Holmbäck & Wessén 1943:235)

Det fanns helt enkelt fler konstruktioner i fornsvenska än i nusvenska av strukturen [AUX_{fin} + V_{PCP}] där verbet *ha* inte ingår. Moberg har också föreslagit att hjälpverbsinfinitiver utan *ha* kan vara exempel på gruppböjning, som beskrivits i Thorell (1973). Därav skulle man få mönster som *skall skada – skulle skadat*.

Av dessa totalt sett mycket få excerpter har flera, som Wiklund (2001), bedömt att infinit *ha*-utelämning måste ha varit ett produktivt mönster, ungefär som i nusvenska. Min studie på fornsvenskt material omfattar ungefär 2 miljoner token, och den visar att *ha*-bortfall inte verkar vara så etablerat som man hittills antagit (se kapitel 5).

2.4 Angränsande faktorer

Den tidsperiod som står i fokus för undersökningen är en tid som i efterhand har definierats som övergången från äldre till yngre nusvenska. Det finns förstås skäl till detta, eftersom språkbruket från tidigt 1700-tal och framåt har en mycket modernare prägel än bruket bara fem, sex decennier bakåt i tiden.

Under 1600-talet pågår flera syntaktiska förändringar i svenskan, inte minst sådana som berör underordnade satser. OV-struktur och finalt placerade finit är på väg att försvinna. Övergången från *fa*- till *af*-ledföljd är genomförd, även om *fa*-ledföljd ännu förekommer i stor utsträckning. Vad gäller perfektssystemet sker en rad förändringar, som till stor del kan knytas till uppkomsten av hjälpverbsutelämning. Svenskan förlorar möjligheten att bilda aktiv perfekt med

hjälpverbet *vara*, som beskrivs i 2.4.2 nedan, och under 1700-talet uppstår den nya verbformen supinum, se 2.4.3.

Relationen mellan den temporala betydelsen och hjälpverbets presens- och preteritumformer avviker i viss utsträckning från relationen i modern svenska. Under nysvensk tid är det till exempel vanligare än idag med perfekt uttryckt i presens i en preteritumkontext, där vi hade väntat oss pluskvamperfekt. Den här diskrepansen innebär att det ofta är näst intill omöjligt att avgöra tempus när hjälpverbet är utelämnat. Jag redogör kort för dessa omständigheter i 2.4.4 med slutsatsen att jag utesluter tempus från de faktorer jag studerar i undersökningen.

Jag inleder avsnittet med att redogöra för konstruktioner utan hjälpverb som inte faller inom ramen för vad som avses med *ha*-bortfall i avhandlingen i 2.4.1. Därefter följer en kortfattad redogörelse för förlusten av *vara* som temporalt hjälpverb i 2.4.2. I avsnitt 2.4.3 beskrivs uppkomsten av supinum som till stor del sker som en direkt följd av etableringen av *ha*-bortfall. Sist i 2.4.4 beskrivs modalt perfekt och relationen mellan form och temporal betydelse i perfektkonstruktioner i äldre nysvenska.

2.4.1 Nakna particip som inte beror på *ha*-bortfall

Ända sedan fornsvenskan har temporalt hjälpverb kunnat utelämnas vid samordning. Det går bra också i modern svenska när hjälpverben i samordningsleden är identiska (se (2.19)).

(2.19) ... att de **hade ätit** och **druckit**.

I (2.19) återfinns en samordning av verbfraserna *hade ätit* och *hade druckit* och eftersom de finita verben är identiska, bör hjälpverbet utelämnas i sista ledet, se SAG (IV:891). Hjälpverbsreduktion vid samordning fungerar bra i såväl huvud- som bisats, vilket gäller också i äldre språkskeden. En skillnad mellan nusvenskan och äldre svenska är dock att det kan förekomma i tre olika konstruktionsvarianter, som har beskrivits av Johannisson (1960:39).

För det första kan hjälpverbet utelämnas precis som i (2.19), när de finita verben är identiska, se (2.20).

- (2.20) a. at gudh ... skirdhe them, sidhan the **haffdho warit** afgudha oc **dyrkath** en gulkalf för gudh. (MB1A s. 498, efter Johannisson 1960)
'att Gud ... renade dem, sedan de hade varit *ogudaktiga* och *dyrkat* en *guldkalv* som Gud.'
b. att han alldrigh skulle eller ville bryta eller ryggia thett han **uthloffvadt** och

svoridt hade. (C. C. Gyllenhielm 1640, s. 269)

'att han aldrig skulle eller ville bryta eller upphäva det han hade utlovat och svurit.'

I (2.20b) sker samordningsutelämningen i det första ledet, vilket går bra i underordnade satser där finitet kan placeras sist. Den här typen av samordning var vanlig under 1600-talet men gick snart förlorad eftersom finala finit upphörde som bisatsledföljd, se 2.4.4 nedan.

För det andra kunde hjälpverbet *ha* utelämnas i samordning med hjälpverbet *vara*.¹⁶ I (2.21a–b) anges två av Johannisson (1960) anförda exempel.

- (2.21) a. ... aff thy blodhe, som wtran mz watne aff hans sidho, tha han **war hængder** a korseno oc **opgiwith** andan. (MB1A, s. 89)
'... av blodet som rann längs hans sida, när han var upphängd på korset och hade överlämnat sin ande.'
- b. Um en dagh fik faustinianus vita, At thwe hans bezste wini ... **waru kompne** til rom, Ok hærbærghe **takit** nær symoni mago. (Fsv leg, Cod Bil s. 354)
'En dag senare fick Faustus veta att två av hans bästa vänner ... hade anlänt till Rom, och tagit härbärge nära Simon Magus.'
- c. * när han **var upphängd** på korset och **överlämnat** sin ande.
- d. * att de **var komna** och **tagit härbärge**.

Finit *ha* kan alltså utelämnas om motsvarande form av *vara* står i ett föregående led, och om verbfraserna har samma subjekt.¹⁷ Så är fallet i exemplen (2.21a) med *han* som subjekt till de båda verbfraserna, och i (2.21b) där *thwe hans bezste wini* är subjekt på motsvarande sätt. I modern svenska fungerar inte samordningsutelämning på detta sätt, vilket illustreras i (2.21c–d). Det beror högst sannolikt på att svenskan har övergått från att ha två temporala hjälpverb, *ha* och *vara*, till att numer bara använda *ha*, se också 2.4.2.

För det tredje kunde hjälpverbet *ha* i vissa fall utelämnas, i äldre nysvenska, om det återfanns i närliggande sats. Omständigheterna för denna typ av utelämning är något otydliga. Johannisson har framfört två möjliga förklaringar: antingen var det en typ av samordningsutelämning, som i (2.21), eller så berodde det på inverkan från tyska förlagor. Med utgångspunkt i exemplet i (2.22), från Columbus *Ordskötsel* (1678), föreslår Johannisson (1945:167) att finit *ha* kunde utelämnas när samma verb återfanns i föregående sats. Han menar att denna typ var ovanlig, och bedömer att det är samordningsutelämning genom att det skulle vara samma psykologiska bakgrund som gör sig gällande. Som synes verkar hjälpverbet *ha* utelämnats närmast slumpartat, lite här och var, vilket Johannisson också påpekar.

16 På motsvarande sätt kunde också *vara* utelämnas i samordning med *ha*.

17 Samma typ av samordningsreduktion ska ha varit i bruk också i äldre norska och danska (Johannisson 1945:166).

- (2.22) Andre främmande ... **ha'** wäl **kommit** obudne ok **ha'** likwäl **fätt** sitta, ok stundom länger fram än de **ha skullat**. Så främmande Handelsmän **satt** sig där in, **haft** crediit i främmande Land, ok så för främmande waror **dragit** til sig Landetz fetma must ok kärna, ok sedan **settat** som andra Josepar Landetz fäder där inne, eller ok **tagit** sina penningar ok **dragit** ut där de **kommit** från. (Columbus 1678, 11:14.)

I en senare publikation diskuterar han samma utelämningsstyp, det vill säga att finit *ha* saknas eftersom det återfinns i närliggande sats, men framhåller denna gång att det troligen beror på tyska förlagor (Johannisson 1960:39f). Han anför ett flertal exempel, bland annat ett utdrag ur NT i Bibeln (1541) (2.23a), som han jämför med den lutherska förlagan (2.23b).

- (2.23) a. ... bådhe medh them, som samma Gudz Lagh **hället**, så ock medh them, som them icke **hället haffua**...
- b. ... beide dere die selben **gehalten** vnd nicht **gehalten haben**...

Tolkningen av nakna particip som i (2.23) är besvärlig. I detta fall skulle det kunna vara ett tidigt exempel på just den hjälpverbsutelämning som är temat för avhandlingen. I (2.22) däremot saknas hjälpverb i huvudsats, vilket med nödvändighet måste ha en annan förklaring. Att som Johannisson ovan förklara hjälpverbslösa konstruktioner i (2.22) genom att åberopa samordningsutelämning över meningsnivå är inte särskilt tillfredsställande. Kriterierna är helt enkelt inte operationaliserbara, eftersom de inte avviker från restriktionerna för ”vanlig” *ha*-utelämning i underordnad sats. I undersökningen har jag funnit ett flertal utelämnade temporala hjälpverb i huvudsats, se avsnitt 4.2.3.3. Min bedömning är att de kommit till genom tillfällig obetänksamhet, eller rena misstag.

Sammansatt tempus utan hjälpverb har alltså förekommit i språket ända sedan fornsvensk tid. Syntaktiskt har dessa konstruktioner emellertid inget att göra med den typ av hjälpverbsutelämning som senare får fäste i språkbruket i slutet av 1600-talet. Gemensamt för de tre varianter av hjälpverbsreduktion som beskrivits ovan är att de beror på samordning i någon utsträckning, och att de kan förekomma i såväl över- som underordnad sats. Den typ av *ha*-utelämning som träder in i svenskan under sena 1600-talet lyder under helt andra restriktioner. För denna senare typ är samordning ovidkommande, och hjälpverbet kan bara utelämnas i perfekt och pluskvamperfekt i underordnad sats. Det är bara denna typ som avses med termerna finit *ha*-bortfall och finit *ha*-utelämning i avhandlingen.

2.4.2 Förlust av *vara* som temporalt hjälpverb

Fram till början av 1700-talet användes både *vara* och *ha* som temporala hjälpverb i svenskan, precis som motsvarande *VARA* och *HA* i övriga germanska språk (se Johannisson 1945, Platzack 1988). I slutet av 1600-talet kan man iaktta en förändring i det att perfektkonstruktion med *vara* är på väg att trängas undan till förmån för konstruktion med *ha*.

Liksom i övriga germanska språk bestämdes distributionen av de två hjälpverben av innehållsverbets semantiska egenskaper. Principiellt användes *vara* med intransitiva rörelse- eller övergångsverb (icke-ackusativer), precis som det fortfarande förhåller sig i modern tyska, danska och norska, se 2.1.3.4. Hos många verb kunde båda hjälpverben användas, och valet styrdes då primärt av den framhävda aktionsarten, se Larsson (2007) och (2009:260f). Något generaliserat kan man påstå att *vara* användes när resultatet av en handling fokuserades, medan *ha* användes när verbhandlingen i sig, dess durativitet, process etc. fokuserades.

Både Johannisson (1945) och Larsson (2007) har studerat språkbruket hos enskilda skribenter under den aktuella perioden och funnit att förlusten av *vara* tar sin början i talspråkligt präglade texter av centralsvenskt ursprung. Jag har i den tidigare litteraturen inte hittat någon förklaring till varför *vara* upphör att fungera som temporalt hjälpverb, däremot har flera författare poängterat att förändringen skyndas på genom uppkomsten av *ha*-bortfall, se Johannisson (1945:169f), Platzack (1989). När hjälpverbslösa satser blir allt vanligare från slutet av 1600-talet börjar språkbrukarna förknippa dessa med hjälp verbet *ha*. Johannisson (1945:168f) har också noterat att *vara* försvinner snabbare i underordnade satser, där utelämnat hjälpverb blev vanligt, än i huvudsatser.

Den här utvecklingen är också intimt förknippad med uppkomsten av supinum som beskrivs i 2.4.3 nedan. Med förlusten av *vara* sker en omtolkning av participet som får en mer utpräglad aktiv tolkning (Platzack 1989).

Johannisson (1945:183f) har framfört att när hjälpverbsutelämning sprids under det sena 1600-talet sker utelämning sporadiskt också av *vara*. Samma observation har gjorts i denna undersökning. Jag har funnit mycket få exempel på utelämnat *vara* och bland de excerperade bisatserna utgör icke-ackusativer en mycket liten andel av de verb som förekommer utan hjälpverb under *ha*-bortfallets spridningsfas, se vidare avsnitt 4.2.3.1. I dessa fall är participen inte heller böjda efter subjektets numerus och genus.

Inom ett generativt ramverk har Platzack (1988) föreslagit att förlusten av subjekt-verb-kongruens ledde till den förändring som skisseras här. Både danska och svenska förlorade subjekt-verb-kongruens successivt under 1600-talet men därefter tog utvecklingen helt olika riktning i dessa båda språk. Den avgörande

skillnaden i detta fall är etableringen av hjälpverbsutelämning som ägde rum i svenskan men inte i danskan.

2.4.3 Uppkomsten av supinum

I tidigare studier har det framkommit att supinum utvecklas och blir befäst under 1700-talet (se t.ex. Hedlund 1992, Platzack 1989). Före denna tid bildades perfekt och pluskvamperfekt med hjälpverb och perfekt particip. Med hjälpverbet *vara* kongruensböjdes participet efter subjektets numerus och genus men med hjälpverbet *ha* har ända sedan fornsvensk tid använts en enda fast form, motsvarande formen för neutrum singularis. I övrigt förelåg inga andra morfologiska skillnader mellan participen.

Det har hävdats (Palmér 1919:36, Platzack 1981:109) att den förste att beskriva supinum i svenskan var Abraham Sahlstedt (1769) i sin *Svenske Grammatika efter det nu för tiden brukliga sättet att tala ok skriva* men den nya verbformen hade redan beskrivits några år tidigare av Hof (1753) i *Svenska språkets rätta skrifsätt* (Hedlund 1992:148). Centralt hos båda i framställningen om verbformen supinum var den ortografiska distinktionen gentemot particip i neutrum singularis. Ändelsemorfemet skulle skrivas *-t* respektive *-dt*, en skillnad som sedan kom att upprätthållas fram till stavningsreformen 1906. Det här var emellertid inte heller något nytt. Distinktionen *-t/-dt* för perfekt respektive predikativt particip hade redan framhållits av Heldmann (1738) i hans grammatik i svenska för tyskar.

Ytterligare en stavningsdistinktion som framhölls av Sahlstedt var att supinums ändelsemorfem för starka verb skulle skrivas *-it* medan perfekt particip i neutrum skrivs *-et*. Platzack (1981) har studerat vokalväxlingen, både *it/et* och *in/en*, hos perfekt particip för berörda verb under nysvensk tid och konstaterar att det rådde stor variation långt innan supinum utvecklades under 1700-talet. Vokalvalet styrdes av ett flertal faktorer, främst genre och dialekt. Det var inte ovanligt att skribenter använde en och samma vokal i båda verbformerna: i vissa dialektområden, t.ex. Uppland och Södermanland, kunde skribenter använda genomgående *-i* för dem båda. I andra områden, som Götaland och Värmland, använde många genomgående *-e*. I fråga om genre föreföll *-i*-ändelse ha ett högre stilvärde, och användes i större utsträckning i texter av mer formelartad karaktär.

Platzack har dessutom studerat ytterligare faktorer, bland annat rotstavelens kvantitet, rotstavelens kvalitet, ändelsens konsonant och verbets grammatiska funktion. Hans val av faktorer grundar sig på tidigare studier på området, framförallt av Kock (1921) och Palmér (1910).

I fornsvenskan skrevs alla former av perfekt particip med *-i* i ändelsemorfemet, men under medeltiden uppstod variation mellan *-i* och *-e*. Det låg då flera orsaker bakom växlingen: verb med *-i* i stammen, med kort stavelsestam och

finalt *-t* gynnade *-i* i slutställning. Verb med lång rotstavelse, utan *-i* i stammen och med finalt *-n* gynnade *-e* (Platzack 1981:109).

Platzack studerar styrkeförhållandena för respektive faktor på två texttyper, bibeltext respektive brev och anteckningar, från tidigt 1500-tal till mitten av 1800-talet. För denna framställning är det främst resultaten bland brev och anteckningar som är av intresse. Det visade sig att grammatisk funktion inte etablerades som den viktigaste faktorn förrän under 1800-talet. Innan dess är det visserligen den viktigaste faktorn hos enskilda skribenter, men det är vanligare att vokalväxlingen styrs av ändelsens konsonant i första hand och rotstavelsens kvalitet i andra. En som tidigt anpassade vokalväxlingen efter grammatisk funktion var Johan Ekeblad (född 1629), medan exempelvis Agneta Horn (även hon född 1629) styrde vokal efter verbets ändelsekonsonant.

När *ha*-bortfall etablerades i slutet av 1600-talet förelåg stor variation i valet mellan *-it* och *-et*, vilket alltså baserades på en rad olika faktorer. När man under första halvan av 1700-talet proklamerade för *-it* i supinum och *-et* i particip, som en yttring av språkplanering, var *vara* fortfarande till viss del produktivt som temporalt hjälpverb, även om det var på väg att försvinna. Den nya supinumformen hade ännu inte utvecklat de egenskaper som förknippas med verbformen idag, när det är en aktiv, icke-finit verbform liknande infinitiv.

Under 1700-talet började dock språkbrukarna efter hand att uppfatta supinum som en aktiv verbform. Detta märks till exempel genom att enskilda skribenter började passivera supinum morfologiskt, vilket aldrig tidigare hade inträffat. Platzack (1989) menar att den här omtolkningen av verbets betydelse uppstod genom etableringen av *ha*-bortfall. Språkbrukarna kom snart att förknippa de hjälpverbslösa perfektkonstruktionerna med hjälp verbet *ha* och en aktiv verbhandling. Genom de uppkomna formella skillnaderna utvecklades också en tydligare betydelseskilnad mellan aktiv perfekt med supinum och passiv perfekt med particip.

När supinum började uppträda med passiv-*s* under 1700-talet väckte det kritik hos samtida grammatiker. Exempelvis af Botin (1777) kritiserar bruket i sin språklära *Svenska språket i tal och skrift*. Konstruktioner som *Jag har ällskats* eller *Du har lärts* dömer han ut som vårdslösa och menar att de bör undvikas i skrift. Istället föreslår han former som *Jag har varit ällskad* och *Du har blivit lärd* (Platzack 1989). Kritiken fick emellertid inget gehör, och under 1800-talet blev *s*-passiv med supinum ett etablerat drag i språket (Hedlund 1992:154).

Idag har svenskan en supinumform och ett perfektsystem som saknar motsvarighet i såväl tyska som danska och norska (se avsnitt 2.1.3 ovan). Med *ha*-bortfall uppstod inte bara supinum utan svenskan förlorade också möjligheten att bilda aktiv perfekt med *vara*. *Ha*-bortfall anses dessutom ligga bakom förlusten av finala finit i bisats (Platzack 1983).

2.4.4 Modalt perfekt och tempus i perfektkonstruktioner

I både nusvenska och i äldre skeden har olika tempus också haft vissa modala betydelser. Det har inneburit att det i många fall kan vara mycket svårt att avgöra när en perfektkonstruktion verkligen är perfekt eller pluskvamperfekt (Falk 2002, Nordberg 1980).

I äldre svenska är det vanligt med perfekt i presens, i texter som har en återberättande preteritumkontext. Falk (2002) har detaljstuderat Olaus Petris *En Svenske Crönika* och funnit några olika modala omständigheter som föranleder att skribenten väljer presens när man kunde ha väntat preteritum.

För det första används perfekt som ett sätt att signalera att utsagan kommer från en annan källa. När skribenten inte själv har bevittnat en viss händelse beskrivs den med presens trots att händelsen är tidsfäst och därmed borde ha uttryckts med preteritum, se (2.24) nedan.

- (2.24) Och konung Håkon som konung war i Norige **församblade** all then macht han åstadh komma kunde, til hwilkit konung Waldemar (vtan twiffuel) honom **holpet haffuer**. (Olaus Petri, 1530-tal, efter Falk (2002))

För det andra kan presens användas i preteritumkontext i värderande syfte, som en kommentar till samtiden eller för att ange hur saker och ting borde vara. I undersökningen har jag funnit många exempel på modalt perfekt. I samtliga fall skulle dessa satser skrivas med pluskvamperfekt eller enkelt preteritum vid en anpassning till modernt språkbruk, se (2.25).

- (2.25) a. Kl. 11 **Reste** wij ut igenom den Porten der de Swänske **hafwa skutit** Bresche så at nästa hela sijdan af muren **har warit** omkullskuten ... (Rålamb 1658, s. 42)
b. Wijd broen som wij oke öfwer ståår uprättat en steen, och på den uthugget det Ferdinandus Primus **har** där för än han **har inkommit** utj Behmen **måst afläggia** sin Eed A:o 1527. (Rålamb 1658, s. 44)
c. Hwarpå **swarades**, sedan Borgerskapet **hafwer talts** wijdh, at medh största olägenhet hafua Städerna bewiliat til denne summan ... (Borg. prot. 1678, 28 feb.)

I dessa exempel förekommer perfekt i tydliga dåtidskontexter, och i (2.25a–b) finns också tidsfästade adverbial.

I tidigare forskning om finit *ha*-bortfall har det ibland hävdats att utelämning är vanligare i perfekt än i pluskvamperfekt, se Malmgren (1985) och Östman (2002). En vanlig förklaring är att preteritum i viss utsträckning kommit att ersätta konjunktiv i irrealiskontexter (se också 2.1.3.1) och att hjälpverbet då hellre sätts ut. Eftersom modalt perfekt aldrig var obligatoriskt är det i många

fall omöjligt att avgöra om ett utelämnat hjälpverb motsvarar en finit form i presens eller preteritum. Istället för att spekulera om tempus för det utelämnade ledet har jag valt att inte studera denna faktor i undersökningen.

2.5 Sammanfattande kommentar

Perfekt och pluskvamperfekt bildas i nusvenska med det enda temporala hjälpverbet *ha* och innehållsverbet i supinum. Perfekt kontrasterar mot preteritum i första hand genom att uttrycka att den avslutade handlingen har relevans för nuet. Både perfekt och pluskvamperfekt kan förutom de respektive temporala betydelseerna dessutom användas för olika modala betydelser. Perfekt kan därför användas i en dåtidskontext för att markera att sanningshalten för en utsaga bygger på hörsägen eller någon andrahandskälla. Pluskvamperfekt kan ofta användas för att uttrycka irrealis, något som över huvud taget är relativt vanligt för preteritum.

Finit hjälpverbsutelämning lyder under tydliga restriktioner: det kan ske i underordnad sats med af-ledföljd. Infinit utelämning kan ske i tre olika konstruktioner: i hjälpverbsinfinitiver, kontrollinfinitiver och nexusinfinitiver. Restriktionerna för möjligheten till infinit utelämning skiljer sig åt mellan de tre typerna, och är i fråga om nexusinfinitiver inte helt klarlagda.

Tidigare studier om orsaken till hjälpverbsutelämningsens uppkomst i svenska har framförallt ägnats den finita varianten, medan den infinita varianten är mer sparsamt undersökt. I fråga om finit *ha*-bortfall kan argumentationen om orsaken till uppkomsten fördelas på två huvudfåror: antingen ses språkkontakt med nyhögtyskan under 1600-talet som den avgörande orsaken, eller så antas en inhemsk utveckling ligga bakom, som ska ha inletts redan under 1400-talet. Vad gäller den senare inriktningen råder också olika uppfattningar om vad som ligger bakom själva innovationen, om det är uppkomsten av ny bisatsledföljd (Sangfelt 2014) eller fonologisk reduktion (Moberg 1993). En detalj som de olika förslagen emellertid har gemensamt är att *ha*-bortfall verkar ha uppstått i alla tänkbara bisatser samtidigt.

I flera studier (Johannisson 1945, Platzack 1983, Sangfelt 2014) har det framkommit att *ha*-bortfall ökade lavinartat i slutet av 1600-talet. Med stöd i dessa resultat utgår jag från att finit *ha*-bortfall inte var ett etablerat syntaktiskt drag i svenskan förrän tidigast under andra hälften av 1600-talet. Den mest sannolika förklaringen som hittills presenterats är att uppkomsten beror på den intensiva kontakten med högtyska. Kontaktsituationen mellan svensk- och tysktalande under stormaktstiden har redovisats ur flera perspektiv i tidigare forskning, och det står utom allt tvivel att det tyska språket genom religion, administration,

handel, ekonomi, litteratur kultur etc. utövade ett enormt inflytande på dåtidens svenska, se vidare 3.2 och 3.3 nedan.

Mängden belägg på utelämnat finit hjälpverb under 1400- och 1500-talen är oerhört liten, vilket diskuterades i 2.2.3.1. Som jämförelse kan nämnas att jag i mina undersökningar har noterat en handfull exempel på utelämnat finit *ha* i huvudsats. Jag tror knappast att dessa excerpter skulle tyda på att finit hjälpverbsutelämning i huvudsats någonsin varit allmänt i svenskan.

Min bedömning är att det förefaller osannolikt att finit *ha*-bortfall skulle ha varit en del av språkbrukarnas grammatik under 1400- och 1500-talen, och min utgångspunkt är därför att hitta orsakerna till uppkomsten under 1600-talet.

Villkoren för den infinita utelämningen har hittills varit utforskade. Mot bakgrund av enskilda belägg på utelämnat infinit *ha* i äldre svenska har somliga antagit att utelämning förekommit sedan fornsvensk tid. Resultatet av min undersökning av den fornsvenska perioden visar att *ha*-bortfall inte verkar ha varit allmänt förekommande, varken i äldre eller yngre fornsvenska, se vidare kapitel 5.

3. Språkkontakt och syntaktisk förändring

Det dröjde länge innan språkkontakt som orsak till syntaktisk förändring blev en etablerad förklaringsmodell inom språkvetenskapen. I nutida litteratur brukar Weinreich (1963 [1953]) och Haugen (t.ex. 1950, 1953, 1966) framhållas som företrädare för hur kontaktinitierad syntaktisk förändring kan förklaras med en modern begreppsapparat. Det Weinreich och Haugen har gemensamt är att de redogjorde för hur det kan gå till när kommunikation i miljöer som präglas av språkkontakt leder till strukturella förändringar i ett eller flera av de berörda språken.

Grunden till kontaktlingvistikens utveckling utgörs i stor utsträckning av sociolingvistikens framväxt, efter arbeten av Labov (1966) och Bernstein (1960) med flera. Den mest bidragande orsaken är att fokus började riktas mot variation i språkbruket. Forskningsintresset utgick inledningsvis från ett nutida synkront perspektiv, men snart började också den historiskt inriktade språkvetenskapen nyttja de nya metoderna för diakrona studier. Att studera variation och variationens förändring blev ett sätt att studera språkförändring. Med sociolingvistikens följde också insikten om att extralingvistiska faktorer spelar en avgörande roll vid språkförändring, något som tidigare inte fått något större språkvetenskapligt utrymme. Under den junggrammatiska eran och senare under strukturalismen var det närmast uteslutande de språkinderna egenskaperna som studerades. Även om de Saussure poängterade och samtidigt höll isär interna faktorer i språksystemet, *la langue*, å ena sidan, och externa faktorer förknippade med bruket, *la parole*, å den andra, var det de interna faktorerna som studerades. Man tillskrev språket självt inneboende krafter som på egen hand förändrades i en eller annan riktning, både inom junggrammatiken och strukturalismen. Språksystemet ansågs vara en helhet som levde och utvecklades efter sina egna premisser, utan någon direkt påverkan utifrån (Rambø 2010:7).

Parallellt med sociolingvistikens växte också den generativa forskningstraditionen fram. För första gången fick språkvetenskapen nu uppleva en teoretisk förklaringsmodell som i första hand ägnade sig åt syntaxen och syntaktiska förändringar. Varken inom junggrammatiken eller strukturalismen hade man haft verktyg för att på allvar studera språkets syntaktiska strukturer och uppbyggnad. Med transformationsgrammatiken och den forskningstradition som skulle inledas med Chomsky (1957) skapades nya möjligheter att förklara förändringar också på språkets syntaktiska nivå.

I likhet med de tidigare inriktningarna var forskningsintresset från början helt inriktat mot språkssystemets inre egenskaper. Efter hand som intresset för språkets variation tilltog i samband med att man kunde applicera sociolingvistikens analysverktyg, riktades uppmärksamheten också mot externa faktorer. Inom den svenska språkhistorieforskningen märks utvecklingen bland annat i flera arbeten av Platzack liksom hos Delsing (1993), Falk (1993) och Håkansson (2008).

I det följande beskrivs de mest centrala insikterna som språkvetenskapen nått om språkkontakt och syntaktisk förändring i avsnitt 3.1. Här förklaras, i 3.1.1, bland annat vad jag avser med begreppen *språk* och *språkkontakt*, och också vad som utmärker talgemenskaper som präglas av språkkontakt och flerspråkighet. I avsnitt 3.1.2 förklaras begreppen *interna* och *externa faktorer* i fråga om språkförändring och i 3.1.3 beskrivs hur språkförändring genom språkkontakt brukar gå till, vilka förändringar som sker initialt och vad som följer därefter. (Vanligen brukar till exempel lexikala lån föregå syntaktisk transfer.) Slutligen i 3.1.4 redogörs för de viktigaste faktorer som bidrar till att gynna eller missgynna möjligheterna till språkförändring genom språkkontakt.

I avsnitt 3.2 beskriver jag hur den specifika språkkontaktsituationen för svensktalande och tysktalande såg ut under 1600-talet, när *ba*-bortfall etablerades i svenskan. Presentationen bygger på forskningsresultat från såväl historisk språkvetenskap som andra historieinriktade discipliner. Därefter redogör jag i 3.3 för modellen *grammatisk replikation*, i enlighet med hur den har beskrivits och utvecklats av Heine & Kuteva (2005, 2006). Modellen ligger till grund för min analys av finit *ba*-bortfall som resultat av kontaktinitierad förändring.

Som framgår i kapitel 4 och 5 verkar möjligheten till hjälpverbsutelämnning ha spridits från finit till infinit perfekt först efter att den finita utelämnningen blivit helt etablerad. Detta steg i förändringen är troligtvis inte en del av den grammatiska replikationen utan det verkar som om någon annan mekanism tagit vid. Den mest sannolika förklaringen är att spridningen skett genom analogisk extension, och en beskrivning av analogi som språkförändringsmekanism ges i 3.4.

3.1 Syntaktisk förändring genom språkkontakt

Vi kan inte veta när i historien människor för första gången hade utvecklat varieteter som inte var ömsesidigt förståeliga, men när väl ett sådant tillstånd uppstått, så har också möjligheten för och behovet av språkkontakt uppstått. Redan i våra allra äldsta bevarade skrifter hittar vi bevis för att talare av olika språk har haft samröre med varandra och gett uttryck för nödvändigheten att förstå, och förmedla sig, med varandra. Sådana slutsatser kan vi dra med hjälp av exempelvis Rosettastenen, med sina egyptiska och grekiska texter, eller Gilgamesheposet som spreds och översattes till en rad olika språk (Thomason 2001).

Trots att språkkontakt som förklaring till språkförändring fick genomslag relativt sent under 1900-talet har fenomenet språkkontakt varit känt sedan länge. När språkhistoria som vetenskaplig disciplin utvecklades under 1800-talet pågick livliga diskussioner om innebörden av språkkontakt och vilka effekter den kunde åstadkomma. Som exempel kan nämnas att Schuchardt (1884:30) uppmärksammar en diskussion från 1666, som rör Dalmatien och den blandning av kroatiska och romanska varieteter som man då funnit i dalmatiska skrifter från 1300-talet (Winford 2003:6). Att exempelvis lexikala lån kunde ske från ett språk till ett annat ansågs okontroversiellt. Huruvida språkkontakt kunde påverka enskilda språks grammatik däremot, var en fråga som splittrade forskarna. För junggrammatikerna var föreställningen om språks utveckling enligt stamträdsmodellen förhärskande, och synen på språkutveckling präglades i stor utsträckning av evolutionsbiologiska tankegångar. Den vanligaste uppfattningen var därmed att orsaken till strukturella förändringar stod att finna i språkets interna egenskaper, och att varje språk besatt en inre motståndskraft mot yttre påverkan (Rambø 2010:6). Många, bland andra Schmidt (1872) liksom Paul (1886) och Schuchardt (1884), menade ändå att språkkontakt faktiskt kunde leda till strukturell påverkan i enskilda språk. Efter hand uppstod en tydlig skilljelinje mellan de språkforskare som var övertygade om att språkkontakt kunde leda till strukturella förändringar och de som menade att det var omöjligt (även om många också förhöll sig neutrala).

Flera tongivande forskare, till exempel Müller (1875), menade att extern påverkan på språks grammatik var snudd på omöjlig, och att det rimligen inte existerade några språk vars grammatik bestod av drag från både det egna och andras språk. Uppfattningar av det här slaget spreds vidare och upprätthölls också inom det växande strukturalistiska paradigmet. Ett ofta citerat påstående från Meillet (1921:82) lyder: ”The grammatical systems of two languages [...] are impenetrable to each other”. Han, liksom även Sapir (1921) och andra inflytelserika språkvetare under tidigt 1900-tal, förhöll sig skeptiska till kontaktinitierad påverkan på språkets strukturer. Inom strukturalismen dalade med tiden intresset för ämnet, och det skulle alltså dröja till 1950- och 60-talen innan syntaktisk

förändring genom språkkontakt återigen fick utrymme i den lingvistiska forskningen (Winford 2003:6f).

Med den forskning som följt i spåren efter Weinreich och Haugen har det skett en enorm uppvärdering av språkkontakt som bakomliggande orsak till strukturell språkförändring. Ganska snart utformades kontaktlingvistik som en egen domän inom språkforskningen och få, om någon, betvivlar idag att språkkontakt kan leda till syntaktisk förändring. Inom den historiskt inriktade syntaxforskningen har det på senare tid lyfts fram att kontaktinitierad förändring måste betraktas som en egen mekanism, som kan leda till oväntade förändringsprocesser (t.ex. Harris & Campbell 1995, Thomason & Kaufman 1988).

De kontaktlingvistiska framstegen märks tydligt i fråga om vårt eget närområde. På åttiotalet framhöll Ureland (1986) att forskningen om de skandinaviska språkens framväxt hittills gett en missvisande bild, eftersom man har saknat ett kontaktorienterat perspektiv. Han poängterade särskilt betydelsen av den påverkan som medeltidslatin och medellågtyska haft. Sedan dess har en stor mängd kontaktinriktad forskning tillkommit, inte minst genom all den produktion som gjorts i anslutning till Hansaprojektet 1990–1995 som leddes av Kurt Braunmüller (för översikt se Elmevik & Jahr (2012)). Den kontaktlingvistiska forskningen på germanskt och nordiskt område har därefter rönt fortsatt intresse. Inte minst genom arbetet med att utveckla en teoretisk modell som kombinerar språkkontakt och flerspråkighet, och som letts av Steffen Höder (2012, 2014). Utvecklingen har nu resulterat i den konstruktionsgrammatiska varianten diasystematisk konstruktionsgrammatik (DCxG) (Boas & Höder 2018). En central utgångspunkt inom DCxG är bland annat antagandet att flerspråkiga språkbrukare inte har en uppsättning av flera mentala grammatiker utan att dessa är integrerade (se också 6.1.3).

3.1.1 Språk, kontakt och andra centrala begrepp

För att kunna tala om språkkontakt måste vi definiera vad som menas med *språk* å ena sidan och *kontakt* å den andra. Språk definieras vanligen enligt två helt skilda kriterier: antingen kategoriserar man ett språk utifrån lingvistiska egenskaper eller så gör man en kategorisering utifrån politiska och/eller socio-kulturella intressen (Kloss 1978). Dessa två parallella kriterier kan ibland resultera i ganska obalanserade kategoriseringar. Jag kommer dock inte fördjupa mig vidare i relationen mellan dessa två, utan fokuserar i det följande på vad som framförts angående språks lingvistiska egenskaper.

Ett av de mest avgörande kriterierna, i fråga om lingvistiska egenskaper, är ömsesidig förståelse. Vid en jämförelse mellan två varieteter är det den ömse-

sidiga förståelsen dessa två emellan som ligger till grund för huruvida de ska betraktas som två språk eller som två dialekter av ett gemensamt språk.

Språksituationen i Norden till exempel, har problematiserats av Vikør (1995:27) som föreslog att här finns åtta olika språk: grönländska, isländska, färöiska, norska, danska, svenska, samiska och finländska. Att avgöra vilken varietet som utgör ett språk eller inte kan vara en mycket komplex uppgift. SIL (Eberhard m.fl. 2019) (Summer Institute of Linguistics) har utformat och standardiserat tre kriterier, med utgångspunkt i de övergripande två som nämndes ovan, som används för att bedöma om en varietet utgör ett språk eller en dialekt, se tabell 3.1.

TABELL 3:1. *SIL:s ISO-standard för identifiering av språk*

-
a.	Två besläktade varieteter anses vara dialekter av ett och samma språk, om talarna, utan särskild inläring, förstår varandra tillräckligt för basal kommunikation.
-
b.	Två varieteter, med bara marginell ömsesidig förståelse, kan identifieras som dialekter under förutsättning att man delar litterär tradition och etnolingvistisk identitet med utgångspunkt i en central varietet som är förståelig för dem båda.
-
c.	Två varieteter, som är ömsesidigt förståeliga, kan identifieras som olika språk under förutsättning att man har en tradition med åtskild litteratur och åtskild språklig identitet.
-

Med SIL:s tre kriterier har man skapat ett nyanserat bedömningsverktyg som tar hänsyn till sociolingvistiska, sociokulturella och historiska omständigheter.

En fråga som genast uppenbarar sig är huruvida danska, norska och svenska verkligen utgör tre olika språk eftersom det råder hög grad av ömsesidig förståelse varieteterna emellan. Dessutom kan man fråga sig om norska ska anses bestå av ett enda språk, när man nu har de två standardiserade varieteterna bokmål och nynorsk. Än större problematik omgärdar samiskan, som i det nordiska området har åtminstone sju definierade dialekter (nord-, enare-, skolt-, lule-, pite-, ume- och sydsamiska). Mellan flera av de samiska dialekterna råder inte ömsesidig förståelse, exempelvis mellan nord- och sydsamiska. På lingvistisk grund skulle de därför snarare betraktas som två olika språk. Liknande omständigheter råder också för älvdalskan, som ju är obegriplig för en standardsvensktalande och som också kategoriserats som språk av SIL, men som fortfarande på politisk grund räknas som en svensk dialekt.

På platser med intensiv språkkontakt kan det ibland vara svårt att avgöra huruvida de inbördes varieteterna ska identifieras som språk eller dialekter, inte minst när det handlar om historiska skeden. Den myckna forskningen om kontakten mellan nordeuropeiska köpmän och andra under Hansan har till stor del ägnats åt just denna fråga (se t.ex. Braunmüller 1995, 1998, 2002, Jahr 1995,

Magnusson Petzell 2014). I forskningen har det framförts argument som både styrker och bestrider uppfattningen att varieteterna runt Östersjön utgjorde ömsesidigt förståeliga dialekter. Frågan är ännu inte avgjord, och det kanske inte heller är att vänta. Eftersom det geografiska området är stort är det sannolikt att kontakten ibland hade karaktären av dialektkontakt, och ibland språkkontakt.¹⁸ Noterbart är att det i argumentationen förekommer såväl språkinterna (t.ex. kodväxling, strukturella förändringar) som språkexterna (t.ex. utbredning av tvåspråkighet) faktorer, se vidare 3.1.2 nedan.

I fråga om den svensk-tyska kontakt som studeras i denna avhandling är det relativt enkelt att påvisa att det rör sig om två icke ömsesidigt förståeliga varieteter. Det finns en mängd tvåspråkiga (liksom trespråkiga med tyska, svenska och latin) grammatikor, ordböcker och parlörer från den aktuella perioden. Dessa verk innehåller inte sällan metatext som låter förstå att det krävdes inläring av varandras språk för att en tysktalande och en svensktalande skulle kunna samtala med varandra (Önnerfors 2002). En utförligare beskrivning av den svensk-tyska kontaktsituationen ges i 3.2 nedan.

När termen språkkontakt används i denna avhandling avses kontakt mellan språkbrukare av två varieteter som inte är ömsesidigt förståeliga. Vad gäller begreppet ”kontakt” är det viktigt att komma ihåg att språkkontakt innebär ett språkande möte mellan människor. Precis som vid alla typer av språkförändring så är det människan och hennes kommunikativa behov, önskemål, idéer, tankar och förväntningar som initierar förändring. Kontaktsituationen kan äga rum muntligt, öga mot öga, som var vanligt till exempel under Hansan, eller den kan ske via skrift. Den kan över huvud taget uppstå i vilket sammanhang som helst, med vilka personer som helst. I litteraturen är definitionen av *kontaktsituation* sällan särskilt komplicerad. Centralt är emellertid att kontaktsituationen utgörs av kommunikation som i någon utsträckning omfattar minst två språk (se t.ex. Thomason 2001:1f och Harris & Campbell 1995:122). Ytterligare en central faktor, när språkkontakt leder till förändring, är att åtminstone några av individerna behärskar åtminstone något av det andra språket. För att språkkontakt ska leda till syntaktisk förändring anser de flesta att det krävs en avsevärd andel tvåspråkiga individer. En utförligare diskussion om tvåspråkighet ges i 3.1.3 nedan.

Det händer stundtals att man inom forskningen väver samman *kontakt* och *län*, som om dessa begrepp vore synonyma. Exempelvis förekommer ibland uttryck

18 Resultaten av dialekt- respektive språkkontakt skiljer sig vanligtvis åt, men det råder inga skarpa gränser mellan de båda. Graden av ömsesidig förståelse kan skifta från ingen alls till så gott som fullständig, och alla nivåer däremellan (se t.ex. Rambø 2010:94). Distinktionen har ingen betydelse för denna studie som enbart ägnas åt språkkontakt.

som "borrowing situations". I sådana fall är det lätt att distinktionen mellan själva kontaktsituationen och de språkelement som (potentiellt) förs vidare kommer i skymundan, eller försvinner helt. Harris & Campbell (1995:122) poängterar att det inte är kontaktsituationen i sig som är förändringen. En kontaktsituation kan emellertid, men måste inte, ge upphov till förändring. Jag kommer här, i likhet med Harris & Campbell, att skilja mellan kontakt och kontaktsituation å ena sidan och de typer av förändring som kan uppstå på grund av kontaktsituationen å den andra.

När det gäller beskrivningen av de språkliga element som påverkas vid kontaktinitierad förändring förekommer en stor mängd termer och begrepp, som ofta definieras på olika sätt i olika studier. I den engelskspråkiga litteraturen återfinns exempelvis *borrowing*, *copying*, *transfer*, *interference*, *mixture*, *language mixing* och så vidare. Grovt generaliserat kan sägas att "borrowing" ofta används om element med fonetisk substans, som lexikala ord, medan "transfer" och "interference" används om överföring av grammatiska funktioner. Val av terminologi utgår delvis från hur respektive term använts i tidigare forskning, men också utifrån de allmänna konnotationer som följer med ordvalet (McMahon 1994:200, 212). När ord som *lån* och *transfer* används metaforiskt i dessa sammanhang kan de bidra med oönskad eller missvisande innebörd. Redan Haugen (1950:212) påpekade det något otillfredsställande med termen *lån*. Oavsett om man talar om lexikala eller strukturella lån så handlar det inte om att givarspråket lämnar ifrån sig och blir av med det aktuella elementet. Inte heller är det fråga om att talarna i mottagarspråket senare ska lämna tillbaka vad som lånats. Vanligtvis sker också lån utan att språkbrukarna har begått en aktiv, medveten handling.

Utöver den term mängd som berör de språkliga elementen förekommer också olika termer och begreppsförklaringar avseende de språk och talgemenskaper som är involverade i den kontaktinitierade språkförändringen. I litteraturen förekommer till exempel "donor"/"recipient" och "model language"/"replica language". Ibland utgår man från ett av de inblandade språken och talar om "native language" i relation till "foreign language" (Winford 2003:12). För en översikt, se Winford (2010).

I avhandlingen använder jag Heine & Kutevas (2005, 2006) modell *grammatisk replikation* för att förklara uppkomsten av *ha*-bortfall i svenska, och därmed använder jag den terminologi som författarna tillämpar där. I fråga om de inblandade språken använder de *model language* respektive *replica language*, som jag benämner *modellspråk* och *replikaspråk*. Vad gäller själva förloppet talar författarna om *replication* och *transfer*, och jag använder *replikation*, *transfer* och *överföring*, se vidare avsnitt 3.3 nedan.

3.1.2 Interna och externa faktorer vid språkförändring

Som nämdes ovan uppstod ett nyvunnet intresse för språkkontakt i samband med att sociolingvistik växte fram som vetenskaplig disciplin. Ytterligare en konsekvens av de sociolingvistiska landvinningarna var att man i den språkhistoriska forskningen började ta större hänsyn till externa faktorer i studiet av förändring. Föregångarna var framförallt Labov, Milroy & Milroy och Trudgill (McMahon 1994:232), bland annat genom Weinreich m.fl. (1968) och Milroy & Milroy (1985). Inom såväl junggrammatiken som strukturalismen och senare den generativa traditionen har fokus varit inriktat på språkets interna faktorer. Orsaken till språkförändringar har sökts i språkets inneboende egenskaper, i de fonologiska, morfologiska och syntaktiska strukturerna. Med ett sociolingvistiskt perspektiv har man istället kunnat söka efter orsaken i yttre företeelser, med fokus på människan och de omständigheter som omgärdat hennes kommunikation i tid och rum. Vilka sociala, kulturella, religiösa och affärsmässiga villkor är det som har präglat en viss kommunikationssituation eller en viss talgemenskap vid en viss tidpunkt? Vilka konsekvenser har det inneburit för det aktuella språkbruket?

I diskussionen om språkförändringens orsaker har man också frågat sig huruvida de interna eller de externa faktorerna ska tillskrivas störst förklaringsvärde. Att de interna faktorerna länge ansågs ha störst betydelse märks bland annat hos Andersen ([1973] 1978), med utgångspunkt i ett generativt perspektiv. Han menade att vid en given språkförändring ska man inledningsvis söka efter en språkintern förklaring. Först om det misslyckas, kan man gå utanför själva språket och söka efter andra förklaringar (efter Rambø 2010:82).

I anslutning till diskussionen om förklaringsvärdet hos interna och externa faktorer har man också diskuterat i vilken utsträckning man verkligen kan förklara en given språkförändring. Vissa har menat att en förklaring som endast bygger på språkinterna faktorer snarare är att betrakta som en beskrivning av förändringsprocessen. Själva orsaken till förändringen måste istället sökas utanför språket, hos språkbrukarna och deras förutsättningar. En omfattande redogörelse av argumentationen ges hos Mæhlum (1999).

Mæhlum lyfter också fram den problematik som förekommit i fråga om att skilja mellan förändringen i sig och orsaken till densamma. Om man utgår från Lass (1980:1) distinktion borde problemet vara enkelt att undgå. Han formulerar två frågor: i) *vad* hände (och/eller hur)? och ii) *varför* hände det? där svaret på i) ger förändringen medan svaret på ii) ger orsaken. I litteraturen har man tidigare likväl ofta blandat samman dessa, vilket har lett till otydliga analyser (Mæhlum 1999:10–12).

På senare tid, bland annat efter Milroy & Milroy (1985), har det tagits större hänsyn till de olika faserna vid språkförändring. Milroy & Milroy har poängterat

skillnaden mellan innovationsstadiet och den förändring som potentiellt följer på detsamma. All förändring föregås av ett innovationsstadium, som kan studeras genom att observera synkron variation. All innovation leder däremot inte alltid till förändring.

Vikten av att upprätthålla denna distinktion har också framhållits av Håkansson (2011). Med utgångspunkt i Milroys (2003) resonemang tydliggör Håkansson också relationen mellan innovation och förändring å ena sidan och interna och externa faktorer å den andra (2011:97f). Typiskt kan en innovation triggas av antingen interna eller externa faktorer, medan förändringskedet alltid uppstår på grund av externa faktorer.

Harris & Campbell (1995:15) redogör för en annan typ av problematik som delvis knyter an till ovanstående. De menar att den språkhistoriska forskningen under de senaste decennierna i huvudsak utmärks av tre inriktningar: (i) studiet av enskilda förändringsmekanismer, t.ex. reanalys, extension, grammatikalisering o.s.v., (ii) studiet av olika förändringar inom ett enskilt språk, (iii) analys av språkförändring med utgångspunkt i en förutbestämd teori. I fallet med den sistnämnda inriktningen har forskningen ibland lett till att empiri och analys i viss utsträckning har anpassats för att passa in i det aktuella ramverket. Man har varit så ihärdig i upprätthållandet av den egna teorin att man inte tagit hänsyn till alla tillgängliga data. Även Fischer (2007:2) påtalar faran med att alltför nitiskt hörsamma den ena eller andra teorin. Den föreliggande risken är att man försummar detaljer som är nödvändiga i belysningen av det aktuella fenomenet.

Avslutningsvis vill jag också nämna att gränsdragningen mellan interna och externa faktorer i sig inte är självklar. Fischer (2007:31) påpekar att dikotomin i litteraturen har framställts på olika sätt av olika forskare. Hon ger flera exempel på vad som traditionellt har kunnat kategoriseras som än det ena, än det andra. Talekonomi exempelvis, kan anses tillhöra människans fysiska egenskaper, och borde då rimligen klassas som en extern faktor. Men i forskningen om kreolspråk brukar talekonomi tvärtom anses vara en intern faktor. Då åsyftas att förändringar i talhastighet ofta spelar en viktig roll när pidginspråk utvecklas till kreolspråk, vilket inom kreolforskningen anses vara en intern faktor. Ämnet har också varit flitigt omdebatterat i relation till en svensk syntaxhistorisk kontext, se t.ex. Falk (1999) och Johansson (2007).

Andersen (1989) framhåller det unika med naturliga språk, nämligen att de kan beskrivas som både ett natur- och ett kulturfenomen. Vi utvecklar och använder vår språkliga kompetens i en social kontext, och anpassar oss efter kulturella normer och värderingar. Samtidigt är förutsättningarna för språkbehärskning medfödda. Språk är något som det lilla barnet lär sig utan någon medveten strategi. Med den utgångspunkten måste all redogörelse för språk och språks förändring ta hänsyn både till det naturliga och det kulturella, både till det interna och det externa. De flesta är överens om att interna och externa förklaringar

behöver komplettera varandra i redogörelsen av språkförändring. Och, som Harris & Campbell (1995:317) påtalar, så är det inte sällan en kombination av såväl interna som externa egenskaper som samspelar och fungerar som multipla orsaker vid förändring.

Trots de svårigheter som just skisserats kommer jag likväl att utgå från dikotomin internt – externt i fråga om de faktorer som inverkar vid språkförändring. Jag kommer i analysen av uppkomsten av hjälpverbsutelämnning i svenska fokusera på de externa omständigheterna, i form av sådana faktorer som är knutna till språkkontakt. I redogörelsen för grammatisk replikation kommer också interna faktorer, som formell och betydelsemässig likhet mellan element i enskilda språk, att beaktas.

3.1.3 Utvecklingsförloppet vid kontaktinitierad förändring

Med utgångspunkt i den forskning som gjorts de senaste fem, sex decennierna, sedan Weinreich och Haugen, är det flera som ägnat sig åt att beskriva hur processen går till vid kontaktinitierad förändring. I detta avsnitt fokuseras vilka lingvistiska element som påverkas, och vad som krävs för att element av olika slag, eller mer abstrakta strukturer, ska bli föremål för transfer. Det är vanskligt att försöka definiera några strikta regler för de här processerna, eftersom varje kontaktsituation i någon mån är unik, även om det är samma mekanismer som ligger bakom att förändringen uppstår. Det är alltså mycket svårt att ställa upp hypoteser och på förhand sia om vad som ska komma att ske i en given kontaktsituation. Tack vare den kartläggning som genomförts i den tidigare forskningen är det dock möjligt att urskilja tydliga tendenser. I stora drag kan förändring, ur ett samhälleligt perspektiv, fungera så att vid en inledande ytlig kontakt kommer betydelseord att lånas först.¹⁹ Ju längre och ju intensivare kontakten blir, desto abstraktare element kan bli föremål för transfer.

Inom kontaktlingvistik talar man ibland om *låneskala* (*borrowing scale*) för att beskriva vad som lånas eller förs över och när. I arbetet med att utforma restriktioner för den kontaktinitierade förändringen är det många som beskrivit händelseförloppet i termer av en låneskala, t.ex. Moravcsik (1978), Thomason & Kaufman (1988), Thomason (2001) och Winford (2003).²⁰ Andra har ställt upp hierarkier med beskrivningar av kategorier som typiskt lånas före andra,

19 Med termerna *lån* och *låna* avses överföring av element av lexikaliskt slag, till skillnad från *transfer* som avser överföring av grammatiska funktioner (jämför 3.1.1 ovan).

20 Låneskalan kan jämföras med *scenario* som beskrivits av Muysken (2010) och som omfattar fler faktorer.

t.ex. Matras (2007) och Muysken (2010). Eftersom kontaktinitierad förändring är oerhört komplex är det förmodligen inte möjligt att formulera regler och restriktioner som kan appliceras på alla former av kontaktsituationer. Alla sådana försök har fått ge vika när man funnit exempel på motsatt utveckling. Istället har det blivit vanligare att skilja mellan möjliga och troliga händelseförlopp, se t.ex. Muysken (2010). Genom att utgå från vad som är vanligast går det bra att ställa upp allmänna tendenser. Några exempel: i) betydelseord lånas före funktionsord, ii) icke-basal vokabulär lånas före basal vokabulär, iii) modala element lånas före aspektuella.

I tabell 3:2 nedan ger jag exempel på en typisk låneskala. Den är till stor del utformad efter en beskrivning av Thomason (2001:70f), men det föreligger inga väsentliga skillnader mellan de låneskalor som lagts fram (se ovan). De avvikelser som kan noteras har främst att göra med hur grov- eller finkornigt man valt att göra sin beskrivning. Tabellen visar en skala från inledande, ytlig språkkontakt, till långvarig och intensiv kontakt och vilka språkliga nivåer som påverkas i relation till kontaktens omfattning.

TABELL 3:2. *Låneskala vid språkkontakt*

Språkkontaktens omfattning	Beskrivning av de språkliga nivåer som påverkas med hänsyn till kontaktens omfattning
1. Tillfällig kontakt	<i>Låntagare behöver inte behärska källspråket i någon större utsträckning. Andelen tvåspråkiga talare är låg eller ingen. Lånord är av icke-basal vokabulär.</i> Lexikon: Betydelseord, typiskt subjekt, verb, adjektiv.
2. Utökad kontakt	<i>Ökad andel tvåspråkiga talare.</i> Lexikon: funktionsord och betydelseord, fortfarande av icke-basal karaktär. Struktur: Mindre förändringar, inga av sådant slag att de förändrar mottagarspråkets befintliga struktur. Nya fonem kan dyka upp i lånord, förändring av grammatisk betydelse eller distribution hos befintliga element.
3. Intensiv kontakt	<i>Större andel tvåspråkighet. Sociala attityder gynnar lån. Både icke-basal och basal vokabulär kan lånas, liksom struktur i måttlig utsträckning.</i> Lexikon: basala ord, mer funktionsord, också lån av ord i stängda ordklasser, böjningsaffix. Struktur: Element som påverkar inhemsk struktur överförs, vanligen utan att mottagarspråkets typologi förändras. Fonem i mottagarspråket kan försvinna om de saknas i källspråket. Stavelsestruktur och morfonemiska regler kan påverkas. Ledföljd kan förändras, som exempelvis SOV>SVO. Koordination och underordning kan påverkas, lånade affix kan börja användas på inhemsk vokabulär.

forts.

Språkkontaktens omfattning	Beskrivning av de språkliga nivåer som påverkas med hänsyn till kontaktens omfattning
4. Mycket intensiv kontakt	<p><i>Tvåspråkighet i hög utsträckning. Sociala faktorer bidrar starkt till lån. Fortsatt omfattande mängd lånord, i alla ordklasser. Strukturella lån i stor utsträckning.</i></p> <p>Lexikon: Stor andel lån</p> <p>Struktur: I stort sett inga begränsningar för vad som kan lånas. De strukturella lånen kan ge stora typologiska förändringar i mottagarspråket. Fonologiska kategorier kan försvinna eller tillkomma. Syntaktiska fenomen som ledföljd, relativsatser, negation, underordning, kvantifiering kan påverkas. Flekterande morfologi kan ersättas med agglutinerande eller tvärtom och kongruensmönster kan förändras.</p>

Låneskalan i tabell 3:2 visar ett typiskt utvecklingsförlopp och är starkt generaliserad. Kontaktens omfattning utgörs primärt av två faktorer nämligen kontaktens längd och kontaktens intensitet. Vanligtvis leder ökad längd till ökad intensitet, men avvikelser kan förstås förekomma. Intensitet är ett intrikat fenomen som är svårt att mäta och definiera, vilket bidrar till svårigheterna att ställa upp hypoteser för kontaktinitierad språkförändring. I varje kontaktsituation inverkar en enorm mängd faktorer på händelseförloppet. Det är mycket svårt att kunna identifiera dem alla, särskilt i fråga om historiska skeden. De viktigaste faktorerna i detta avseende presenteras i nästa avsnitt.

En annan fråga som måste beaktas handlar om huruvida vi alls kan applicera de här moderna kategoriseringarna på en historisk situation. De studieresultat som ligger till grund för beskrivningen i tabell 3:2 har lagts fram under de senaste hundra åren, merparten de senaste decennierna. Kan vi vara säkra på att nutida förhållanden fungerade på ett likartat sätt för tre hundra år sedan eller tre tusen år sedan? Under benämningen uniformitetsprincipen har man antagit att de betingelser som gäller mänskligt handlande måste ha varit ungefär desamma i alla tider. Uniformitetsprincipen formulerades i modern bemärkelse av Charles Lyell (1833) för geologiska förhållanden. Utgångspunkten är att naturlagarna rimligen inte kan ha fungerat annorlunda i äldre tider, alltså måste man kunna använda nutida observationer för att göra bedömningar om äldre skeenden. Denna princip har fått spridning också inom språkvetenskapen, t.ex. Lass (1997) och Labov (1994), och man tänker sig att de faktorer som inverkar på människans kommunikation fungerar likadant över tid. Principen har emellertid fått utstå mycket kritik. Man har bland annat ifrågasatt det gradvisa förändringsförlopp som principen förutsätter. Labov (1994) har påtalat att språkförändring inte sällan går mer abrupt till väga. Bergs (2012) har lyft fram farhågor med utgångspunkt i de sociolingvistiska faktorerna. Han redogör för några historiska skeden när de samhälleliga omständigheterna avvikit från de normer vi utgår från idag. Det gäller framförallt människors uppfattning om

standardisering, språknormering, kommunikationsmönster och prestige som har fungerat annorlunda i andra tider.

Såväl Bergs som Labov poängterar dock att uniformitetsprincipen står sig väl i de flesta avseenden. Det går bra att applicera principen på historiska studier, men det måste ske med försiktighet. Jag utgår i denna avhandling från att händelseförloppet vid språkkontakt, så som det skisseras i tabell 3:1, i stora drag kan användas för att beskriva den svensk-tyska kontaktsituation som inleddes under Hansan, och sedan fortsatte under delvis andra omständigheter från och med reformationen.

3.1.4 Faktorer som gynnar kontaktinitierad språkförändring

Som nämdes ovan i 3.1.2 är det de sociolingvistiska faktorerna som är avgörande för om språkförändring kommer att ske och för hur den i så fall kommer att yttra sig. När det gäller förändring på strukturell nivå la man tidigt i forskningen större vikt vid de genetiska förutsättningarna i de inblandade varieteterna. När man väl hade övergivit uppfattningen att språks grammatiska strukturer inte kan påverkas av yttre faktorer (se 3.1.1 ovan) tänkte man sig att en förutsättning då måste vara att språken är strukturellt lika. Harris & Campbell (1995:123f) visar att denna föreställning levde kvar länge, bland annat hos Ebert (1978), Allen (1980 [1977]) och Aitchison (1981). Samtliga hävdade att det måste finnas betydande strukturella likheter i språken för att det ska ske någon syntaktisk påverkan dem emellan. ,

Genom åren har man emellertid funnit mängder av exempel på kontaktinitierad syntaktisk förändring som skett mellan givar- och mottagarspråk som tillhör olika språkfamiljer, se t.ex. Aikhenvald (2002), Heine & Kuteva (2005) och Thomason & Kaufman (1988). I många av dessa fall har förändring skett trots att språken är så strukturellt skilda att grammatisk transfer ansetts mindre trolig. Utmärkande i dessa fall är att de sociokulturella omständigheterna för kontaktsituationen överbryggar potentiellt hindrande genetiska förutsättningar så att förändring kunnat ske i alla fall.

Samtidigt ska påpekas att sannolikheten för grammatisk förändring genom språkkontakt ökar om de inblandade språken redan har stor strukturell likhet. Att svenskan i århundraden kunde påverkas i så stor utsträckning av olika tyska varieteter gynnades naturligtvis av att språken från början delade många strukturella egenskaper, jämför Harris & Campbell (1995:124).

En yttre faktor som är avgörande för att grammatisk förändring ska kunna äga rum är att det inom kontaktområdet måste finnas talare som är tvåspråkiga (eller flerspråkiga). Redan Weinreich (1963:71–82 [1953]) argumenterade för

betydelsen av en viss mängd tvåspråkiga individer och detta betraktas idag som vedertaget, se t.ex. Winford (2003:24–27) eller Thomason (2001:66). För att en struktur eller ett led med grammatisk funktion ska kunna föras vidare från ett språk till ett annat krävs talare som har tillräcklig kompetens i båda språken. Betydelsen av tvåspråkighet spelar här roll på två sätt. Dels har det betydelse hur stor andel av talarna som är tvåspråkiga. Ju fler tvåspråkiga individer, desto mer gynnsamt för syntaktisk transfer. Dels har det betydelse hur utvecklad tvåspråkigheten är, det vill säga hur väl talarna behärskar det andra språket: ju högre kompetens desto gynnsammare för transfer. Vid lexikala lån finns inte alls motsvarande behov av tvåspråkighet. För det första kan lexikala ord lånas in mellan språk utan att de ens står i direkt kontakt (Winford 2003:26). Ord kan fångas upp t.ex. via massmedia, i utbildningsmiljö eller genom att någon har rest i utlandet. För det andra är betydelseord, typiskt substantiv, verb och adjektiv, vanligtvis lätta att föra in i det egna språksystemet. De är inte särskilt strukturellt bundna och nya ord leder sällan till några följd effekter vad gäller språkets grammatiska struktur.²¹

Ytterligare en högst väsentlig faktor, som egentligen utgörs av ett stort kluster av olika faktorer (där flerspråkighet också ingår), är vad som övergripande benämns sociolingvistiska faktorer. Här ingår alla de komponenter som påverkar människan och hennes behov, tankar och önskningsar och som kommer till uttryck i språkhandlingar i det dagliga livet. Det kan vara faktorer på mikronivå, som har att göra med individens roll och uppgift i familj och andra nära nätverk, det kan vara på mer vittomfattande nivåer, till exempel vad som präglar en bygemenskap, eller en yrkeskategori, och det kan vara på en högre samhälls nivå och handla om stat och regering, religionsutövning eller andra nationella inrättningar och påbud. Det handlar vidare också om mediala faktorer, när sker kommunikation muntligt och när sker den skriftligt? Vilka tekniska förutsättningar och vilka förebilder råder för respektive kommunikationssituation? Vilken språklig varietet eller vilket stilregister har störst prestige för en föreläsande magister, för en predikande präst, för ett argumenterande riksråd, för en läkare, för en piga, för en dräng? Dessutom tillkommer människans lekfullhet och kreativitet, som ofta har betydelse för alla typer av språkförändring.

Mängden faktorer och relationerna dem emellan kan vara närmast oöverskådligt komplexa (Thomason 2001:129). På så sätt är det också mycket svårt att identifiera graden av intensitet vid språkkontakt. I litteraturen finns inga tydliga riktlinjer för vad intensitet utgörs av och hur den ska mätas. Ofta nämns utbredningen av tvåspråkighet som en indikator, men det är inte heller enkelt att

21 Däremot kan nya ord ofta inverka på semantiska fält och innebära förskjutningar som har med betydelse att göra.

avgöra hur omfattande den är. I fråga om historiska skeden kan vi få en fingerisning om språkkontaktens intensitet genom att studera efterlämnade dokument. Om vi tar den svenska stormaktstiden som exempel, kan vi få en uppfattning om en arméofficers språkförbindelser genom att studera hans egenhändigt författade texter. Kvarlämnade brev och anteckningar som skrivits på andra språk än svenska avslöjar dels omfattningen på kontakt över språkgränser, dels individens språkliga kompetens. Svårigheterna med den typen av kartläggningar är att ju längre bak i historien vi rör oss, desto glesare framträder textvittnena. De som finns kvar är dessutom typiskt representanter för samhällets absoluta toppskikt, inte sällan med nära koppling till den styrande makten såväl socialt som geografiskt. Dessa personer har helt visst använt ett språkbruk som varit avvikande jämfört med borgare, bönder och gemene man. Dessutom är vi hänvisade till just skriven text, eftersom talspråket är för evigt förlorat.

Att kunna redogöra för språkkontaktens längd är däremot ofta lättare. I situationer när språken är förknippade med enskilda nationer, finns ofta en uppsjö av historiska lämningar, utöver textdokument, som ger vittnesbörd om hur kontakten fortgick i tiden och rummet.

3.2 Kontaktsituationen tyska-svenska under 1600-talet

När *ha*-bortfall etableras i svenskan under andra hälften av 1600-talet har kontakten svenska-nyhögtyska redan pågått i ungefär hundrafemtio år. Betydande delar av den svenska befolkningen har i generationer varit präglade av högtyska influenser i sitt vardagsliv, i yrkesutövning, i skola och utbildning och i religionsutövning. När prinsessan Kristina, med viss assistans, författar sitt allra första brev till fadern Gustav II Adolf i början av 1630-talet är hela innehållet skrivet på tyska (Andersson 2012). Alla de som är verksamma i städerna, i statsapparaten, inom kyrkan och också i andra verksamheter, som gruvdriften i inlandet, använder det tyska språket varje dag. Antingen i tal eller genom skrift.

Det svensk-tyska utbytet börjar dock inte med Luther och reformationen. Den långvariga kontaktsituation som inleddes då är bara en fortsättning på den om möjligt ännu mer omfattande och genomgripande period av svensk-tysk kontakt som pågick under Hansatiden. Ända sedan medeltiden och fram till stormaktstidens glesdagar har alltså det svenska samhället utvecklats under ständiga influenser från tyskt håll.

Lübeck fungerade som centralort under hela Hansaperioden och medellågtyska var den varietet som dominerade kommunikationen för handeln runt Östersjön. Som nämndes i 3.1.1 ovan har betydande forskning ägnats åt frågan

huruvida kontakten mellan medellågtyska och de skandinaviska språken utgjorde språk- eller dialektkontakt. Ett rimligt antagande är att det skiftade, och att graden av ömsesidig förståelse har varierat från situation till situation och från region till region. Att den månghundraåriga kontaktsituationen ledde till språkförändringar är välbelagt. Medellågtyskan kom att få en enorm inverkan på svenskans utveckling avseende såväl lexikon som morfologi och syntax; litteraturen på området är omfattande (t.ex. Delsing 2014, Diercks & Braunmüller 1993, Jahr 1998a, b, 2000, Magnusson Petzell 2011, 2014, 2016).

Vad gäller de svensk-tyska kontakterna från 1500-talet och framåt föreligger konkreta bevis för att det handlar om språkkontakt: varieteterna nyhögtyska och äldre nysvenska är alltså inte ömsesidigt förstaeliga. Från åtminstone 1600-talet finns en mängd flerspråkiga ordböcker, parlörer och med tiden också grammatikor, som avslöjar att den som hade svenska som modersmål behövde studera tyska för att kunna konversera tysktalande, och vice versa.

Omständigheterna för den svensk-tyska kontakten under 1600-talet har inte rönt lika stort forskningsintresse som den tidigare under medeltiden. Enskilda fakta har presenterats i olika sammanhang och med olika fokus, t.ex. Johannisson (1960), Platzack (1983) eller Önnerfors (2002). Braunmüller (2000) har däremot företagit en övergripande jämförelse mellan kontaktsituationen under Hansatiden och kontaktsituationen under reformationen och framåt. Med utgångspunkt i ett lingvistiskt perspektiv pekar han ut en rad likheter, men också väsentliga skillnader. Jag ska i det följande redogöra för de viktigaste insikterna.

Till att börja med står det klart att nyhögtyskans inverkan på svenska språkets utveckling var mycket stark, vilket i stor utsträckning bottnade i att vi redan påverkats under lång tid av medellågtyskan. Om den svensk-tyska kontakten skulle bedömas enligt den låneskala som beskrevs i 3.1.3, skulle den troligtvis kategoriseras som ”intensiv” eller ”mycket intensiv”. Svenska språket hade genom medellågtyskan förändrats på flera nivåer, med en stor mängd lexikala lån, se t.ex. Edlund (1996), genom nya morfologiska strukturer, se t.ex. Delsing (2014), genom konvergens, se Magnusson Petzell (2011), Höder (2010).²² Braunmüller framhåller att den språkliga inverkan från tyskt håll fortsatte med obruten styrka även efter skiftet i prestigespråk, från lågtyska till högtyska. När högtyskan tog över hade de skandinaviska språken redan anpassats efter västgermansk struktur och förutsättningarna för kontaktiniterad förändring på syntaktisk nivå var därmed gynnsamma. Att svenska och tyska redan från början

22 Konvergens har definierats på lite olika sätt i litteraturen. Med konvergens menar jag här att en redan befintlig struktur i en varietet kan öka i frekvens genom påverkan från en varietet där motsvarande struktur är vanlig, jämför Heine & Kuteva (2005:9ff).

var strukturellt lika var en faktor som ytterligare gynnade kontaktens möjlighet till förändring, se avsnitt 3.1.3 ovan.

Ytterligare en gynnsam faktor kan sägas ha utgjorts av samhällsutvecklingen i stort. Språkkontakt handlar alltid om människors behov av att kommunicera med varandra. Under Hansan underlättades kommunikationen av att det fanns ett intresse hos alla medverkande parter att nå framgång i varje samtal, om det så gällde den direkta handeln eller verksamhet av mer administrativ karaktär. Från och med reformationen rådde ett liknande intresse, kanske framförallt från svenskt håll. Religionen genomsyrade vardagslivet för gemene man på ett mycket mer genomgripande sätt än idag, och det var viktigt att de nya idealen kunde översättas och spridas bland befolkningen. Under perioden ökade dessutom litteraciteten, och det uppstod helt nya domäner för läsning och spridning av litteratur. Nya genrer skapades, med nya läsare som publik. Alla dessa influenser, religiösa, kulturella och politiska, fördes vidare till svenskar och svensk-talande iklädda en högtysk språkdräkt.

I takt med att skrift och skriftlighet tog allt större plats i samhället i stort uppstod också en medial förskjutning. Inom hanseförbundet skedde stora delar av språkkontakten genom talet, öga mot öga. Efter reformationen och under svensk stormaktstid skedde alltmer av språkkontakten via skrift. En konsekvens av det var att de tyska förebilderna fick en normerande funktion. Språk i skrift blir mer befäst än i flyktigt tal, och med de nya tryckerierna följde stora möjligheter för tryckarna att bidra till stilbildande konventioner. Under 1600-talet ökade mängden översatt litteratur explosionsartat jämfört med föregående sekel, och det språk som översattes mest till svenska var tyska (Wollin 2005).²³ Produktionen omfattade religiösa texter i stor omfattning, men också litteratur av mer världslig art. Braunmüller (2000) föreslår att det med tiden uppstod en form av medium-diglossi, där högtyskan användes i skrift, medan lågtyska fortfarande användes i stor utsträckning i tal.

Förutom att högtyskan kom att utgöra stilideal för både religiösa och världsliga genrer, sammanföll utvecklingen också med en begynnande språklig standardisering. På tyskt område hade man under 1600-talet kommit längre i den verksamheten än i Sverige, vilket ytterligare bidrog till högtyskans funktion som förebild. Vad gäller standardisering föreligger en detalj som kan ha haft betydelse för den förändring som studeras här. Braunmüller återger Rösler (1997)

23 Näst efter tyska i omfattning var latin. Latinet hade fortfarande en mycket stark ställning, framförallt inom kyrkan, i de högre utbildningarna och i diplomatiska sammanhang (se Teleman 2002:9–17). Braunmüller (2000) påpekar också att det i enskilda fall kan vara svårt att avgöra om det var tyska eller latinska förlagor som låg bakom en viss strukturell förändring i de skandinaviska språken.

som har studerat variation i ledföljd i huvud- och bisatser i medellågtyska och i de skandinaviska språken från 1400-talet till och med 1600-talet. Hon har noterat att ledföljden är relativt fast i huvudsatser i såväl danska som svenska. I bisatser däremot är den betydligt friare. Rösler drar slutsatsen att den större variationen i underordnade satser har att göra med två faktorer: i) långvarig tysk påverkan, ii) uppkomsten av nya textgenrer och nya stilideal. Det svenska bisatssystemet förefaller alltså under 1600-talet ha en förhöjd grad av mottaglighet för yttre influenser.

Man måste också komma ihåg att mycket av språkkontakten sker på tyskspråkig mark. Den svenska armén befann sig i strid under nästan hela 1600-talet, och vistades långvarigt i vad som idag motsvaras av Tyskland, Polen och de baltiska staterna. När Sverige var som allra störst, rent territoriellt, ingick de tyska provinserna Bremen-Verden, Wismar och Svenska Pommern med Stralsund och Greifswald. Och även om det var högtyska och tysk kultur som var statusbärare, så innebar den vittomfattande kontaktsituationen att också tyskar och tysktalande lärde sig svenska (Önnerfors 2002). En armé i rörelse bestod vid denna tid av väldigt många fler än bara sina soldater och officerare. I följet fanns också många familjer med fruar och barn liksom tjänare och upppassare av olika slag. Dessa stora härskaror, med riddjur, vapen, ammunition, säd, bröd och annan essentiell materiel innebar också att åtskillig bemanning rekryterades på plats. Man kan lätt föreställa sig den flerspråkighet som måste ha präglat svensk militär verksamhet under hela 1600-talet. Många tysktalande officerare stannade kvar länge i svensk tjänst, och de som varit särskilt framgångsrika blev i flera fall adlade. Och det var inte bara nyadlade tyskar utan också svenskar som med adelstiteln tog sig tyskklingande namn (Teleman 2002:30f).

Ett populärt fenomen som pågått länge var de så kallade peregrinationsresorna, eller grand tours som de började kallas efter hand, med särskild betoning på den lyx och flärd som kännetecknade resorna för ungdomen i samhällets allra högsta skikt. Resorna fungerade som en sorts utbildning för den yngre svenska aristokratin, och innebar utbildning i språk, ekonomi, konst och andra ämnen liksom dans, fäktning och krigskonst. Resorna innebar också att den unga individen fick erfarenhet av socialt umgänge, kunde göra sig hemtam i de fina salongerna och knyta kontakter med jämlikar nere på kontinenten. För den som ville skaffa sig en fördelaktig position, såväl yrkesmässigt som socialt, var dessa resor helt avgörande.

Trots att Frankrike och Italien börjat bli på modet var de tyska resmålen oundgängliga. Winberg (2018) har genomfört en noggrann kartläggning av svensk adels peregrinationer mellan 1620 och 1680. Han förklarar att resorna till tyska städer minskade något under trettioåriga kriget men tilltog raskt när kriget var över (Winberg 2018:170f).

Också på svensk mark var tysktalande och tyska språket närvarande på många håll i samhället. Det fanns fortfarande tyskar kvar i städerna sedan hansetiden, t.ex. Stockholm och Kalmar, vilka antagligen hade viss betydelse ännu (Teleman 2002:29). Under 15- och 1600-talen ökade den tyska invandringen. Tyskarna skaffade sig betydelsefulla tjänster, framför allt i städerna och i rikets växande statsapparat, inte sällan nära kungen. De fick också tjänst i inlandet där deras kompetens inom exempelvis berg- och gruvdrift var stor. I svenska städer inrättades tyska skolor och tyska kyrkor. I en beskrivning av Stockholm antecknade Erik Dahlberg 1662 att det tyska språket hördes nästan lika ofta som det svenska (Teleman 2002:30). Johannisson (1960) har förklarat att det på gatorna hängde skyltar med locktexter som "Gut Wein verkaufft man hijr" och "Här sälies Swediskt Bijr". Att tyskarna och deras kultur och sedvänjor åtnjöt hög prestige framgår också av att de tyska skolorna blev så populära att också svenskfödda barn placerades där.

Det råder inga tvivel om att det fanns en mycket stor andel tvåspråkiga individer under 1600-talet, med avseende på svenska och tyska. Till största del handlar det om svenskfödda som tillägnat sig kunskaper i det tyska språket, men det var heller inte ovanligt att tysktalande lärde sig att behärska svenska. Och de svenskar som använde tyska dagligdags var till största del de som innehade positioner i samhällets toppskick, och som var vana att läsa och skriva.

3.3 Grammatisk replikation

Som analysverktyg för uppkomsten av finit *ha*-bortfall använder jag modellen *grammatisk replikation* (*grammatical replication*) som har utarbetats av Heine & Kuteva (2005, 2006). Modellen är utformad för att redogöra för kontaktinitierad förändring som berör ett språks grammatiska nivå. Grammatisk replikation avser alltså transfer av en viss grammatisk funktion eller betydelse från ett språk till ett annat (Heine & Kuteva 2005:2). Typiskt vid grammatisk replikation är att formen inte förs över från givarspråket utan skapas av befintliga element i det mottagande språket.

Med modellen används termerna *modellspråk* (M) (model language) som betecknar det "givande" språket och *replikaspråk* (R) (replica language) som betecknar det "mottagande" språket. Författarna (Heine & Kuteva 2005:2–4) har utarbetat sin modell mot bakgrund av de iakttagelser och beskrivningar som gjordes av Weinreich (1963 [1953]) och termvalet grundas på att han använde desamma för att urskilja transfer av grammatisk funktion.

En enkel illustration av processen ges i (3.1), efter Heine & Kuteva (2005:4).

(3.1) En struktur (Mx) i modellspråket (M) > en struktur (Rx) i replikaspråket (R).

Ett utmärkande drag vid grammatisk replikation är att resultatet, den nya strukturen (Rx) i (R), inte är identisk med modellstrukturen (Mx) i (M). Det är alltså inte fråga om transfer av ett form-betydelse-par utan talarna i (R) skapar aktivt den nya strukturen utifrån en modell i (M) genom att använda redan befintliga element i det egna språket (Ry).

Höder (2010) har redovisat ett flertal exempel på grammatisk replikation som ägde rum i yngre fornsvenska efter påverkan från latin. Han har studerat hur subjunktionssystemet i yngre fornsvenska påverkades, med utgångspunkt i den textproduktion som bedrevs vid Vadstena kloster. I (3:2) visas ett par svenska sammansatta subjunktioner som uppstod genom grammatisk replikation efter latinska förebilder (Höder 2010:159).

(3.2) a. *pro eo quod* > *for þy at*
b. *ad hoc ut* > *til þäss at*

I (3.2a) återfinns subjunktionen *for þy at* med kausal betydelse 'därför att', som bildats efter latinska *pro eo quod*, och i (3.2b) återfinns *til þäss at* med temporal betydelse 'till dess att' efter *ad hoc ut*. Gemensamt för dem båda är att de är strukturerade enligt mönstret [Preposition + Pronomen + polysem subjunktion]. De svenska skrivarna har alltså strävat efter att använda ekvivalenter till de latinska sammansatta subjunktionerna, och därför skapat de svenska konstruktionerna med enskilda, befintliga svenska lexem. I detta fallet är alltså inte (Ry) en befintlig struktur, eller ett befintligt *bruksmönster* som är Heine & Kutevas term, se nedan.

Höder (2010:160) påtalar att det i samband med uppkomsten av de svenska subjunktionerna sannolikt också uppstått grammatikalisering i någon utsträckning av de ingående leden: det vill säga att något eller flera av funktionsorden utvecklats till ny grammatisk betydelse. Heine & Kuteva (2005:80) menar att grammatisk replikation vanligtvis åtföljs av grammatikalisering av något slag i replikaspråket, men inte alltid (Heine & Kuteva 2006:67). Orsaken är att de lexikala element (Ry) som används för att skapa den nya strukturen (Rx) typiskt utvecklar ny (grammatisk) funktion.

Vid grammatisk replikation är det vanligt att den nya strukturen (Rx) i (R) skiljer sig i något avseende från modellen (Mx) i (M). Orsakerna är flera, och författarna framhåller de viktigaste kriterierna (Heine & Kuteva 2005:7, min översättning):

- a. Formen skapas utifrån vad som är tillgängligt i (R)
- b. Formen följer universella restriktioner i fråga om konceptualisering

- c. Formen utformas efter vad talarna av (R) uppfattar som pragmatiskt gångbart, utifrån den aktuella kontaktsituationen
- d. Formens tillblivelse påverkas av språkkontaktens längd och intensitet

Om vi återgår till exempel (3.2) kan vi för det första konstatera att de svenska översättarna måste ha behärskat latin i stor utsträckning. De har kunnat urskilja olika subjunktioner, deras respektive funktion och deras inbördes element. Vi kan alltså sluta oss till att språkkontakten var omfattande, och att det fanns en betydande andel tvåspråkiga individer (kriterium d). I sammansättningen av de svenska subjunktionerna (kriterium a) har man valt element som var och ett motsvarar de latinska morfemen väl. (Rx) har alltså kunnat likna (Mx) i stor utsträckning. De svenska översättarna hade en förståelse av subjunktioner som grammatisk kategori (kriterium b) som de påverkade inom den aktuella genren religiös prosa (kriterium c).

Ytterligare ett karaktäristiskt drag som är typiskt vid grammatisk replikation är strävan efter likställighet. I områden som präglas av intensiv språkkontakt tenderar talarna att utveckla mekanismer för att kunna uttrycka språkliga koncept på sätt som är strukturellt lika i de ingående språken. Denna tendens har beskrivits av många, och har också fått många benämningar. Somliga har beskrivit den som en form av konvergens, till exempel Thomason (2001:89). Heine & Kuteva (2005:4) använder termen *ekvivalens* (equivalence) för att beskriva strukturer i två språk som antas ha samma betydelse/funktion. Det finns otaliga exempel i litteraturen på när nya kategorier uppstått i ett språk genom kontakt med ett annat. Det kan också hända att ett visst förlopp sprider sig, och ger upphov till samma typ av förändring i flera språk. Drinka (2003) redogör till exempel för hur ett flertal slaviska och andra icke-västeuropeiska språk har utvecklat en typ av perfekt med hjälpverbet *ha*, efter västeuropeiskt mönster. Hon förklarar att i varje enskilt förlopp har replikaspråken utformat det nya hjälpverbet genom semantisk reanalys av strukturer i det egna språket. Den temporala betydelsen har förts över på ett led som tidigare hade en annan betydelse/funktion (Drinka 2003:6).

I beskrivningen av (Ry), det vill säga den struktur i replikaspråket som används för att skapa det nya uttrycket, använder Heine & Kuteva begreppet *use pattern*, ungefär *bruksmönster*. Definitionen av ett bruksmönster är ganska öppen och utgår från fyra egenskaper (Heine & Kuteva 2005:41):

- e. Mönstret är förknippat med någon specifik grammatisk betydelse
- f. Mönstret utgörs av något lingvistiskt element som förekommer regelbundet i bruket: en enskild form, en fras eller en sats
- g. Mönstret kan, men måste inte, användas för den specifika grammatiska betydelsen

- h. Mönstret är den huvudsakliga struktur som förekommer i inlednings-
skedet av grammatisk replikation

Med utgångspunkt i kriterierna (e–h) är bruksmönstret alltså en struktur som är (mer eller mindre löst) förknippad med en viss betydelse. Indirekt kan man dra slutsatsen att den specifika grammatiska betydelsen också kan uttryckas med något annat, troligen mer etablerat, lingvistiskt element (g). Vidare poängteras att strukturen kan hämtas från vilken som helst av språkets domäner. Så skedde också i replikationen som illustrerades i (3.2), där den specifika kombinationen av de tre respektive leden inte var etablerad sedan tidigare.

Heine & Kuteva (2005:40–42) använder begreppet bruksmönster också om modellen (Mx) i modellspråket, och de uttrycker själva att det kan vara svårt att identifiera vad exakt som utgör ett bruksmönster. Författarna exemplifierar med tysk modal-passiv, som innefattar de båda hjälpverben *wollen* 'vilja' och *haben* 'ha' och perfekt particip av ett innehållsverb, t.ex. *Sie wollte ein Huhn gekocht haben*. Mönstret betyder ungefär 'vilja ha något gjort' och exemplet kan översättas ungefär 'Hon ville få kokt en kyckling'. Mönstret har tidigare beskrivits på olika sätt i den tyska litteraturen, och har därför kallats både modal-passiv och statisk passiv. Även om mönstret alltså är svårdefinierat har det replikerats av det numera utdöda slaviska språket *ślowiński*, i Pommern. Med deras inhemska motsvarigheter till hjälpverben *vilja* och *ha*, skapade talarna ett mönster (Rx) för modal-passiv, efter den tyska modellen (Mx).

I redogörelsen för begreppet bruksmönster poängterar författarna också att (Rx) inte alltid skapas av ett redan befintligt mönster i replikaspråket (Heine & Kuteva 2005:40). I förändringen som illustrerades med exempel (3.2) ovan verkade (Rx), den nya flerledade subjunktionen, inte skapas av något etablerat bruksmönster och stämmer därmed inte helt överens med kriterierna (g–h). Istället formades (Rx) av flera enskilda element. Förloppet skulle kunna skisseras som i (3.3).

$$(3.3) \quad M_x[\text{pro eo quod}] >_{Ry1}[\text{for}] +_{Ry2}[\text{by}] +_{Ry3}[\text{at}] >_{Rx}[\text{for by at}]$$

Vidare poängterar författarna (2006:69) att såväl modellstrukturen som replikaspråkets bruksmönster måste ha någon framträdande egenskap för att replikationen ska äga rum. De illustrerar med replikation av olika typer av futurum som ägt rum i flera varieteter av romani (Heine & Kuteva 2006:69). I Wales har en varietet utvecklat futurum med sitt verb för 'gå', efter engelskans *be going to*. En rysk varietet bildar futurum med sitt verb för 'ta', som replikerats av Vlach romani-talare i Ukraina. Varieteten sinti däremot, som varit i tät kontakt med tyska, har inte utvecklat någon särskild futurum. Författarna menar att en för-

klaring är att tyskan i allt större utsträckning uttrycker futurum med presens. På så sätt föreligger ingen salient markör som kan replikeras.

Vad som utgör bruksmönster, och vad som är det potentiellt mest framträdande draget för perfektkonstruktioner utan hjälpverb diskuteras i analysen i 6.1.1.

Det är inte helt trivialt att avgöra om en förändring är ett exempel på grammatisk replikation eller inte. Man får helt enkelt ta stöd i så många tydliga bevis man hittar. En vägledning är att studera de grammatiska förhållandena i varieteterna i det geografiska närområdet. Heine & Kuteva (2005:33) förklarar:

If there is a linguistic property *x* shared by two languages *M* and *R*, and these languages are immediate neighbours and/or are known to have been in contact with each other for an extended period of time, and *x* is also found in languages genetically related to *M* but not in languages genetically related to *R*, then we hypothesize that this is an instance of contact-induced transfer, more specifically, that *x* has been transferred from *M* to *R*.

Med utgångspunkt i att hjälpverbsutelämning i nysvenska hade en tydligt urskiljbar motsvarighet i nyhögtyska, formellt såväl som funktionellt, i en period av intensiv språkkontakt, föreslår jag i avhandlingen att finit *ha*-bortfall är ett exempel på grammatisk replikation, och vidare diskussion följer i 4.3 och framförallt i 6.1.1.

3.4 Förändring genom analogisk extension

I detta avsnitt presenteras den förändringsmekanism, analogisk extension, som verkar ha spelat en central roll för spridningen av *ha*-bortfall i svenskan. Den infinita *ha*-utelämningen etablerades senare än den finita, och förefaller därför inte ha skett inom ramen för replikationsmodellen. Snarare är den analogiska förändringen en följd effekt av den förändring som uppstod genom grammatisk replikation. Hela det förlopp som omfattar etableringen av *ha*-bortfall i svenskan kan sägas bestå av tre skeden som följer på varandra. Först uppkommer utelämning av finit *ha* i bisats. Därefter följer etableringen av *ha*-bortfall i alla perfektkonstruktioner. Avslutningsvis bildas supinum som aktiv verbform i perfektkonstruktioner, vilket leder till begränsad funktion hos perfekt particip som hädanefter används mer passivt.

Analogisk extension och analogisk utjämning (levelling) är de två mest systematiska undergrupperna av analogi. Båda begreppen härstammar från den junggrammatiska forskningen, och har ofta trätt i kraft som en följd effekt av ljudförändringar. Gemensamt för dem båda är att de åstadkommer generaliseringar i språkssystemet. Utjämning brukar användas om förändring som rör hela

böjningsparadigm, medan extension kan äga rum inom ett avgränsat morfologiskt mönster, som kan vara av varierande typ och storlek. Ett exempel på analogisk extension som ofta använts i litteraturen, för illustration, är spridningen av plural-*s* i engelskan (t.ex. McMahon 1994:72). Under övergången från fornengelska till medelengelska började kasussystemet att upplösas och många böjningskategorier, som morfologi för numerus, försvann ur språket. Istället för att ha en mängd olika böjningsmorfem som tidigare började allt fler substantiv uttrycka plural med *-s*, enligt en viss deklination. Utvecklingen kan skisseras med medelengelskans ord för 'sten' och 'sol': *stān* : *stānes* – *sunne* : X, som innebär att X utvecklar pluralmorfologi *sunnes*.

Analogisk extension, som också benämns proportionell analogi eller fyrdelsanalogi (four-part analogy), är lätt att uppmärksamma i en inlärningsituation, när exempelvis ett barn bildar former som *gådde* eller *skärde*, jämför tabell 3:3 nedan. Ett exempel på en nu pågående förändring genom extension har vi i verbet *simma*. En del av oss använder fortfarande de äldre tempusformerna *sam* och *summit*, men de kommer sannolikt att försvinna med tiden. I Svenska Akademiens ordlista (SAOL) (2015) föreslås *simmade* hellre än *sam*, och i Svensk ordbok (SO) (2009) förstår vi att *simmade* har blivit vanligare än *sam*. Vad som sker är alltså att en enklare, mer regelbunden form, här verbens första konjugation, breder ut sig och tränger undan en mer komplex variant.²⁴

Extension av den här typen brukar ofta illustreras i en fyrdelad modell, se t.ex. Anttila (2003:425), Hock (2003:441) eller Hopper & Traugott (2003:64). Modellen visar hur relationen mellan två former i ett givet mönster appliceras på andra enheter som därmed ges samma mönster. I tabell 3:3 visas hur tempusmorfologin för verbet *simma*, med utgångspunkt i *limma* (och andra verb) i första konjugationen, har förändrats.

TABELL 3:3. *Analogisk extension enligt fyrdelsmodell*

	Mönster: förebild		Mönster: förändring	
	A	B	C	X
Extension, 1. konjugationen	<i>limma</i>	<i>limmade</i>	<i>simma</i>	-

I fråga om språkförändring anses analogi (av många) vara en företeelse som uppstår först sedan någonting har hänt. Förändring genom analogi sker i regel som en reaktion på ett tidigare händelseförlopp, antingen på fonologisk eller

24 Frekvens är en betydelsefull faktor vid extension. Att vi fortfarande har kvar suppletiva former för verb som *gå* och *ljuga* kan delvis bero på att dessa ord är mycket vanliga i språket (jfr McMahon 1994:73).

på morfosyntaktisk nivå. Ibland beskrivs analogi som ett fenomen som har i uppgift att städa upp i språkssystemet. Sturtevant (1947:109) slog fast följande: "Phonetic laws are regular but produce irregularities. Analogic creation is irregular but produces regularity." Denna beskrivning har senare fått stort genomslag i litteraturen under benämningen Sturtevant's paradox, och förhållandet gäller inte bara på fonologisk nivå; scenariot kan uppstå vid alla typer av förändring. En förändringsmekanism kan verka regelbundet och orsaka någon oregelbundenhet inom ett paradigm eller ett mönster, och på sikt kan språkbrukarna jämna ut de uppkomna avvikelserna genom analogi (t.ex. McMahan 1994:70–96, Hopper & Traugott 2003:63–69 eller Hock 2003).

Ända sedan junggrammatiken har man ägnat sig åt att beskriva och definiera analogi som språkförändringsmekanism, och en mängd restriktioner och förslag har lagts fram genom åren. I de allra flesta fall har förslagen kritiserats när man i efterföljande forskning funnit motbevis för de uppställda teserna. Man har haft svårt att nå konsensus, vilket rimligen kan hänga samman med analogins oregelbundna natur. Hock (2003) har lyft fram ett par bidragande orsaker till svårigheterna att definiera analogi: (i) olika forskare gör olika avgränsningar. De flesta är överens om att analogi berör förändring av enheter som utgörs av både form och betydelse/funktion. Somliga tillåter emellertid en mindre snäv avgränsning, som exempelvis Bloomfield (1933), som också inbegrep semantiska förändringar i analogibegreppet, (enligt Hock 2003:444), (ii) olika forskare har fokuserat på olika delar av förändringens händelseförlopp och därmed dragit slutsatser som inte är helt jämförbara. Detta är en av orsakerna till de ibland diametralt skilda restriktioner som lagts fram av Kuryłowicz respektive Mańczak.²⁵

I denna avhandling undersöks hur utelämning av temporalt hjälpverb uppstod i svenskan. I de empiriska studierna som redovisas i kapitel 4 och 5 framkommer att utelämningen sprider sig i två steg. Inledningsvis etableras utelämning av de finita verbformerna i underordnade satser. Först därefter uppstår utelämning också i konstruktioner med perfekt infinitiv. Jag kommer utgå från analogisk extension som förklaringsmekanism i analysen av de bakomliggande orsakerna till spridningen av *ha*-bortfall i perfekt infinitiv. Se vidare avsnitt 5.3 och 6.2.

25 Kuryłowicz (1949) presenterade sex lagar som fick stort genomslag i den analogi-inriktade forskningen, men som också fick utstå mycket kritik. Senare la Mańczak (1958) fram elva tendenser. Medan Kuryłowicz utformade sina lagar introspektivt, byggde Mańczak sina resultat på statistiska metoder. I några fall överensstämmer Mańczaks tendenser med vissa av Kuryłowiczs lagar, i andra fall motsäger de varandra. För översikt se McMahan (1994:77–80) och Hock (2003).

4. Empirisk undersökning av finit *ha*-bortfall

Finit *ha*-bortfall verkar ha trätt in allmänt i svenskan i satser vars enda restriktion är att de är syntaktiskt underordnade. Ingen har i den tidigare forskningen lagt fram att konstruktion utan hjälpverb skulle ge uttryck för en avvikande betydelse, eller funktion, jämfört med konstruktion med hjälpverb. Inte heller verkar utelämning ha dykt upp i någon mindre, avgränsad kontext, vare sig syntaktiskt eller genremässigt (se 2.2 ovan). För att kunna bekräfta eller revidera dessa slutsatser har jag studerat både strukturella och funktionella faktorer i bisatser med perfekt och pluskvamperfekt i texter från den tid när hjälpverbsutelämningen etablerades.

Jag inleder kapitlet med en redogörelse för material och metod i avsnitt 4.1. Avsnittet inleds i 4.1.1 med en beskrivning av undersökningens kronologiska avgränsning samt de kriterier jag valt att utgå från i mitt texturval. Själva undersökningskorporusen, som består av 27 olika textutdrag, beskrivs i 4.1.2. I avsnitt 4.1.3 följer en redogörelse för de excerperingsprinciper jag använt mig av. Här beskriver jag vilka faktorer som studeras och hur jag har gått tillväga vid excerperingen, samt diskuterar de omständigheter som påverkat mitt val.

Resultatet av undersökningen presenteras därefter i 4.2. Först presenteras det övergripande resultatet för hela studien i 4.2.1. Därefter följer en detaljstudie av de texter som uppvisat störst variation mellan utsatt och utelämnat hjälpverb i 4.2.2. Ytterligare relevanta iakttagelser som framkommit i studien presenteras i 4.2.3. En diskussion av de sammanlagda resultaten ges avslutningsvis i 4.3.

4.1 Metod och material

I detta avsnitt beskrivs i tur och ordning kriterierna för texturvalet, den utformade korpusen samt undersökningsfaktorer och excerperingsprinciper.

4.1.1 Kriterier för texturval

I avsnitt (2.2.2) framgick att det skedde en dramatisk frekvensökning av hjälpverbslösa bisatser i svenskan under slutet av 1600-talet. Där beskrevs också hur ett snabbt spridningsförlopp ledde till att konstruktionssättet efter bara några decennier blev mycket vanligt i flera genrer (t.ex. Johannisson 1945, Malmgren 1985). *Ha*-utelämning tränger emellertid aldrig helt undan konstruktion med *ha*. När de hjälpverbslösa bisatserna väl etablerats förekommer båda konstruktionssätten parallellt, även om enskilda texter vid mitten av 1700-talet uppvisar ett nästan hundra procentigt uteslutande av temporalt hjälpverb. Det förefaller alltså som om etablering och spridning av *ha*-bortfall äger rum under en period om ungefär femtio år mellan 1670 och 1720.²⁶

För att försöka hitta faktorer som kan ha inverkat på uppkomsten av *ha*-bortfall är det nödvändigt att också studera språkbruket under en period omedelbart före den dramatiska ökningen under 1600-talets sista decennier. Typiskt inleds ett förändringsscenario i en begränsad domän: en mindre region, en viss genre eller ett visst socialt samhällsskikt. Genom att studera språkbruket under tiden före förändringens genomslag ges möjlighet att hitta var och hur den har uppstått. Med hjälp av de ledtrådar som då framträder borde vi kunna dra slutsatser om huruvida förändringen verkligen uppstått genom språkkontakt, liksom om *ha*-bortfall uppstått som tal- eller skriftspråksdrag.

Mot denna bakgrund kommer undersökningen att omfatta en tidsperiod som totalt spänner över drygt 160 år. Det äldsta materialet är tillkommet på 1590-talet och det yngsta 1758. Huvuddelen av textmaterialet är tillkommet under en hundraårsperiod från 1640-talet till och med 1740-talet.

För att bemöta frågan om orsaken bakom *ha*-utelämningens uppkomst kommer texter av både talspråklig och skriftspråklig karaktär att undersökas. Källor som avslöjar ett genuint dåtida talspråk är av naturliga skäl svåra att hitta, men lyckligtvis återstår en betydande mängd texter som anses vara av påtagligt informell karaktär. Dessa texter präglas av att de innehåller talspråkliga drag samtidigt

26 Jag tar alltså inte hänsyn till de sporadiska förekomster av utelämnat hjälpverb som noterats i tänkeböcker från 14- och 1500-talet (se diskussion i 2.2.2 ovan).

som starkt formella egenskaper saknas.²⁷ Av det bevarade material som finns att tillgå är det primärt brev och dagböcker men också reseskildringar och vissa andra prosatexter som har fått utgöra det informella materialet.

I urvalet av källor med tydligt skriftspråklig prägel har jag eftersträvat typisk kanslistil, det vill säga texter som utmärks av stark formelbundenhet och som var avsedda att fungera i officiella sammanhang, som juridiska dokument av olika slag. För studiens syfte har jag därför valt ut ett antal protokoll från flera riksdagsständer. Inför urvalet gjordes först en genomläsning av ett stort antal riksdagsprotokoll i syfte att hitta den period då *ha*-bortfall slår igenom. De protokoll som sedan valdes ut till undersökningskorpusen är sådana där uppkomsten och spridningen kan iakttas.

En utgångspunkt i undersökningen är att de texter som representerar en talspråksnära stil rimligen ger uttryck för en stilnivå motsvarande offentligt tal eller umgängestal (se 2.2.3 ovan). Flera av de valda texterna är visserligen tillkomna med någon form av läspublik i åtanke, och det är vanskligt att avgöra huruvida skribenten anpassat sitt språk efter en mer offentlig norm. Man ska samtidigt komma ihåg att skillnaderna mellan skriftspråk och de olika talspråksvarieteterna genomgår en uppluckring under den aktuella perioden. Som nämndes i 2.2.3 har skriftspråket blivit mer öppet för informella drag, som exempelvis förenklad verbböjning.

I det valda materialet återfinns inte någon representant för gemene mans tal. Det var ännu bara en bildad elit som var skrivkunnig, och de texter som bevarats för eftervärlden är i de allra flesta fall skrivna av personer som i efterhand rönt ett kulturhistoriskt intresse genom sina nära samrören med den styrande makten. Samtliga skribenter som förekommer i undersökningskorpusen är sprungna ur samhällets toppskikt. Det innebär också, beaktat frågan om högtysk språkkontakt, att alla hade någon utbildning i tyska och att alla i någon utsträckning mötte tyska i det dagliga livet, möjligen med undantag för Agneta Horn.

Fortsättningsvis kommer jag att tala om de mer talspråksnära texterna som det informella materialet, och de mer skriftspråkligt präglade texterna som det formella materialet.

27 Typiskt informella drag är i sammanhanget t.ex. reducerade verbformer, talspråklig stavning, korta satser. Formella drag är å andra sidan det motsatta, liksom exempelvis djupgående hypotax, inskjutna bisatser (jämför Holm 1967).

4.1.2 Undersökningskorpusen

För den som vill studera texter som präglas av en mer informell stil finns mycket att hämta från Fornsvenska textbanken (Fsvtb)²⁸ (se Delsing 2002, Thelander 1990). I uppbyggnaden av det s.k. nysvenska annexet i Fsvtb hade Delsing som princip att välja texter med en ledigare stil för att dels försöka komma så nära talspråket som möjligt, dels kunna skildra syntaxens utveckling (Thelander 1990:344f).

De flesta texterna i det informella materialet har därför kunnat hämtas direkt från Fsvtb. Dessa har kompletterats med ytterligare texter från *Historiska handlingar av Kungliga samfundet för utgivande av handskrifter rörande Skandinaviens historia*. Vidare ingår två utgåvor av Nils Matson Kiöpings resa, från 1674 och 1743, från Ture Johannissons parallellutgåva (1961) (efter bearbetning av Erik Magnusson [Petzell]).

Urvalet av det formella materialet föregicks av en mindre förundersökning. Materialet utgörs av riksdagsprotokoll hämtade från de tre ständerna borgarståndet, prästeståndet samt ridderskapet och adeln.²⁹ Med utgångspunkt i studiens syfte ville jag använda sådana protokoll där spridningen av *ha*-bortfall går att följa. Inför urvalet läste jag därför igenom en rad protokoll från 1600-talets mitt för att hitta tidsmässigt relevanta utdrag.

Det visade sig i förarbetet att *ha*-bortfall slår igenom vid olika tidpunkter i de tre olika ständerna. Dessa tre tidpunkter har därför fått styra urvalet. Genomläsningen resulterade i att sammanlagt sju protokoll valdes till korpusen.

Hela undersökningskorpusen presenteras i kronologisk ordning efter tillkomsttid i tabell 4:1 nedan. Det informella materialet består av 20 texter, medan det formella materialet alltså utgörs av sju texter. De senare anges i kursiv stil.

Varje textutdrag omfattar ungefär 8 500 ord. Vanligtvis är utdragen hämtade från respektive texts inledning. Eftersom syftet är att studera det naturliga språkbruket har jag i möjligaste mån undvikit partier som inte är av prosa-karaktär, såsom metrisk vers, eller listor och uppställningar av olika slag. Om sådana avvikande moment utgjort en betydande del i textens inledning har jag istället valt ett senare parti i texten.

28 Fornsvenska textbanken finns på webbplatsen <http://project2.sol.lu.se/fornsvenska/> hämtad 2018-12-05.

29 Bondeståndets riksdagsprotokoll finns tyvärr inte utgivna för den aktuella tidsperioden.

TABELL 4:1. *Undersökningskorpus, studie F*

	Skribent	Text	Tillkomsttid	Texttyp
1	Anna Vasa	Brev till familjen Gyllenstierna	1591–1612	Brev
2	Carl C Gyllenhielm	Egenhändige anteckningar rörande tiden 1597–1601	1640	Memoarer
3	Johan Ekeblad	Brev till brodern Claes	1639–1651	Brev
4	Johan Ekeblad	Brev till brodern Claes	1654–1655	Brev
5	Agneta Horn	Beskrivning över min vandringstid	1657	Memoarer
6	Claes Rålamb	Diarium under resan till Konstantinopel	1658	Rese- anteckningar
7	<i>Borgerskapets riksdagsprotokoll</i>	<i>Riksdagsprotokoll</i>	<i>1668</i>	<i>Riksdags- protokoll</i>
8	<i>Prästerskapets riksdagsprotokoll</i>	<i>Riksdagsprotokoll</i>	<i>1672</i>	<i>Riksdags- protokoll</i>
9	Nils Matson Kiöping	En kort beskriffning uppå trenne resor och peregrinationer	1674	Rese- anteckningar
10	Samuel Columbus	Mål-roo eller roo-mål	1675	Anekdoter
11	<i>Borgerskapets riksdagsprotokoll</i>	<i>Riksdagsprotokoll</i>	<i>1678</i>	<i>Riksdags- protokoll</i>
12	<i>Prästerskapets riksdagsprotokoll</i>	<i>Riksdagsprotokoll</i>	<i>1678</i>	<i>Riksdags- protokoll</i>
13	Karl XI	Karl XI:s brev till Niels Bielke	1677–1687	Brev
14	Haqvin Spegel	Dagbok	1680	Dagbok
15	<i>Ridderskapet och adelns riksdagsprotokoll</i>	<i>Riksdagsprotokoll</i>	<i>1682</i>	<i>Riksdags- protokoll</i>
16	<i>Ridderskapet och adelns riksdagsprotokoll</i>	<i>Riksdagsprotokoll</i>	<i>1697</i>	<i>Riksdags- protokoll</i>
17	Jon Stålhammar	Brev till hustrun Sofia Drake	1700	Brev
18	Karl XII	Egenhändiga brev	1693–1715	Brev
19	Anders Pihlströms dagbok	Dagbok	1708–1711	Dagbok
20	<i>Ridderskapet och adelns riksdagsprotokoll</i>	<i>Riksdagsprotokoll</i>	<i>1710</i>	<i>Riksdags- protokoll</i>
21	Johan Runius	Prosastycken på svenska	1710	Skönlitteratur

forts.

	Skribent	Text	Tillkomsttid	Texttyp
22	Adam Ludwig Lewenhaupt	Berättelser	1715 ca	Berättelse
23	Olof von Dalin	Then Swänska Argus	1732	Tidskrift
24	Carl Gyllenborg	Sprätthöken	1740	Pjäs
25	Nils Matson Kiöping/Lars Salvius	Beskrivning om en resa genom Asia, Africa och hedna länder	1743	Rese- anteckningar
26	Per Högström	Beskrifning öfwer Sweriges Lapmarker	1747	Naturskildring
27	Olof Rönigk	Qvirsfelds himmelska örtagårds-sällskap	1758	Religiös prosa

I tabell 4:1 ges en kortfattad beskrivning av samtliga 27 texter som ingår i studien av finit *ba*-bortfall. Noterbart är att cirka en tredjedel av Karl XI:s brev är skrivna av honom själv, resten av en sekreterare. Tillkomsttiden för Lewenhaupts berättelser är inte känd, men det bör vara under sent 1710-tal. För mer detaljerade uppgifter om respektive text, se bilaga 1.

4.1.3 Excerperingsprinciper och val av faktorer

Jag har excerperat varje förekommande fall av underordnad sats som är uttryckt i perfekt eller pluskvamperfekt. Med underordnad sats, eller bisats, avses alla sådana satser som är finita och som utgör en satsdel i en överordnad sats (se nedan). Med syfte att försöka hitta faktorer som gynnar eller missgynnar utelämnning har jag formulerat så tillåtande excerperingsprinciper som möjligt i fråga om kriterier för bisats.

Vidare har jag försökt studera så många potentiellt relevanta faktorer som möjligt. I urvalet har jag därför förhållit mig både till sådana faktorer som har uppmärksammats i tidigare studier av *ba*-bortfall och till sådana som spelat roll i andra fall av syntaktisk förändring.

Jag inleder med att beskriva mina kriterier för urval av bisats i 4.1.3.1, tillsammans med ett resonemang om hur dessa kriterier utformats. I avsnittet beskriver jag också hur bisatserna kategoriseras. I avsnitt 4.1.3.2 redogörs för ytterligare åtta faktorer som studeras inom respektive bisats. I anslutning till beskrivningen diskuterar jag ytterligare två faktorer som var tänkta att ingå i undersökningen, men som av olika skäl har fått utgå.

4.1.3.1 Excerperingsprinciper för urval och kategorisering av bisatser

För att avgöra om en sats är underordnad har jag utgått från ett enda kriterium:

- Satsen är finit och utgör satsled i överordnad sats

Det finns i huvudsak två sätt att urskilja bisatser, antingen genom form eller genom syntaktisk funktion. När man talar om *ha*-bortfall i modern svenska utgår man typiskt från ett form-kriterium: utelämnning kan äga rum om och endast om satsen har af-ledföljd. I 1600-talets svenska hade af-ledföljd visserligen slagit igenom, men det var fortfarande vanligt med fa i underordnad sats. Och trots att språket hade andra bisatsmarkörer, som exempelvis final placering av finit, så rädde inte alls lika tydliga strukturella skillnader mellan huvud- och bisatser som idag.

Att grunda urvalskriteriet för bisats på form skulle alltså bli förenat med många undantag och tillägg, och jag har istället valt att utgå från satsens syntaktiska funktion. På så vis undviker jag potentiella problem med varierande och avvikande ledföljd, och kan istället utifrån kontexten avgränsa respektive bisats. Det medför också den fördelen att jag inte låter studien begränsas av den moderna svenskans kriterier för *ha*-bortfall (af-ledföljd), utan möjliggör för ett mer tillåtande urval. Satsernas formella egenskaper studeras likväl, genom övriga observerade faktorer.³⁰

Kategoriseringen av bisatser har skett i två steg. Först gjordes en grov, tredelad indelning, där jag markerade satstyp som attributiv, nominal eller adverbial. Därefter gjordes ytterligare specifikation av respektive satstyp, se tabell 4:2.

TABELL 4:2. Kategorisering av satstyp för underordnade satser

1.	Attributiv	Nominal	Adverbial
2.	Relativ	Subjekt	Temporal
	Appositionell	Objekt	Konditional
		Kvesitiv	Relativ
		Rogativ	Kausal
		Rektion	Komparativ
		Predikativ	Koncessiv
			Konsekutiv
		Övriga	

³⁰ Den här indelningen skulle innebära svårigheter med så kallade expressiva huvudsatser (SAG IV:759f), det vill säga huvudsatser med af-ledföljd. Några sådana satser förekommer emellertid inte i korpusen.

I kategoriseringen har jag tagit hänsyn både till definitioner i SAG (IV:459–671) och till kategoriseringar som gjorts i tidigare studier om *ha*-bortfall. Det har fått till följd att jag har valt att göra en indelning som avviker från samtliga tidigare författare. I det följande relaterar jag min kategorisering i första hand till SAG:s definitioner.

De bisatstyper som har varit svårast att klassificera är relativsatserna. I tidigare studier har de flera gånger behandlats som en egen kategori, trots att vissa har adverbieell och vissa har attributiv funktion. Här har jag kategoriserat dem efter deras övergripande funktion och de förekommer alltså både bland attributiva och adverbieella.³¹ Denna indelning hindrar dock inte att jag också kan sammanställa alla relativa satser till en enda kategori vid behov.

I klassificeringen av de adverbieella relativsatserna har jag också använt en snävare definition än i SAG (II:657) som anger *där*, *dit*, *när* och *då* som relativa adverb. Jag kategoriserar bara satser som inleds med *där* och *dit* till de relativa (och i förekommande fall satser som inleds med relativa pronomen), som till exempel *iag skulle Logeras der ännu ingen Gesanter hade varit Logerad* (Rålamb, 1658). Satser som inleds med *när* och *då* kategoriseras som temporala eller kausala. Inte heller *vad*-inledda satser klassificeras som relativter utan som nominala kvesitiva satser.

Till attributiva satser har jag också fört *att*-inledda appositioner som i *vij finge nu sådana hvngnel. tiender att våbr nådigste kånungh har åter slaget kånungen i Pällan* (Stålhammar 1701).

Det förekommer också underordnade satser som jag inte har excerperat och de valdes bort på grund av strukturella omständigheter. Satser som inleds med det finita verbet, som oinledda konditionalsatser (ffk-sats), utgick ur excerperingen. Deras konsekvent avvikande satsstruktur medför att finitet är obligatoriskt, vilket innebär att de inte är relevanta i studien.

Fall med samordnad perfekt eller pluskvamperfekt räknas som en förekomst, under förutsättning att verbfraserna har samma subjekt. Om finitet utelämnats vid ena samordningsledet, men står (framför- eller efterställt) vid det andra räknas excerpten som en HK (konstruktion med finit *ha*). Följande exempel från Columbus *Mål-roo eller roo-mål* anges som en HK: *Jag tackar Dig at Du har låtit mig födas en människia, gifwit mäg kropp ok siäl, beskärtdt mäg förnuft*. För att förekomsten ska räknas som SB (ensamt supinum i bisats), det vill säga sats med utelämnning, får inget finit led finnas uttryckt vid något av participen. För en mer detaljerad redogörelse av samordning i äldre svenska (se 2.4.1 ovan).

31 Totalt förekommer 702 attributiva relativsatser och 51 adverbieella.

4.1.3.2 Urval och kategorisering av faktorer

Utöver bisatstyp studeras ytterligare sju grammatiska faktorer för varje excerperad bisats och dessutom noteras textens tillkomsttid. Samtliga åtta faktorer presenteras i tabell 4:3 nedan. Participverbets morfologi (2) studeras av två skäl. Dels för att avgöra om verbets egenskaper har betydelse för utelämnning, dels i syfte att kunna sätta supinums framväxt i relation till *ha*-bortfall. Dessutom studeras också participverbets transitivitet (3).

Huvudsaklig utgångspunkt för (4) är huruvida utsatt eller utelämnad subjunktion gynnar *ha*-bortfall. Faktor (6) studeras för att avgöra om *ha*-bortfall påverkas av om subjektet utgörs av pronomen eller utbyggd nominalfras. Faktorerna (6) och (7) studeras för att kunna avgöra om omständigheter i den övergripande kontexten har betydelse.

Alla faktorer har inte fått lika stor uppmärksamhet. I resultatredovisningen och analysen fokuseras de faktorer som på något sätt är relevanta för uppkomst och spridning av *ha*-bortfall. Utöver huvudundersökningen genomförs också några mindre detaljstudier, där vissa faktorer framhävs mer än andra.

TABELL 4:3. *Undersökta faktorer i studie F*

	Faktor	Beskrivning
(1)	Satstyp	Enligt kriterier i 4.1.3.1 ovan
(2)	Participformen	Morfologisk form, konjugation
(3)	Participverbets egenskaper	Verbets transitivitet
(4)	Subjunktion	Lexikalt uttryck, om utsatt
(5)	Subjektet	Lexikalt uttryck
(6)	Korrelat i attributiva satser	
(7)	Matrisverb i icke-attr. satser	
(8)	Verbfrasens ledföljd	Hjälppverbets placering, före eller efter PCP

Jag ska kort diskutera två faktorer som valts bort i undersökningen, men som haft betydelse i tidigare studier, nämligen bisatsens tempus och bisatsens struktur med avseende på *af*- och *fa*-struktur.

Flera författare har diskuterat *ha*-utelämnning i relation till bisatsens tempus, se avsnitt 2.4.4. Ingen har emellertid problematiserat de svårigheter som är förbundna med att avgöra tempus i sats med utelämnat finit. Eftersom tempus i bisatserna verkar avvika från matrissatsens tempus i betydligt större utsträckning än i modern svenska är det högst vanskligt att fastställa tempus i hjälppverbetslös sats, se exempel (4.2) nedan. Jag har därför valt att inte studera denna faktor. Med utgångspunkt i satser som har utsatt hjälppverb går det bra att föra en diskussion om tempus ändå.

Sangfelt (2014) har föreslagit att den nya af-ledföljden i bisats gynnar möjligheten till utelämnat hjälpverb i äldre svenska och jag hade därför som mål inledningsvis att undersöka denna faktor för jämförelse. Efter att jag först hade följt Sangfelts kriterier för excerpering av af-satser visade det sig att ungefär hälften av alla bisatser skulle behöva uteslutas från excerperingen. Kriterierna har tidigare fastställts och använts av Håkansson (2011:113), och är utformade bland annat för att utesluta kilkonstruktioner och andra strukturer som på ytan kan anta ”falsk” af-ledföljd. Eftersom underlaget skulle ha blivit väl begränsat avstod jag från att studera denna faktor i undersökningen.

Avslutningsvis vill jag nämna att jag inte har excerperat perfektkonstruktioner med hjälpverbet *vara*. Även om *vara* fortfarande i viss utsträckning används som tempusbildande hjälpverb vid intransitiva övergångsverb har jag i studien fokuserat på perfekt och pluskvamperfekt med *ha*. Vidare diskussioner om perfekt med *vara* följer i 4.2.3.1 och 4.3 (se också 2.4.2).

4.2 Resultat

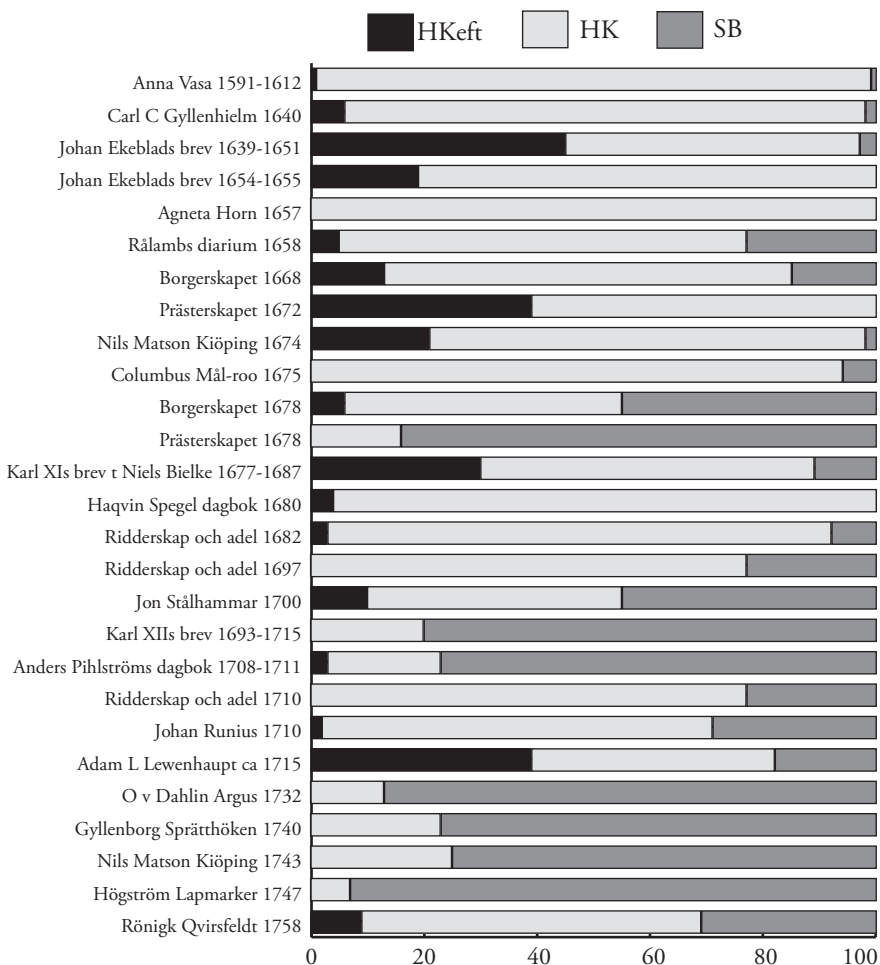
Jag inleder redovisningen med de övergripande resultaten från studie F i 4.2.1. Därefter redovisas resultaten från den mer detaljerade undersökningen av de texter som uppvisar störst variation med avseende på SB och HK, i 4.2.2. Under arbetet med resultatsammanställningen visade det sig att vissa texter innehåller särskilt intressanta data. För att belysa vilka faktorer som kan ha påverkat etableringen av *ha*-bortfall i svenskan kommer därför enskilda texter och skribenter få större utrymme än andra i resultatredovisningen. Iakttagelser från dessa texter presenteras i avsnitt 4.2.3.

4.2.1 Övergripande resultat

Resultatet från hela undersökningskorpuserna visar att *ha*-bortfall genomgår en dramatisk frekvensökning under slutet av 1600-talet. Det är ett resultat som ligger helt i linje med vad som framkommit i den tidigare forskningen (se 2.2 ovan).

Jag inleder med att kort presentera de övergripande kvantitativa resultaten och kommentera de mönster som kan urskiljas. I figur 4:1 presenteras fördelningen i procent mellan underordnad perfekt och pluskvamperfekt i de 27 undersökta texterna i procent. SB anger den delmängd där finit *ha* är utelämnat. HK anger de konstruktioner där hjälpverbet är placerat framför supinumverbet medan HKeft anger de fall där hjälpverbet är efterställt. Totalt har 2 003 bisatser excerperats ur korpuserna och i genomsnitt innehåller respektive text ungefär 70

bisatser med perfekt eller pluskvamperfekt.³² I stora drag visar siffrorna i figur 4:1 att finit *ha*-bortfall ökar kraftigt under den undersökta perioden, även om enskilda texter avviker från det övergripande mönstret.

FIGUR 4:1. *Sammanställning av andelen SB respektive efterställda hjälpverb i procent* Den stora frekvensökningen ser ut att inträffa ett par decennier före sekelskiftet. Före 1700 utgör texter med hög andel SB undantag, medan det är texter med liten andel SB som utgör undantagen efter 1700. Det framgår också tydligt att samtidigt som *ha*-utelämnning ökar i frekvens minskar mängden finala finit, av

32 Minsta antalet excerperade bisatser ur en text är 42 (Rönigk, 1758) och största 153 (Högström, 1747).

de här studerade hjälpverben att döma. Ingen av de skribenter som fortsätter att använda finala finit använder *ha*-bortfall i någon större utsträckning, vilket stämmer överens med Platzacks (1983) iakttagelser (se 2.4.3).

Översiktligt kan noteras att Claes Rålamb är tidigt ute med hjälpverbslösa bisatser i *Diarium under resan till Konstantinopel*. Även i de båda riksdagsprotokollen från 1678 förekommer en anmärkningsvärt hög frekvens av SB, framförallt hos prästerskapet. Om materialet som tillkommit efter 1700 kan noteras att fyra texter avviker genom att ha påfallande låg andel SB. Dessa utgörs av Runius prosastycken, Ridderskapet och adelns riksdagsprotokoll och korpusens enda religiösa text: *Qvirsfelds himmelska örtagårds-sällskap* som översatts av Olof Rönigk, samt Adam Ludwig Lewenhaupts anteckningar. Lewenhaupt har ett syntaktiskt bruk som över lag präglas av den äldre nysvenskans normer med exempelvis finala finit och verbformer enligt äldre böjningsparadigm.

Som framgår av resultatredovisningen i figur 4:1, och vad vi vet från den tidigare forskningen, når *ha*-bortfall aldrig hundra procent. Det skrivs visserligen enskilda texter under mitten och slutet av 1700-talet med en utelämningsfrekvens om närmare hundra procent, men konstruktion med hjälpverb blir aldrig helt undanträngd. När SB slagit igenom är det vanligt med en frekvens på ungefär 80 %, sett över flera genrer. I de fyra yngsta texterna i materialet, undantaget Rönigk, skiftar utelämningsfrekvensen mellan 75 och 93 %.

Hjälpsverbuteslämningen fördelar sig ganska jämnt på de tre huvudsakliga satstyperna. SB är vanligast i adverbiala satser med en utelämningsfrekvens på 39 %, därefter följer attributiva med 36 % SB och i nominala satser är utelämningsfrekvensen 30 %. Som enkel illustration presenteras tre tidiga exempel på utelämnning i (4.1).

- (4.1) a. Än om man skulle ännu försökia att töfwa här medh till dess hon **uth-**
ständit denna siukdomen ... (Präst. prot. 20 feb. 1678)
b. ... orsakerne, som **moverat** Kongl. M:tt att draga sigh ifrån Konnungen i
Franckrijke.. (Borg. prot. 22 juli 1668)
c. som medh ... wittna, att de intet **hördt** af någon trugsmåhl...
(Präst. prot. 20 feb. 1678)

I fråga om tempus är det över lag betydligt vanligare med perfekt än pluskvamperfekt i den totala korpusen. Av totalt 1 342 HK är två tredjedelar (884) skrivna i perfekt och en tredjedel (458) i pluskvamperfekt. En anledning kan förstås vara att de undersökta texterna i stor utsträckning är präglade av en presenskontext, men det ger inte hela förklaringen. En starkt bidragande orsak till den stora mängden perfektkonstruktioner är att det fortfarande är relativt vanligt med modalt perfekt (se 2.4.4 ovan). I många fall används perfekt även om matrix verbet och kontexten i övrigt är skriven i preteritum, på ett sätt som uppfattas som nästan ogrammatiskt i ett modernt perspektiv.

- (4.2) Präses berättade, huru som det förordnade uthskot i gåår hafwer warit uthi conference medh de öfrige Ständernes uthskoth uppå Ridderhuset, ... (Borg. prot. 22 feb. 1678)

I en modern tolkning av meningar som i (4.2) hade tempus i bisatsen förmodligen uttryckts med pluskvamperfekt eller enkelt preteritum, särskilt som verbfrasen modifieras av adverbialiet *i gåår*.

Vidare tillkommer enstaka egenheter hos olika skribenter. Agneta Horn har exempelvis inte en enda pluskvamperfekt i sin text. Troligen är det inte bara modalt perfekt som ligger bakom ett sådant bruk, utan förklaringen står snarare att finna i hennes talspråksnära sätt att skriva.

Att bedöma tempus i satser med utelämnat hjälpverb är alltså en grannläga uppgift. Resultatet skulle bli missvisande om man bara utgick från tempus i matrissatsen, och jag har därför valt bort denna faktor i undersökningen (se 4.1.3).

Korpusens 27 texter fördelar sig alltså på två typer med avseende på stil: en informell och en formell. Till de formella hör de sju riksdagsprotokollen, medan övriga har placerats bland de informella. Utifrån det övergripande resultatet, som visas i figur 4:1 ovan, kan bara små skillnader observeras mellan de båda typerna. Hjälpverbsutelämning dyker upp ungefär samtidigt i båda, men det är i det formella materialet som *ha*-utelämning först blir vanligt (i borgerskapets respektive prästerskapets riksdagsprotokoll från 1678). Väsentliga skillnader kan däremot noteras internt i det formella materialet. En sammanställning av de sju riksdagsprotokollen ges i tabell 4:4. I tabellen redovisas antalet bisatser med SB respektive HK (omfattar konstruktion med både framför- och efterställt finit). I den högra kolumnen anges andelen SB i procent för respektive text.

TABELL 4:4. *SB och HK i de sju riksdagsprotokollen*

	SB	HK	SB procent
Borgerskapet 1668	13	74	15
Prästerskapet 1672	0	58	0
Borgerskapet 1678	29	36	45
Prästerskapet 1678	53	10	84
Ridderskapet och adeln 1682	5	60	8
Ridderskapet och adeln 1697	16	53	23
Ridderskapet och adeln 1710	19	63	23

Tidigast av de tre ständerna att använda utelämning är borgerskapet, som redan 1668 hade en betydande mängd SB. Vid denna tid återfinns inga utelämnningar alls hos vare sig prästerskapet eller ridderskapet och adeln. Tio år senare har mängden SB ökat hos borgerskapet, samtidigt som SB framträder för första

gången i prästerskapets protokoll, och det i stor majoritet relativt HK. Sedan dröjer det alltså ytterligare fyra år innan vi ser de första exemplen på utelämning hos ridderskapet och adeln.

I det informella materialet framträder inga observerbara mönster. I den totala korpusen om 27 texter verkar ingen av de nio grammatiska faktorerna ha inverkat på möjligheten till utelämnat hjälpverb. Den enda faktor som har betydelse är tillkomsttiden. Genomgången visar att *ha*-bortfall sprids och etableras i slutet av 1600-talet, i alla typer av underordnade sats. De texter som avviker gör det endast utifrån en kronologisk aspekt. Enskilda skribenter är tidigt ute med det språkbruk som senare har kommit att förknippas med yngre nysvenska, det vill säga hög frekvens av *ha*-bortfall, låg eller ingen frekvens av såväl finala finit som OV-ledföljd. Andra skribenter saknar dessa egenskaper och har istället ett språkbruk vars egenskaper mer hör den äldre nysvenskan till. En utförligare redogörelse för detaljer och resultat av de olika faktorerna hos enskilda skribenter ges i 4.2.3.2 nedan.

I fråga om participformernas ändelsemorfer kan konstateras att supinum ännu inte helt har utvecklats. Bland 20 av de 27 texterna förekommer slutkonsonant stavad *-dt*. Inga särskilda mönster kan urskiljas, båda texttyperna finns representerade bland de som växlar mellan *-dt/-t* och de som endast skriver *-t*. Hos de flesta av de 20 är slutkonsonanten *-t*, men hos Anna Vasa är *-dt/-dt* i majoritet. Det är också bara Anna Vasa som har övervägande *-e* som slutvokal. Ett fåtal skribenter³³ uppvisar enstaka stavningar med *-e*, men de flesta skriver uteslutande med *-i*.

De flesta texterna i den totala korpusen uppvisar antingen mycket låg eller mycket hög andel hjälpverbsutelämning. Med ett sådant utfall är det ganska väntat att de olika faktorerna inte är av avgörande betydelse. För att kunna observera något utfall av respektive faktor behöver texterna ha en någorlunda stor variation mellan utsatt och utelämnat hjälpverb. Jag har därför särskilt studerat de få texter som har relativt stor variation med avseende på SB och HK. Resultatet presenteras i 4.2.2 nedan.

4.2.2 Detaljstudier av texter med stor variation SB/HK

För att kunna utröna huruvida *ha*-bortfall faktiskt uppstod i mer begränsade syntaktiska miljöer än bara underordnad sats ges en särskilt detaljerad resultatredovisning av de texter som uppvisar störst variation. Med utgångspunkt i re-

33 Gyllenhielm 1640, Prästerskapets riksdagsprotokoll 1672, Karl XI 1686, Stålhammar 1700, Ridderskapet och adelns riksdagsprotokoll 1710.

sultatet från de 27 texterna har jag valt att närmare studera de texter vars utelämningsfrekvens ligger mellan 20 och 70 %. Min bedömning är att i texter som hamnar utanför detta spann blir det vanskligare att kunna urskilja några tydliga mönster. Under hela den undersökta perioden är det bara sju texter som befinner sig inom detta frekvensspann. Några är tillkomna före utelämningsgenombrott och några efter, vilket innebär att alla sju avviker från det vanliga bruket vid respektive tillkomsttid.

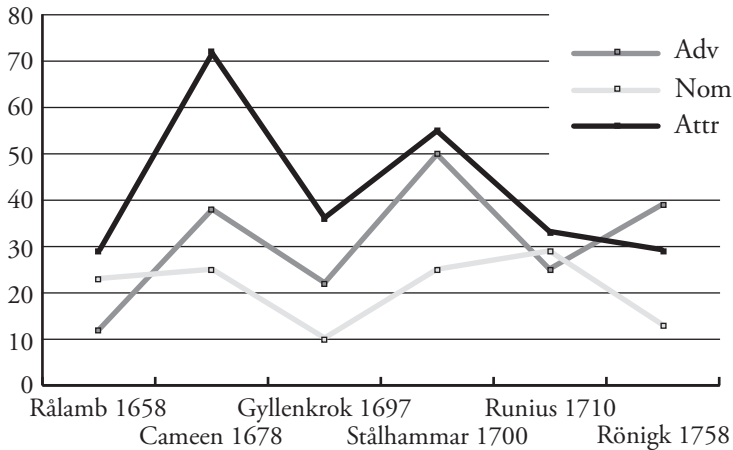
Förutom de faktorer som undersökts inom ramen för studie F har ytterligare några syntaktiska omständigheter granskats enligt beskrivningen i 4.1.3. De sju texter som har hjälpverbsutelämnning i en omfattning som befinner sig mellan 20 och 70 % presenteras i tabell 4:5. Fyra av de sju texterna är från det informella materialet (rak stil) och tre från det formella (kursiv stil).

TABELL 4:5. *Sju texter med frekvens SB mellan 20 och 70 %*

Skribent	Text	Tid	SB %	SB antal
Claes Rålamb	Diarium under resan till Konstantinopel	1658	24	15/64
<i>Daniel Cameen</i>	<i>Borg. prot.</i>	1678	45	29/65
<i>Johan Gyllenkrook</i>	<i>Ridderskapet o. a. prot.</i>	1697	23	16/69
Jon Stålhammar	Brev till hustrun Sofia Drake	1700	47	20/44
<i>Johan Gyllenkrook</i>	<i>Ridderskapet o. a. prot.</i>	1710	23	19/82
Johan Runius	Prosastycken	1710	29	32/109
Olof Rönigk	Qvirsfelds himmelska Örtagårds-sällskap	1758	31	13/42

Det ska genast påpekas att de båda riksdagsprotokollen från ridderskapet och adeln är skrivna av en och samma person, Johan Gyllenkrok. Han föddes 1650, blev sekreterare i riddarhuset 1683 och tjänstgjorde som sådan fram till sin död sommaren 1710 (det undersökta protokollet är tillkommet i april samma år). Eftersom inga större förändringar kan iakttas i Gyllenkrooks stil under perioden nöjer jag mig med att här endast studera det tidigaste protokollet, från 1697.

Jag inleder redogörelsen med en beskrivning av hur utelämnningen i de sex texterna fördelar sig på de olika satstyperna. I linjediagrammet i figur 4:2 visas andelen SB i procent för respektive satstyp i de sex detaljstuderade texterna. Man kan skönja vissa allmänna tendenser, men också stora avvikelser texterna emellan.

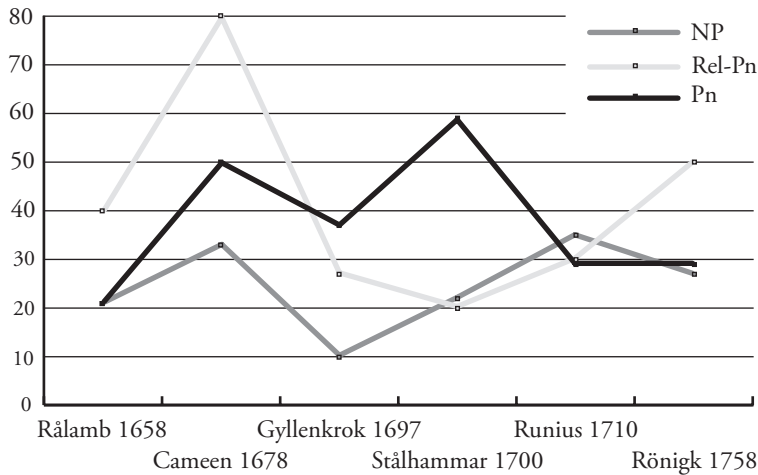

FIGUR 4:2. Fördelning SB i procent i respektive satstyp hos sex skribenter

Bland de sex skribenterna är SB vanligast i attributiva satser, till skillnad från i hela studie F där utelämning är något vanligare i adverbiala satser (39 % mot 36 %). I samtliga texter består de attributiva satserna till övervägande del av relativsatser. Regelbundet förekommer också *att*-inledda attributiver; hos de allra flesta bara i enstaka fall, men i Gyllenkrooks protokoll 1697 så ofta som i 7 av 25 fall. Det verkar som om SB är lika vanligt i *att*-inledda attributiver som i relativter, men antalet förekomster är väldigt lågt. Bara hos Rönigk är utelämning vanligare i annan typ (adverbiala) än i attributiva satser.

Satstyp verkar alltså inte ha betydelse för möjligheten till utelämning. Hos hälften av skribenterna, Cameen, Gyllenkrok och Stålhammar, är det i de adverbiala satserna som utelämning är näst vanligast. Hos Rålamb och Runius är SB näst vanligast i de nominala satserna, medan Rönigk avviker helt relativt de andra.

Inte heller subjektstyp verkar ha avgörande betydelse. Jag har studerat hur vanligt SB är vid tre subjektstyper: pronomen (Pn), relativ-pronomen (Rel-Pn) och icke-pronomen (NP). I figur 4:3 anges utelämning i procent per subjektstyp.

FIGUR 4:3. *Andel SB i procent per subjektstyp*

Av resultaten i figur 4:3 går det att skönja en tendens, nämligen att utelämning verkar vanligare om subjektet är av pronomentyp. Det är bara i Runius novell som utelämning är vanligare om subjektet utgörs av en utbyggd nominalfras. Runius text avviker också på så sätt att andelen pronomen i bisatserna totalt sett är avsevärt högre än i de andra texterna. Den subjektstyp som främst gynnar utelämning varierar hos resterande fem skribenter.

Några andra faktorer verkar alltså inte ha spelat någon roll för möjligheten till *ha*-bortfall. I fråga om subjunktioner är det bara Stålhammar och Runius som uppvisar någon högre frekvens av utelämnade subjunktioner med 10 respektive 19 fall. Stålhammar har *ha*-bortfall i 6 av 10 satser utan subjunktion och Runius har *ha*-bortfall i 6 av 19. Resterande 4 skribenter har bara mellan 2 och 4 subjunktionslösa satser. Genomgången av participets egenskaper visar inte heller några mönster. Samtliga har mycket få intransitiva verb, och än färre intransitiva övergångsverb. Det vanligaste bland de sistnämnda är verbet *komma*. Vid *komma* sker utelämning hos Rålamb och Stålhammar, men inte hos Gyllenkrok eller Runius (verbet saknas hos Cameen och Rönigk). Inga mönster framträder heller bland matrisverbens egenskaper i nominala och adverbiala satser.

4.2.3 Andra iakttagelser

I detta avsnitt beskriver jag iakttagelser och resultat som framkommit i studien, men som inte omedelbart är en följd av de uppställda excerperingsprinciperna. Gemensamt för dem alla är att de på något sätt knyter an till *ha*-bortfall och dess framväxt. Först diskuteras utelämning av *vara* i egenskap av temporalt

hjälpverb, i 4.2.3.1. Därefter diskuteras intressanta egenskaper hos enskilda skribenters texter i 4.2.3.2.

4.2.3.1 Utelämning av *vara*

När *ha*-bortfall uppstår i svenskan pågår ytterligare en förändring i paradigmet för temporala hjälpverb. Från att *ha* haft både *vara* och *ha* som temporala hjälpverb övergår svenskan under 1600-talet till att bara använda *ha* (se emellertid Larsson 2009:185f för problematisering av perfektkonstruktion med *vara*). I de undersökta texterna är det därför inte ovanligt att *vara* fortfarande förekommer som hjälpverb vid intransitiva rörelse- eller övergångsverb, se (4.3). Typiskt för samtliga exempel i (4.3) är att vi i modern svenska skulle uttrycka de markerade perfektkonstruktionerna med *ha* och inte *vara* som här.

- (4.3) a. ... min oljka, som iag sedan **är råkat** vt. (A. Horn, 1657)
b. En gång förbrådde honom en näswijs, at han af en Kung **war worden** en Privat-person ... (S. Columbus, 1675)
c. ... thet stora skeppet, som kallades Äplett, hwilket **war undkommit** uti senaste siö-bataille, lopp på een klippa ... (H. Spegel, 1680)
d. Bror Carl **ähr** intet **kåmen** effter oss; (J. Stålhammar, 1701)
e. ... blef så förstörd, då hon fick höra Marggrefwen tala om det som **war passerat** på Balen (J. Runicus, 1710)

Den morfologiska skillnaden mellan perfekt particip efter *vara* respektive *ha* är inte lika distinkt som den mellan particip och supinum i modern svenska. Bland exemplen i (4.3) kan noteras att grammatiskt genus uttrycks som förväntat i alla particip utom *råkat* i (4.3a). Horn gör över huvud taget ingen åtskillnad mellan particip utifrån respektive hjälpverb. Hon skriver alla perfekt particip med ändelse *-t*, i relevant konjugation, oavsett om hjälp verbet är *ha* eller *vara*. Ändelse med *-d* använder hon endast för particip i attributiv ställning.

I de tidigaste texterna syns stor variation i fråga om ändelsekonsonant hos perfekt particip. Av Anna Vasas 90 excerpter med HK skrivs ungefär en tredjedel med *-dl/-db*. Det förekommer också under hela den undersökta perioden att skribenter använder ändelsen *-dt* för particip i konstruktion med såväl *ha* som *vara*.

Vi ser också i (4.3c) exempel på particip i *vara*-konstruktion med ändelsevokal *-i*. I materialet är variationen mellan *-i* och *-e* stor bland participen, oavsett hjälpverb, vilket är förväntat eftersom distinktionen mellan particip och supinum ännu inte har etablerats (jfr ovan i 2.4.3).

I det undersökta materialet förekommer enstaka exempel på utelämnat *vara* i temporala konstruktioner. Eftersom mängden perfekt med *vara* som hjälpverb generellt är låg, och blir lägre med tiden, är det vanskligt att med säkerhet säga

om ett utelämnat temporalt hjälpverb bör tolkas som *vara*. Genom analys av respektive excerpt, och skribentens språkbruk i övrigt, går det emellertid bra att fastställa exempel på *vara*-utelämnning. Några exempel ges i (4.4).

- (4.4) a. ... tiender att våhr nådigste kånungh har åter slaget kånungen i Pällan att han förlorat 10 000 mahn på platsen iempte och han, kånungen i Pällan, **blefven** sielf på plattzen dödhsnitten. (Stålhammar, 1702)
- b. at I effter eder ankomst till Hamburg med kranckheet och siukdom äre wordne behäftade, och altså edert låflige förehafwande derigenom något **studadt och hindradt blefwet**, så kiärt är oss ... (Karl XI handbrev n:r 8, 1685)
- c. ... kan iagh härmedh intet underlåta ... att uppvakta och beretta at här intet **passerat** ... (Karl XII:s brev, 9 juli 1700)
- d. Discurerades om doct. Oldenkops ransakning, så aldenstund ransakningen är af consist. Holmensi och af honom itt bref der hos specialiter, **lefrerat** till r:diss præsident, ty lades det på sijda; (Präst. prot. 2 sept. 1672)
- e. Det hafva de öfverlagdt och tyckia det vara gått, men på hvad sätt ännu intet **öfverlagdt**, utan villia deröfver communicera med de höge Herrar ... (r o a. prot. 17 okt. 1682)
- f. Som ingen är, som icke åstundar detta verket **giort**, så är af nöden, att Ständerna ju förr ju heller updraga ... (r o a. prot. 1697, s. 207)
- g. [Pästmästaren] ... frågade oss så noga uth hwadan wij woro, hwart wij oss **ärnadt**, (Rålamb 1658, s. 54)

I (4.4a) återfinns ett ensamt particip *blefven* i redogörelsen av att konungen av Polen har dött. Utdraget är med största sannolikhet ett exempel på *vara*-utelämnning. Dels har participet kongruensböjning i utrum, efter *han*, dels använder Stålhammar uteslutande *vara* som hjälpverb till *bli* i den excerpterade texten. (I den totala samlingen av Stålhammars brev som omfattar knappt 45 000 ord förekommer participet *blefven* mer än tjugo gånger, och i samtliga fall utom ett är hjälpverbet *vara*.) Konstruktionen är typisk hos Stålhammar just vid beskrivningar av personer som dött.

I (4.4b) är det återigen particip av verbet *bli* som förekommer ensamt. I detta fall är det svårare att kontrollera skribentens bruk eftersom breven är skrivna av en rad olika personer. Emellertid förekommer inga exempel på *bli* i perfekt med *ha* i den undersökta texten och dessutom är alla excerpterade starka verb med möjlighet till växling *-itl-et* skrivna *-it*. I (4.4c) förekommer ett naket particip av *passera* i ett brev av Karl XII. Han använder *vara* som temporalt hjälpverb till *passera* vid andra tillfällen, liksom flera andra skribenter i studien, och det är troligt att det utelämnade ledet bör tolkas som *vara*.

Nästföljande tre exempel i (4.4d–f) är något mer svårtydda. För (4.4d) ger betydelsekontexten att det utelämnade ledet snarare måste tolkas som *är* än *har*, eftersom det är det uppnådda tillståndet som förefaller stå i centrum. Ett liknande resonemang kan göras också om (4.4e) och (4.4f). Givet den om-

liggande kontexten borde både *öfverlagdt* och *giort* ha varit uttryckta med passiverande konstruktion, till exempel med *bliva*, om hjälp verbet skulle ha varit *ha*. Man ska heller inte utesluta möjligheten att hjälpverben i (4.4e–f) saknas på grund av samordning.

Det utelämnade finitet i sista exemplet (4.4g) är mycket svårt att tolka. *Ärna* är relativt lågfrekvent i den totala korpusen, men förekommer med både *ha* och *vara* som hjälpverb.

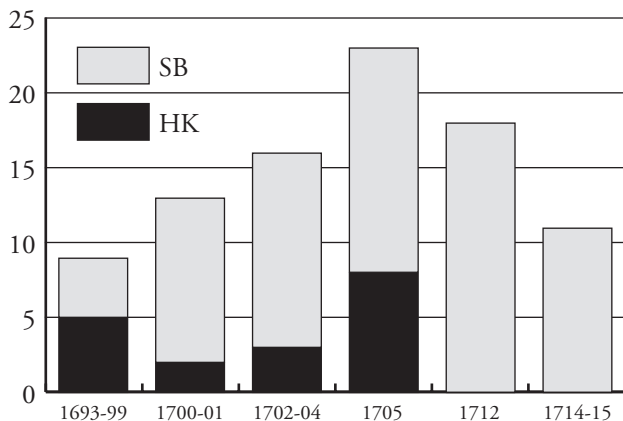
Dylika svårigheter möter vid all utelämnning i konstruktion med intransitiva rörelse- och övergångsverb, som fortfarande gärna tar *vara* som temporalt hjälpverb. Genomgången av alla verb som förekommer i undersökningen visar emellertid att utelämnning nästan aldrig sker med dessa verbtyper. Några av de vanligaste intransitiverna som länge fortsätter att tempusböjas med *vara*, som *passera*, *hända* och *varda*, saknas helt bland de 2 003 excerperade bisatserna, medan *ske* förekommer två gånger (båda SB) och *resa* tre (alla HK).

Materialet innehåller alltså få, och i några fall osäkra, fall av utelämnat *vara* och vidare diskussion följer i 6.1.1 nedan.

4.2.3.2 Stildrag hos enskilda skribenter

I materialet framträder en rad skiftande mönster sett till varje enskild skribent. Jag ska här nämna några iakttagelser, som är av relevans för studiens syfte. I tur och ordning beskrivs härmed Karl XII:s brev, Karl XI:s brev till Nils Bielke, Columbus *Mål-roo eller roo-mål*, Gyllenborgs *Sprättböken* och avslutningsvis görs en jämförelse mellan de båda karolinska officerarna Anders Pihlström och Adam Ludwig Lewenhaupt.

I en av de 27 texterna följer vi en enskild skribent under en lång tid, nämligen Karl XII. De brev som ingår i den undersökta samlingen är skrivna från och med 1693 till och med 1715. Från de tidiga åren, före 1700, finns bara nio brev totalt, vilket kan bero på att den unge Karl, som blev kung 1697 innan han var femton år fyllda, ännu befann sig hemma i Sverige. Under de resterande femton åren, när han var på ständig krigsfot, är brevsförskörden rikligare. En tydlig utveckling som kan följas kronologiskt i Karls XII:s brev är att han använder mer och mer hjälpverbsutelämnning efter hand, se figur 4:4.

FIGUR 4:4. *Antal HK och SB i Karl XII:s brev*

I figur 4:4 redovisas antalet förekomster av HK och SB, 90 totalt, i Karl XII:s brev, fördelade på sex tidsintervall av olika längd. De första åren förekommer inga utelämnningar alls. Det allra första exemplet på SB är hämtat 1699, och därifrån påträffas satser utan hjälpverb på regelbunden basis. Senare ökar frekvensen av hjälpverbslösa satser, och under de sista åren använder han uteslutande naket particip för underordnad perfekt och pluskvamperfekt.

Det verkar inte ovanligt att skribenter ändrar sitt personliga språkbruk i takt med att de omgivande språknormerna förändras. Johannisson (1945) uppmärksammade att två andra skribenter som förekommer också i min studie, Olof von Dalin och Carl Gyllenborg, med tiden ökade sin frekvens av SB, se 2.2.1 ovan.

I brevsamlingen från Karl XI framträder ett helt annat mönster. Korpusen omfattar 34 brev, som skickats från Karl XI till Nils Bielke. Breven är av privat natur och tillhör alltså inte de officiella skrivelser som skickades från majestätet till Bielke. Det råder inga större tvivel om att Karl XI hade stora läs- och skrivvårigheter, och av de 34 breven är bara 15 skrivna av honom själv. Resterande brev har skrivits av en sekreterare och är endast undertecknade av kungen själv.

Totalt har 113 bisatser excerperats från breven, och i dessa förekommer hjälpverbsutelämnning vid 11 tillfällen. Ingen av utelämningarna återfinns i de brev Karl XI själv skrivit, se tabell 4:6.

TABELL 4:6. *Perfekt och pluskvamperfekt i Karl XI:s brev till Nils Bielke*

	Karl XI	Sekreteraren	Totalt
SB	-	11	11
HK	38	32	70
HKeft	2	30	32

Alla excerperade bisatser av Karl XI själv är HK, inklusive två HKeft. Kungens sekreterare gör däremot bruk av såväl SB som HKeft, och det är två vitt skilda stilar som framträder i resultatet.

Med tanke på kungens skrivsvårigheter är skillnaderna inte särskilt förvånande. Man kan rimligen dra slutsatsen att Karl XI:s stil är mer präglad av den egna talvarieteteten, än av rådande skriftnormer. Även om generella stavningsnormer började fastställas först under 1700-talet så kan man just i stavningen notera avvikelser hos Karl XI som inte förekommer hos övriga studerade skribenter. Udda variationer i konsonantvärde är t.ex. *månnga* – 'många' och *hurr* – 'hur'. Avvikelse i vokalvärde syns i *håken* – 'vilken' eller *kåndhe* – 'kunde'. Olika stavning av sj-ljud blir gärna lika; vid tiden är det vanligt att skriva *siöss* för *sjöss*. Karl XI skriver också *siöna* – 'sköna', *siep* – 'skepp' och *siemt uth sigh* – 'skämt ut sig'. För övrigt kan nämnas att bland Karl XI:s egenhändiga brev förekommer hjälpverbsutelämning i huvudsats vid två tillfällen.

I Samuel Columbus *Mål-roo eller roo-mål* förekommer endast fyra fall av utelämnat hjälpverb bland de 68 excerperade bisatserna. Alla fyra SB är koncentrerade i ett kort skämt, på en klockare, om bara några få rader. I resten av texten förekommer inga fall av utelämningsfall. Passagen med klockaren har också uppmärksamats i tidigare studier om *ba*-bortfall. Johannisson (1973:148) förklarar att avsnittet rimligen inte har funnits med i Columbus originalhandskrift, utan har tillkommit senare, av annan hand. Han (Johannisson 1945:161f) har även studerat en större mängd av Columbus alster, och funnit att han bara gör bruk av hjälpverbsutelämning i poesi.

I Gyllenborgs *Svenska språttböken* har 73 bisatser excerperats. I 56 av dem, motsvarande 77 %, är hjälpverbet utelämnat. Det som röner störst intresse i denna text är hur SB respektive HK kommer till uttryck hos de olika karaktärerna. I avsnitt 2.2.3 ovan beskrevs att Östman (2002) funnit att SB är vanligare i repliker avsedda för högre ståndspersoner än folk av enklare börd i en mängd 1700-talsdramer. I det här undersökta utdraget kan samma mönster skönjas. Bland de fem högre ståndskaraktärer som förekommer i excerperingen har samtliga en stor övervikt av SB. Totalt uttrycker de 35 SB mot 9 HK i sina repliker (80 %). Motsvarande siffror för de tre tjänstepersonerna är 17 SB och 7 HK (71 %). Totalt är det bara en person som använder HK oftare än SB och det är kammarpigan Sara.

En intressant skillnad visar sig vid jämförelsen mellan dagboksanteckningarna från Pihlström respektive Lewenhaupt. Anteckningarna har tillkommit vid samma tid runt 1710, de deltog båda i Karl XII:s ryska fälttåg och hamnade båda sedermera i rysk fångenskap. Lewenhaupt var av högadlig börd, och upp-

visade ett leverne helt i linje med det privilegium som följde därav.³⁴ Pihlström härstammade från betydligt enklare förhållanden, och nådde som högst löjtnants grad. Stilen hos de båda skribenterna är helt olika. Lewenhaupt använder flera av de syntaktiska drag som är på väg att försvinna. Han gör bruk av OV-ledföljd, han placerar verbet sist i bisatser, han använder ännu *vara* vid intransitiva övergångsverb och han har en för tiden låg frekvens av hjälpverbsutelämning (18 %). Lewenhaupts skriftliga språkbruk kan närmast kategoriseras som äldre nysvenska. Den samtida Pihlström däremot är en representant för yngre nysvenska: han har nästan bara framförställda hjälpverb i bisats och utelämning i perfekt och pluskvamperfekt uppgår till 43 %.

4.2.3.3 Utelämning i huvudsats och annan avvikande finithet

I undersökningen har jag funnit flera fall av hjälpverbsutelämning i huvudsats. De förekommer sporadiskt, i alla typer av text, under hela den undersökta perioden. Jag tror inte att dessa excerpter har något gemensamt med den finita *ha*-utelämning som samtidigt slog igenom i bisats. Jag uppfattar snarare dessa exempel som tillfälliga misstag av den enskilda skribenten. Några exempel presenteras i (4.5). Jag finner inga omständigheter som kan förklara de utelämnade hjälpverben (4.5a–d). I (4.5e) kan utelämningen möjligen förklaras av att hjälp verbet står i den första satsen, se diskussion i 2.4.1. Exemplet i (4.5f), från Borgerskapets riksdagsprotokoll 1668, är taget från en punktlista där man har angivit vad som diskuterades på ett tidigare möte. Texten som omedelbart föregår listan är oläsligt, och det går inte att veta om det eventuellt finns ett finit *ha* som kan förklara det ensamma participet. Utdraget i (4.5g) är från en sekvens på vers i Rönigks *Qvirsfelds himmelska Örtagårds-sällskap* från 1758.

- (4.5) a. Geeneral Fröllick vill entl. jagh skall blifva major för dhe träpar iagh her comenderar och **anbudit** migh sin fulmackt som han har ordre på att gie ifrån kongen (Stålhammar, 4 nov. 1702)
 b. Gert Loodz, som hafwer varit vise president Dörptz, resa **kummit** migh mycket sälsamt och misten[k]t före (Karl XI, egenhändigt brev, 26 nov. 1687)
 c. Tå han kom dijt medh ährendet wille pijgan intet till tal medh honom, såsom modren och hon bekiännt, men modren strängeligen **tillhållit** sin dotter att taga emot bodhet (Präst. prot. 20 feb. 1678)

34 Tidigt i den militära banan vägrade han bland annat att följa Karl XI:s direktiv för den som ville bli högre befäl i armén. Kungen krävde att alla, oavsett börd eller kompetens, måste tjänstgöra som underofficer före befordran. Det tyckte Lewenhaupt var under hans värdighet och tog istället tjänst utomlands.

- d. Dertil jag dock denna här tiden nu **blifvit** nödsakad genom åtskilliga tillfälln och förhinder, som har förefallit och afhållit mig ...
(Karl XII, 9 jan. 1704)
- e. Saken hafwer stått nu i 2 åhr, fästermannen **stått** ifrån H:s nattward, pijgan likwål **brukat** etc. (Präst. prot. 12 feb. 1678)
- f. Om måhlet såledess **sig uthlåtet**, att dee aldrig warit uthi den meeningh.
(Borg. prot. 26 juni 1668)
- g. Än at hon wara skull' din träl. Hon **utwalt** Jesum til sin wän
(Rönigk, 1758)

Jag har alltså funnit ett tiotal belägg på utelämnat finit *ha* i överordnad sats och jag tror att de tillkommit genom tillfälliga misstag. Möjligtvis kan de bero på inverkan från finit *ha*-bortfall i bisats. Kanske kunde *ha*-bortfall ha spridits också till huvudsatser, men av någon anledning fick det skrivsättet aldrig fäste.

Jag har också funnit sporadiska belägg på presens particip som finit verb i huvudsats, se (4.6)

- (4.6) a. Bad att Hr Landtmarskalken ville uthtydat till det bästa, **hafvandes** aldrig varit hans mening att draga det secrete uthskåttet uti twifvelsmåhl...
(R. o. A. 11 okt. 1682)
- b. Ankom ifrå borgerskapet wälach:t Gunmund Ryding, **begärandes** på borgerskapetz wägnar, dem måtte effterlåtas hijt komma...
(Präst, 6 okt. 1672)

Belägg med presens particip förekommer bara i riksdagsprotokollen, och kanske var det en genrebunden struktur som användes tillfälligt.

4.3 Resultatdiskussion

Jag finner det otvivelaktigt att finit *ha*-bortfall i bisats uppkom i svenskan under andra halvan av 1600-talet, vilket bekräftas av studie F. Jag finner det också högst sannolikt att bruket uppkom genom grammatisk replikation från högtyskan.

En absolut majoritet av de studerade skribenterna har en gedigen utbildning i tyska. Många av dem har vistats långa tider i tyskspråkiga områden; de flesta använder tyska i sin yrkesutövning och i det dagliga livet. Den enda skribent som antagligen inte har en grundlig skolutbildning i tyska är Agneta Horn, och hon uppvisar ingen *ha*-utelämning. Även om de enskilda texterna har valts ut för att representera en informell respektive formell skriftlig stilnivå, så härstammar alla undersökta skribenter från en bildad elit, som regelbundet kommunicerar med personer utanför Sveriges gränser, på annat språk än svenska. Troligtvis har samtliga skribenter använt högtyska i tal och skrift, och eftersom hjälpverbsu-

telämning i högtyskan var som allra störst under 1600-talet framstår det som självklart att skribenterna har mött detta syntaktiska drag.

Utifrån resultaten förefaller det som om enskilda skribenter medvetet väljer att omfamna det nya skrivsättet, eller låter bli. Somliga börjar utelämnat tidigt (t.ex. Rålamb) andra inte alls (t.ex. Spegel). Kanske använder somliga hjälpverbsutelämning i den egna produktionen på tyska, och för sedan över konstruktionsmönstret till svenska. Om det görs som ett avsiktligt stildrag eller inte är svårt att avgöra. Dåtidens skriftkonventioner avvek i större utsträckning från talet än idag. Kanske uppfattade man ett skriftligt drag, som hjälpverbsutelämning i grann- och prestigespråket högtyska, som ett mönster att anamma i skrift, oavsett om bruket gällde tyska eller det egna modersmålet.

Jag bedömer det dock högst troligt att flertalet skribenter som är sena med utelämning medvetet väljer bort det nya skrivsättet. Ärkebiskop Haqvin Spegel, som väl gärna också kan tituleras lexikograf, gör inte bruk av någon hjälpverbsutelämning alls i sin dagbok. Det skulle visserligen kunna bero på att han hade danska som modersmål. Det skulle också kunna bero på hans puristiska språksyn (Hannedóttir 1998:137), eller på en uppfattning att utelämning är ett formellt skriftspråksdrag som inte hör hemma i det privata dagboksskrivandet. Även Samuel Columbus, också han språkvetare, kan ha haft en liknande inställning.

Jag skulle tro att omständigheterna för en skribent som Lewenhaupt var snarlika. Han använde över huvud taget många av de syntaktiska drag som hörde äldre nysvenskan till, och som under perioden var på väg att försvinna ur svenskan för gott. Lewenhaupt, som var närmare 60 år när den undersökta dagboken skrevs, verkar ha hållit fast vid en äldre skriftnorm. Således var *ha*-bortfall inget som lätteligen kom ur hans penna, trots att bruket var väl etablerat vid det här laget. För Olof Rönigk, ytterligare en skribent som var sparsam med SB, gällde däremot andra restriktioner. När *ha*-bortfall fick fäste i svenskan slog det snart igenom i de flesta genrer, men inte i bibeltext. Kyrkans skrifter är av tradition motståndskraftiga mot språkförändringar, och det skulle dröja innan *ha*-bortfall kom till uttryck i religiösa skrifter. När Rönigk översatte Qvirsfelds *Neu-vermehrte himmlische Garten-Gesellschaft* 1758 var det förmodligen den religiösa genrekonventionen som påverkat honom att använda så relativt liten andel utelämning som 31 %.

Med utgångspunkt i resultaten och de hittills dragna slutsatserna bedömer jag, precis som Johannisson föreslog redan 1945, att *ha*-bortfall först slår igenom i skrift, men snabbt sprider sig i tal. Flera fakta pekar mot att så rimligen är fallet.

Agneta Horns dagbok anses vara talspråkligt präglad och eftersom Horn inte gjorde bruk av SB kan man med förvisning argumentera för att *ha*-bortfall inte förekom i talspråket vid mitten av 1600-talet. Vid den här tidpunkten hade fenomenet också just börjat dyka upp i skriftspråkligt material, så om *ha*-utelämning uppkommit via skrift är Horns språkbruk helt förväntat. Än tydligare

blir tendensen när vi också studerar bruket hos Karl XI. De brev som förekommer i korpusen är tillkomna mellan 1677 och 1687. Vid denna tid var *ha*-bortfall väl representerat i många skriftliga källor. Inte minst här, hos kungens sekreterare, men i de egenförfattade breven förekommer alltså inte ett enda fall av utelämning. Kungen verkar i stor utsträckning ”skriva som det låter”. Att han då inte utelämnar ett enda hjälpverb i skrift tyder på att han inte gjorde det i talet heller.

Drygt femtio år efter Karl XI:s brevöförfattande, 1740, satte sig politikern och diplomaten Carl Gyllenborg och skrev komedin *Svenska sprättböken*. Här förekommer *ha*-bortfall i en utsträckning som är helt i nivå med de flesta andra texter från samma tid. Det som är tydligt i pjäsen är att mängden SB verkar samvariera med rollkaraktärernas sociala tillhörighet.

Östman (2002), som gjort en ingående studie av *Svenska sprättböken* och en rad andra 1700-talsdramer (se 2.2.3 ovan) fann att SB var betydligt vanligare hos högreståndspersoner än hos tjänstefolk. Hon ger två förslag till orsaken: antingen har pjäsförfattarna givit herrskapsfolket en skriftpräglad språkdräkt, medan tjänstefolk tilldelats genuint talspråkliga repliker, eller så var SB helt enkelt ett vanligt förekommande drag i det dåtida umgängestalet. Hennes förslag att SB kan ha uppstått som talspråkligt drag, och därefter spridit sig till skriften, får emellertid inget stöd av resultaten här.

Jag tror således att finit *ha*-bortfall dök upp som ett skriftspråkligt drag, som efter den snabba etableringen också ganska snabbt letade sig in i talet. Detta skedde inledningsvis i samhällets toppskick eftersom det var de som kunde läsa och skriva, det var de som behärskade tyska och det var de som på regelbunden basis mötte skriven tyska.

Det visade sig i de övergripande resultaten att *ha*-bortfall spreds nästan lika snabbt i många av de informella texterna som i de formella. Det kan förstås bero på att formalitetsgraden skiftar mellan de texter som ingår i den informella delen. Rålamb's *Diarium*, som uppvisar en hög andel SB så tidigt som 1658, har förvisso en mer formell karaktär än till exempel Horns dagbok.

I studien har enstaka fall av *vara*-utelämning noterats och jag ser två tänkbara förklaringar till dessa. 1) De är ett utslag av misstag och glömska hos skribenten. Det är inte ovanligt att fästaviga, obetonade led kan falla bort. 2) De är exempel på hjälpverbsutelämning av samma slag som *ha*-bortfall.

Om alternativ 2) är fallet finns också flera möjliga orsaker till detta. Dels kan det handla om att skribenter har anammat hjälpverbsutelämning i underordnad perfekt och pluskvamperfekt på svenska, och enligt äldre tempusnormer inkluderar *vara* som temporalt hjälpverb. Dels kan det röra sig om skribenter som uppfattat att inte bara *haben* utan också *sein* kan utelämnas i ett flertal konstruktioner. När de för över konstruktionssättet till svenska görs det med stor överensstämmelse i fråga om lexikala led och distribution, vilket innebär att

vara (och möjligen till och med *bli*) kan utelämnas. En sådan beskrivning skulle kunna förklara att *vara* utelämnas i enstaka fall, inte bara i perfekt utan också i kopula-position.

Resultaten visade att den enda syntaktiska omständigheten av betydelse för möjlig hjälpverbsutelämning är underordnad sats. Förhållandena motsvarar därmed precis de samtida restriktioner som förelåg i nyhögtyskan. Alla data som framkommit i undersökningen pekar alltså mot att den svenska hjälpverbsutelämningen uppkom genom högtysk språkkontakt. En djupare analys av *ha*-bortfall som exempel på grammatisk replikation presenteras nedan i 6.1.

5. Empirisk undersökning av infinit *ha*-bortfall

Syftet med studien av infinit hjälpverbsutelämning, studie I, är att ta reda på i vilken utsträckning *ha*-bortfall förekommer i äldre svenska. Som tidigare nämnts (se avsnitt 2.3 ovan) är det inte helt klarlagt huruvida utelämning av infinit *ha* faktiskt var en konventionaliserad del av språkbruket under fornsvensk tid eller inte. Studien omfattar därför två delar med avseende på materialets tillkomsttid: en fornsvensk del och en nysvensk del. Den fornsvenska delen är i viss mån uppbyggd som en tvåstegsraket. Först undersökte jag utbredningen av perfekt infinitiv, därefter undersökte jag eventuellt *ha*-bortfall i de befintliga konstruktionerna. Kartläggning av infinit *ha*-bortfall i det nysvenska materialet skedde i ett enda steg.

I modern svenska förekommer alltså tre konstruktionstyper med perfekt infinitiv: hjälpverbsinfinitiver, kontrollinfinitiver och nexusinfinitiver. De senare förekommer dessutom i två varianter. Exempel på de tre typerna ges i (5.1), tidigare i (1.3) ovan.

- (5.1) a. Du borde (ha) klätt dig varmare.
b. Örnen är tillbaka efter att nästan (ha) varit helt utrotad.
c. De ansåg sig (ha) blivit lurade.
c'. De ansågs (ha) blivit lurade.

I äldre fornsvenska förekommer bara två av de tre typerna. Under studien fann jag inte något enda belägg på perfekt infinitiv i kontrollinfinitiv, som i (5.1b), vilket jag återkommer till i 5.2 och 5.3.

Det undersökta materialet liksom de excerperingsprinciper jag använt mig av presenteras i 5.1. Eftersom jag har behövt utforma både korpusunderlag och

sökstrategier som är unika för just denna studie är beskrivningarna i detta avsnitt relativt omfattande. Resultatredovisningen sker därefter i 5.2 och den följer en kronologisk uppställning enligt den traditionella periodindelningen äldre fornsvenska, yngre fornsvenska och äldre nysvenska. En sammanfattande diskussion följer i 5.3.

5.1 Material och metod

Att studie I skulle företas med digitala hjälpmedel var en förutsättning, eftersom korpusunderlaget behöver vara så stort att genomläsning text för text, som i studie F, vore tidsmässigt ohållbart.

Men digitala korpusökningar kan vara svåra att optimera, inte minst när man som i detta fall ska undersöka led som inte står utskrivna. I äldre texter råder också större variation, med avseende på exempelvis stavning och ordföljd, än i modern svenska. Det innebär att fasta söksträngar inte alltid klarar av att söka fram all tillgänglig data. Dessutom föreligger vissa svårigheter i uttolkningen av resultaten. Konstruktioner med en viss syntaktisk struktur kan ha haft en betydelse eller funktion som avviker från formellt likartade konstruktioner i den modern svenskan. Likaså kan det vara svårt att bedöma om äldre konstruktioner som avviker formellt från dem vi känner idag också hade en avvikande betydelse.

För att tydliggöra utgångspunkterna för val av material och metod inleder jag i 5.1.1 med att redogöra för de omständigheter jag har tagit hänsyn till i utformningen. Korpussammansättningen presenteras sedan i 5.1.2, följt av en detaljerad metodbeskrivning i 5.1.3.

5.1.1 Problematisering av metod och material

Perfekt infinitiv är ett sammansatt tempus som inte har särdeles hög frekvens i modern svenska och rimligen var frekvensen inte högre i fornsvenskan. Eftersom studien delvis är utformad för att ta reda på hur perfekt infinitiv kommer till uttryck i äldre svenska behöver textunderlaget vara relativt stort.

Precis som med studie F är syftet att studera ett naturligt språkbruk. Helst bör korpusen bestå av texter från flera olika genrer, för att rätt kunna karaktärisera bruket av de konstruktioner som står i fokus här. Varje språkhistoriker ställs då inför dilemmat att man är hänvisad till att undersöka det material som finns bevarat. Ju längre bak i tiden vi rör oss, desto färre texter har vi att tillgå och desto svårare blir det att försöka sätta samman en välbalanserad korpus. Nu förelåg ändå tillräckligt mycket och tillräckligt varierat material för att studien kunde genom-

föras med tillfredsställande resultat. Till och med bland våra allra äldsta källor finner vi material från olika genrer och med olika stilideal, även om ingen av dem är av så informellt slag som i den nysvenska korpusen.

Stora delar av de äldre svenska källtexterna har på senare år digitaliserats. Tack vare de digitala sökverktyg som utvecklats parallellt kan kartläggningen av perfekt infinitiv genomföras på ett större material samtidigt som tidsåtgången kan hållas inom rimliga gränser. Studien har till övervägande del genomförts med korpusverktyget Korp, som är utvecklat vid Språkbanken vid Göteborgs universitet (Borin m.fl. 2012).³⁵ Korp erbjuder avancerade sökmöjligheter för både modernt och historiskt material och är relativt väl anpassat för undersökningens syfte.

Även med sofistikerade korpusverktyg kan dock sökningar i historiskt material medföra svårösta problem. Att stavningen i äldre texter varierar kan angripas utan större bekymmer med Korp. Vårre är det med den variation i ledföljd som återfinns i den äldre svenskan. Centralt för studien är att hitta perfekt participformer för att undersöka om de har ett uttryckt överordnat temporalt hjälpverb eller inte. Om texterna hade varit anmarkerade med morfosyntaktisk beskrivning hade sökning kunnat göras direkt efter perfekt particip men denna uppmärkning saknas ännu på det allra äldsta materialet. Att söka efter typisk morfologi, som ändelse *-it* eller *-at*, är inte något fruktbart tillvägagångssätt eftersom träffarna då skulle domineras av andra ord än particip. Även om det skulle vara möjligt att på ett eller annat sätt söka fram participformer så vore det än svårare att skapa ett sökuttryck som fångar particip utan överordnat hjälpverb. I modern svenska, med relativt fast ordföljd, skulle det troligen gå bra, men i fornsvenskan blir det mer komplicerat eftersom ledföljdsvariationen är betydligt större, se (5.2).

- (5.2) a. Han **sagdhe sik hafua sett** guz dom... (JB, Codex Oxenstiernianus)
'Han sa sig ha sett Guds dom'
- b. ... oc **will** enkti **giwit hawa**... (Södermannalagen, Holm B 53 (Gift, fl. V))
'och säger sig ej hava givit dem något' (Holmbäck & Wessén, 1940:66)
- c. ... ath jak Niclis Pedhresson, radman i Arbogum, **kennis** meth thesso mino opno brewe **mik hawa** meth minne kere hustrw Margitthe samtykkio, jaa ok gudwilia giwid, **wnth ok oplatidh** ...
(Diplom Arboga 14180410, SDHK 19070)
'att jag ... intyggar med detta öppna brev, med min hustru Margittbes samtycke och Guds vilja, att jag har skänkt och överlåtit ...'

Inom den infinita verbfrasen kan hjälpverbet stå antingen före eller efter participet, som i (5.2a) respektive (5.2b), se Kalm (2016) och Falk (2010b). Dessutom förekommer omfattning också i de infinita fraserna, som innebär att led med

35 <https://spraakbanken.gu.se/korp/>

flera ord kan vara placerade mellan hjälpverbet och participet (5.2c) (jämför Pettersson 1996:108). Variationen minskar med tiden, men förekommer ännu sporadiskt under 1600-talet.

Det nysvenska materialet är detsamma som används i studie F. Det fornsvenska materialet utgörs främst av de genregrupperade delkorpusar som finns samlade i sökverktyget Korp. Dessa har också kompletterats med texter från Fornsvenska textbanken.

I de flesta fall har sökning efter perfekt infinitiv gjorts i respektive delkorpus totala textomfång i Korp, men vid några tillfällen har sökningarna utförts i en begränsad del. Vissa delkorpusar är helt enkelt för stora, och jag har då istället sökt i en mindre delmängd genom slumpmässigt urval. När dessa urval gjorts har det fått konsekvensen att sökningen, efter eventuella utelämnningar, i steg två inte har kunnat genomföras på exakt samma delmängd. Jag tror emellertid inte att denna diskrepans har inverkat väsentligt på mina sökresultat. De förekommande konstruktionerna med perfekt infinitiv och eventuell hjälpverbslös perfekt infinitiv borde vara jämnt fördelade inom respektive text, och utslaget blir då ungefär detsamma så länge det slumpmässiga urvalet görs från hela delkorpusen. Hur korpusurvalet gått till beskrivs i 5.1.2.

Att hitta konstruktioner med perfekt infinitiv går bra genom att söka på infinitiven *hava*, även om den morfologiskt sammanfaller med formen för presens i 3. pers. pluralis. Men för att hitta perfekt infinitiv där hjälpverbet är utelämnat finns alltså inget uppenbart (semi-)automatiskt tillvägagångssätt. Min huvudsakliga strategi var därför att söka på konstruktionernas matrisled. När jag fått resultaten av den inledande kartläggningen sökte jag helt enkelt på de vanligaste överordnade lexikala instanserna. Om en text innehöll många exempel på [*skulle* *ha* PCP], sökte jag helt enkelt på *skulle* för att se om det förekommer strukturer av typen [*skulle* PCP]. Det här tillvägagångssättet innebar att söktrycken kommer att variera med respektive delkorpus eftersom resultaten såg olika ut i var och en av dem. En mer detaljerad beskrivning av sökmetoden ges nedan i 5.1.3.

Avslutningsvis ska påpekas att digitala korpusar och verktyg erbjuder stor exakthet i många avseenden, men ibland förekommer också ett visst mått av inexakta uppgifter. Maskinläsning medför så gott som alltid en liten felmarginal där tecken eller ord blivit felaktigt tolkade. Interpunktionen i äldre texter avviker ganska kraftigt från moderna normer och meningslängder och meningsavslut kan bli felaktigt tolkade, vilket i sin tur medför att sökverktygens resultatredovisning blir missvisande. Det händer också att avsnitt kan råka förekomma upprepade gånger och orsaka dubletter.

Jag framhåller dessa omständigheter eftersom de innebär att siffror i digital korpuslingvistik sällan bör uppfattas som helt exakta, oavsett om vi talar om korpusars storlek eller antalet träffar för en viss söksträng. I den inledande sök-

ningen efter förekommande perfekt infinitiv, är siffrorna inte heller av avgörande betydelse. Det mest centrala är att kunna beskriva de konstruktioner som alls förekommer. Så länge de har en så hög frekvens att de inte kan avskrivas som utfall av tillfälliga misstag eller oaktsamhet, så är det mindre relevant om frekvensen är exempelvis 10 eller 30 per 100 000 ord.

5.1.2 Undersökningskorpusen

Studie I omfattar tidsperioden äldre fornsvenska till och med äldre nysvenska, alltså från mitten av 1200-talet till och med mitten av 1700-talet. Eftersom de texter som bevarats för eftervärlden ökar i antal och i genrer ju längre fram i tiden vi kommer, blir det svårt att försöka eftersträva en viss korpussammansättning som ska gälla över hela den aktuella tiden. I det urval som gjorts här har hänsyn tagits både till behovet av en balanserad sammansättning och nödvändigheten av att ha en väl avvägd kvantitet. Även om tidsåtgången vid korpusstudier kan hållas nere med hjälp av digitala verktyg, är tidsaspekten en faktor att beakta.

Materialet som ingår i studien kan delas in i två delar, utifrån hur de behandlas metodologiskt. Ena delen, den nysvenska, utgörs som sagt av samma material som i studie F och omfattar cirka 230 000 ord och sträcker sig i tid från 1591 till 1758. Undersökningen av den nysvenska delen har skett medelst genomläsning av respektive text. För en närmare beskrivning av texterna se 4.1.2 ovan.

Den andra delen, den fornsvenska, är betydligt större och utgörs av digitaliserat material, till största del texter som gjorts tillgängliga i Korp. Detta material har undersökts med hjälp av flera specificerade sökuttryck. Språkbanken har under lång tid arbetat med att utöka de historiska korpusarna i verktyget, och idag omfattar det fornsvenska materialet mer än fyra miljoner token.³⁶ Majoriteten av texterna är hämtade från Fornsvenska textbanken (se 4.1.2 ovan). Det gäller allt material förutom medeltidsbrev, vilka förts över till Korp från Riksarkivet, som ansvarat för digitaliseringen av Svenskt Diplomatarium. En utförlig redogörelse för det historiska materialet i Korp ges i Lilljegen (2018). Där beskrivs såväl texternas beskaffenhet som tillvägagångssättet vid integreringen i korpusverktyget. I tabell 5.1 ges en översiktlig sammanställning av de genregropperade korpusar som ingår i studiens fornsvenska del, och en fullständig lista över samtliga ingående texter ges i bilaga 2.

Det undersökta materialet som beskrivs i tabell 5:1 omfattar totalt cirka 2,12 miljoner token. Eftersom uppgifterna kan vara missvisande enligt omständigheter som beskrevs i 5.1.1 ovan har jag avrundat alla siffror till hela tusental. Dessutom

36 Token omfattar ord och skiljetecken, se vidare Hjortstam (2018).

är siffrorna för alla delkorpusar angivna i tokenmängd förutom två som är märkta med *. För dem betecknar siffrorna istället mängden ord, vilket ytterligare bidrar till de ungefärliga totalsummorna. M = miljon. Innehållsbeskrivningen för respektive delkorpus är här kraftigt förenklad och de angivna titlarna ger blott en fingervisning om det mest centrala innehållet.

TABELL 5:1. Översiktlig beskrivning av de fornsvenska delkorpusarna, studie I

Äldre fornsvenska			Yngre fornsvenska		
Genre	Innehåll	Storlek ³⁷	Genre	Innehåll	Storlek
Lagtext	landskapslagar, Magnus Erikssons stads- och landslagar	531 000	Lagtext	Kristoffers landslag	118 000
Religiös prosa	Birgittaautograferna, Fsv leg, Pentateuchp.	492 000	Religiös prosa	Birgittas uppenbarelser, leg-ender, postillor	182 000 (1,37 M)
Profan prosa	Konungastyrelsen	21 000*	Profan prosa	Medeltida sagor	218 000
Diplom	brev, diplom	146 000 (291 000)	Diplom	brev, diplom	225 000 (676 000)
			Tänkeböcker	Bondakonst, läkeböcker	161 000
				Stadsböcker Kalmar, Sthlm	28 000*
Totalt		1,19 M	Totalt		932 000

De flesta delkorpusarna har studerats i sin helhet. I tre fall har däremot ett urval gjorts för att underlätta undersökningen. Det gäller korpusarna Diplom (ä), Diplom (y) och Religiös prosa (y).³⁸ Den tokenmängd som anges för respektive korpus i tabell 5:1 avser den undersökta delen, medan den mängd som anges inom parentes avser korpusens totala omfång i Korp (om avvikande).

Flertalet delkorpusar är grupperade periodvis i Korp, enligt äldre och yngre fornsvenska. I dessa fall har jag kunnat genomföra sökningarna utan att behöva

37 Samtliga siffror anger mängden token, undantaget två korpusar (*) vars siffror anger mängden ord. Jag har undersökt hela ord- eller tokenmängden i alla korpusar utom tre. Vid dessa korpusar anges den undersökta mängden tillsammans med dess totala storlek inom parentes. M = miljon.

38 Hädanefter skrivs delkorpusarna med versal och avslutas med (ä) eller (y) för att markera respektive tidsperiod.

justera textinnehållet. Två delkorpusar däremot, Profan prosa och Diplom, omfattar material från hela den fornsvenska tiden. För studiens syfte har jag därför delat upp dem och fördelat innehållet till respektive period. Profan prosa innehåller tio texter, varav alla utom en kan hänföras till yngre fornsvenska. Den enda äldre källan är Konungastyrelsen, som då ensam utgör Profan prosa (ä). Indelningen av Diplom, som är betydligt större, har gjorts med en grövre uppskattning. Korpusen innehåller 3 592 diplom från tidigt 1200-tal till tidigt 1500-tal. De som är skrivna fram till 1375 är 1 080 till antalet och utgör en knapp tredjedel av den totala mängden. En snabb approximation ger då att Diplom (ä) består av ungefär 291 000 token och Diplom (y) av 676 000.³⁹

Vad äldre fornsvenska beträffar är de båda delkorpusarna Lagtext (ä) och Religiös prosa (ä) ungefär jämnstora medan Diplom (ä) är mindre. Även om storleken (291 000 token) är jämförbar med de två övriga har jag valt att bara undersöka halva totalmängden. Dels kan jag då låta materialet präglas av de äldsta texterna, genom att välja den äldre hälften, dels gav sökningarna så många träffresultat att det rent praktiskt lämpade sig att minska på omfånget. Diplom (ä) omfattar nu diplom från 1240-tal till och med 1360-tal. Äldre fornsvenska domineras i undersökningen av de tre genrerna lagtext, religiös prosa och diplom och kompletteras av Konungastyrelsen som utgör ett blygsamt bidrag i Profan prosa (ä).

I det yngre fornsvenska materialet är genremängden utökad, och fördelningen mellan de olika delkorpusarna är relativt jämn i fråga om kvantitet. För att skapa en rimlig mängd i Diplom (y) har jag valt ut den yngsta tredjedelen av korpusens totala storlek. Den omfattar nu diplom från och med 1413 till och med 1420. Korpus delkorpus Tänkeböcker (y) innehåller främst en rad läkeböcker, och ingen av de båda stadsböcker som tillhandahålls i Fornsvenska textbanken. Eftersom språkbruket i stadsböckerna är av intresse i sammanhanget har jag kompletterat det yfsv materialet med dessa och de omfattar 23 400 ord (Kalmar) jämte 4 310 ord (Stockholm).

Extra försiktighet ska iakttas gällande storleksuppgifterna för Religiös prosa (y). Det var nödvändigt att minska på totalmängden som uppgår till nästan 1,5 miljon token. För att åstadkomma en storlek om ungefär 200 000 token utgick jag från en inledande sökning efter perfekt infinitiv. Träffresultaten ställdes in på en visningsgrafik om 75 träffar per sida. Jag studerade då de 10 första träffarna på varje sida, som motsvarar ungefär 13 % av den totala mängden, eller 182 000 token. Det här tillvägagångssättet medför emellertid att ytterligare sök-

39 $1\ 080/3\ 592 \times 967\ 228 = 290\ 815$, med utgångspunkten att alla brev är av ungefär lika omfattning.

ningar, med andra söksträngar, inte kommer att ge träff i just dessa 13 %. Ett utförligare resonemang om denna problematik följer sist i 5.1.3 nedan.

5.1.3 Excerperingsprinciper

Studie I består av ett flertal delstudier som utformats enligt några olika strategier. Den del som omfattar det nysvenska materialet har genomförts på samma sätt som studie F, det vill säga att jag har gjort en manuell genomläsning av de 27 texterna och därigenom excerperat samtliga förekomster av perfekt infinitiv, med såväl som utan hjälpverb. Den andra, och större, delen har undersökts digitalt, vilket har gjorts i två steg: först en sökning för att ta reda på vilka konstruktioner med perfekt infinitiv som förekommer, och därefter nya sökningar för att hitta eventuella förekomster av *ha*-bortfall.

I det första steget har jag sökt på infinitiven *hava* med de vanligaste stavningsvarianterna. I Korps CQP-format ser sökuttrycket ut på följande vis [word="ha(f|ff|fv|fw|v|w)u?(a|æ|e)".⁴⁰ Med dessa varianter bedömer jag att resultatet av söksträngen är tillräckligt representativt för studiens syfte, även om det kan finnas enstaka udda stavningsvarianter som inte fångas av uttrycket. Sökningen har gjorts i respektive delkorpus för sig, och jag har excerperat alla förekomster av perfekt infinitiv. Därefter har träffarna sammanställts och det har då visat sig vilka infinita perfektkonstruktioner som förekommer i vilka genrer, och i vilken utsträckning.

Infinitiven *hava* sammanfaller alltså med formen för presens i 3. pers. plur., vilket innebär att vissa träffresultat kan vara svårtydda. Det rör främst nexusingnitiverna, som bland annat förekommer med matris verbet i presens (se 5.3).

- (5.3) a. **Sigher** maþer **hawa** cöpt af andrum boscap
(Södermannalagen Holm B 53, Köpmålabalken, fl. IV)
'Säger sig någon *hava* köpt av en annan *hela* hans bo'
(Holmbäck & Wessén 1940:151)
- b. Nu **sighiæ** þe **hawa** til buþiz (SdmL, Byggningsbalken, fl. XXV)
'Nu säga de, att de *hava* bjudit sig till' (Holmbäck & Wessén 1940:129)

40 På så sätt fångar jag alla möjliga kombinationer av *hava* med de sex konsonantvarianterna inom parentes och de tre slutvokalerna. Frågetecknet styr att *u* både kan stå med eller saknas. Guide till användning av CQP (Corpus Query Processor) i Korp ges i Hjortstam (2018).

För (5.3a) råder inga större tvivel om att *hawa cöpt* är infinit, eftersom subjektet, *mæper*, är singulart. I (5.3b) blir tolkningen svårare att avgöra eftersom subjektet är *þe*, det vill säga 'de' i 3. pers. plur., och *hawa* kan följaktligen betyda antingen 'ha' eller 'har'.

Det är vanligt att nexusinfinitiverna i de äldre texterna är uttryckta i tre varianter med avseende på diates. Den typ som till formen överensstämmer bäst med någon av nysvenskans varianter är nexusinfinitiv i passiv form, se (5.4a) nedan. Jag bedömer alla konstruktioner med passiv-*s* i matrisledet som passiva, även om det i flera fall eventuellt rör sig om mediopassiv. Vidare förekommer många exempel på nexusinfinitiv i aktiv form, men det objektliknande ledet utgörs endast av reflexiv, som i (5.4b) nedan. Det är inte förrän under äldre nysvensk tid som det börjar bli vanligt med personliga pronomen eller utbyggda nominalfraser på det objektliknande ledets plats. Till denna typ hänför jag också de fåtaliga exempel jag funnit på reflexiv konstruktion i passiv. Dessutom förekommer nexusinfinitiv helt utan reflexiv men med matrisledet uttryckt i aktiv form, som i (5.3a). Den här avvikande formen ger att konstruktionerna är svåra att både beskriva och kategorisera med utgångspunkt i den uppsättning konstruktioner vi har i den moderna svenskan.

Möjligen kan det röra sig om en helt annan konstruktionstyp än nexusinfinitiv. Jag har emellertid valt att framställa dem som nexusinfinitiver i resultatredovisningen. Den främsta anledningen till detta är att de lexikala verb som är vanligast i konstruktionerna i mycket stor utsträckning överensstämmer med de som är vanligast i de andra nexustyperna, till exempel *säga* i lagtext eller *känna* i diplom. Omständigheterna för diates i äldre svenska är för övrigt inte helt utredda, se Lyngfelt (2010) och Falk (1997:95f).

En annan försvarande omständighet har att göra med stilkonventioner som är kopplade till specifika genrer. I exempelvis lagtexterna har vissa strukturer etablerats som innebär att de temporala uttrycken har en betydelse som inte är helt överförbar till den moderna svenskan. För illustration presenteras ett par excerpter från de äldre lagarna tillsammans med de tolkningar som gjorts av Holmbäck & Wessén (1933a) i (5.4a–b).

- (5.4) a. Nu **six** hun mæþ barni **hawæ warit**, ok þæt fore koms.
(Upplandslagen Ups B 12, Ärvdabalken fl. X)
'Nu säger hon, att hon har varit med barn och att fostret förgicks'
(Holmbäck & Wessén, 1933b:69)
- b. ... þa **sigher** þen **sic hawa fangit** man sum i handum hawer.
(Södermannalagen Holm B 53, Tjuvnadsbalken fl. VIII)
'... säger då den som har det i sina händer, att han har fångesman ...'
(Holmbäck & Wessén, 1940:204)

I (5.4) förekommer alltså strukturer som formellt innehåller infinita perfekt-konstruktioner, men som i modern tolkning parafraserats med finita sats.

Jag har i undersökningen valt att inkludera alla potentiellt tveksamma fall, såväl av den typ som beskrivs i (5.3) som den i (5.4). Så länge respektive form av *hava* kan tolkas som infinit har excerpten räknats med. Det innebar att jag löpte risk att omfatta enstaka finita perfektfraser, men i gengäld uteslöt jag risken att missa de infinita konstruktioner som jag studerade.

Nästa steg i undersökningen bygger på resultatet av den första. I syfte att hitta exempel på *ha*-bortfall har söksträngarna utformats efter de vanligaste matrisverben i de förekommande konstruktionerna. Jag har alltså sökt efter de lexikala instanser av konstruktionerna som har högst frekvens. Metoden innebär att jag inte studerar alla lexikala varianter av respektive konstruktion, något som skulle vara alltför tidskrävande, men jag anser att jag på detta sätt ändå optimerat möjligheterna att hitta eventuella fall med *ha*-bortfall. Eftersom resultaten i steg ett varierar mellan de olika delkorpusarna, varierar också sökningarna och sökuttrycken i steg två.

Jag finner det inte nödvändigt att här presentera alla de söksträngar som använts i respektive delkorpus. Hur sökningarna i steg två gått till framgår likväl av resultatredovisningen i 5.2 nedan. Istället illustrerar jag sökmetoden genom att i det följande beskriva hur utformningen av söksträngarna har gått till rent generellt.

En av den moderna svenskans konstruktioner som förekommer också i äfsv är hjälpverbsinfinitiv. Bland de vanligaste matrisverben återfinns *skola* och *må* i olika tempus och med olika stavning. Ett sökuttryck som jag använt i steg två skulle därmed kunna formuleras så här: [word="(skulle|sculde|skulde|skul om|matte)"]. En så allmän sökning ger naturligt nog väldigt många irrelevanta träffar. I åtskilliga fall har jag därför fått reducera sökuttrycken i syfte att minska träffantalet och därmed få en mer hanterlig informationsmängd att studera; istället för att använda de fem vanligaste böjnings- och stavningsvarianterna, som i exempelsträngen, kanske jag har behövt använda bara två eller tre. Ibland kan sökresultaten vara av motsatt slag, det vill säga att de vanligaste varianterna ger relativt få träffar. Då har jag kunnat gå vidare och söka också på de mer lågfrekventa typerna. Hur många böjnings- och stavningsvarianter som använts i söksträngarna i steg två beror alltså både på hur det inledande sökresultatet fallit ut liksom hur stor korpusen är och därmed hur många sökträffar som genererats.

Undersökningarna i det fornsvenska materialet har till största del genomförts med söksträngar i Korps CQP-format (corpus query processor). I några fall har jag emellertid kunnat utforma sökningar med delar av ord. Dels har jag använt en sökfunktion i Korp som tillåter att man söker på ords inledning. Denna möjlighet har lämpat sig väl i korpusar som är relativt små, eftersom dessa sökuttryck ger väldigt många träffar. Dels har jag kunnat söka efter ords inledning också i de texter som jag studerat med vanligt ordbehandlingsprogram. Det

gäller samtliga digitaliserade texter som inte är tillgängliga i Korp utan som istället har hämtats från Fornsvenska textbanken.

Metoden verkar ha fungerat väl för studiens syfte, det vill säga att kartlägga perfekt infinitiv och att hitta belägg på eventuell *ha*-utelämning. I några fall har metoden dock inneburit att korpusunderlaget i viss mån har behövt avvika från den beskrivning som ges med hjälp av tabell 5:1 i 5.1.2. Det rör korpusarna Diplom (ä), Diplom (y) och Religiös prosa (y). Eftersom jag i steg ett bara använt delar av hela korpusmaterialet i Korp innebär det att urvalen skiljer sig åt mellan sökningarna. Olika sökuttryck kommer att ge olika resultat, och de kommer rimligen aldrig att överlappa helt. För Diplomkorpusarna vållar detta inga större bekymmer; träffarna presenteras i kronologisk ordning och jag kan studera samma tidsspänn vid varje sökning. För Religiös prosa (y) däremot innebär sökningarna i steg två att de inte görs i exakt det delmaterial som studerades i steg ett. Jag anser trots allt att undersökningen även med denna avvikelse har kunnat genomföras på ett trovärdigt sätt. Som tidigare nämnts är syftet inte att presentera några exakta antal, utan att kunna påvisa vilka av de berörda konstruktionerna som förekommer.

5.2 Resultat

Resultaten redovisas i tre delar, efter de kronologiska perioderna äldre fornsvenska, yngre fornsvenska och nysvenska. Inom respektive period ges först en övergripande beskrivning av de konstruktioner med perfekt infinitiv som förekommer. Därefter följer en mer detaljerad redogörelse av respektive genre, med fokus både på de förekommande konstruktionerna och eventuella fall av *ha*-utelämning. Resultaten presenteras i tabeller med uppgifter om konstruktionstyp och undertyp hos nexusinfinitiverna med avseende på diates.

5.2.1 Äldre fornsvenska

En genomsökning med strängen [word="ha(f|ff|fv|fw|v|w)u?(a|æ|e)"] har gjorts i alla de äfsv delkorpusar som beskrivs i tabell 5:1. Sammanställningen av träffresultaten ger att det i materialet förekommer två konstruktionstyper som innehåller underordnad perfekt infinitiv: dels hjälpverbsinfinitiv (5.5a), dels en rad varianter av nexusinfinitiv (5.5b–e).

- (5.5) a. lagman gøre thæt ... som han **sculde hawa giort** vm han j rettom tima komet haffde. (Diplom, Uppsala 13620215, SDHK 8082)
'lagmannen gör det ... som han skulle ha gjort om han kommit fram i tid'
 b. oc **sigher sic** þiuf sin **dræpit hawa**. þy at han kunne han ei fyrre fa. (Södermannalagen Holm B53)
'och säger sig ha dräpt sin tjuv eftersom han inte fick fatt i honom tidigare'
 c. ... fore þy at han **sighs hawæ huxæt** (Vidhemsprästens anteckningar)
'... för att han sägs ha tänkt om'
 d. **Kennis** Jak **mik** medh thetta breff **hawa giwit** minnæ kæra hustru, hustru bencta Røriksdotter thennæ gooz til morhengawa. (Diplom, Lödöse 13640120, SDHK 8443)
'Jag intyggar med detta brev att jag har givit min kära hustru Bencta Røriksdotter detta gods i morgongåva'
 e. At war herra **sigher** siälwer **hawa scriwath** tio budhordh (Pent. MB1A)
'Att vår herre säger sig själv ha skrivit de tio budorden'

I (5.5a) ges exempel på hjälpverbsinfinitiv med modal verbet *skola*. De hjälpverbsinfinitiver som påträffats har en struktur som motsvarar den som också återfinns i modern svenska, med överordnat modalverb. I (5.5b) ges exempel på nexusinfinitiv med reflexivt matrisverb. Strukturen sammanfaller med nusvenskans variant objekt med infinitiv, och har eventuellt snävare restriktioner för objektsledet. Det är bara reflexiva pronomen som förekommer på denna plats i det äldre fornsvenska materialet. I (5.5c) illustreras nexusinfinitiv med matrisverb i passiv, *sighs*, och konstruktionen verkar motsvara den nusvenska variant som också kallas subjekt med infinitiv. I (5.5d) ges exempel på en variant av nexusinfinitiv som är särskilt vanlig bland diplomerna. Strukturen utgörs typiskt av verb i passiv eller mediopassiv, som *kennis*, tillsammans med reflexivt pronomen. I (5.5e) avslutningsvis, visas exempel på en variant av nexusinfinitiv som inte förekommer i modern svenska. Här utgörs matrisledet av ett verb i aktiv diates, *sigher*, samtidigt som predikationsbasen för perfektfrasen är densamma som subjektet i matrissatsen, *war herra*.

I resultatredovisningen förekommer enstaka excerpter som jag inte har kunnat hänföra till någon av de hittills beskrivna konstruktionstyperna. Det beror typiskt på en mycket avvikande formell struktur, men eftersom de innehåller perfekt infinitiv har jag valt att låta dem ingå i sammanställningen. I (5.6) ges exempel på en excerpt som bedömts ha oklar status.

- (5.6) **gitær** þæn man lagh fore sic at **gangit** sum horit witis. þa wærin þön baþin saklös. (UL, Kyrkobalken, fl. XV)
'Kan den man, som horsmålet tilhitas, gå ed för sig, då vare de båda saklösa och likaså vittnesmännen.' (Holmbäck & Wessén, 1933b:26)

Konstruktionen i (5.6) förefaller inte vara exempel på någon av konstruktionerna hjälpverbsinfinitiv, kontrollinfinitiv eller nexusinfinitiv. Exempel som detta redovisas under benämningen *oklara*.

Lagtext

Den inledande sökningen gjordes på lagtextkorpuser, som omfattar ungefär 531 000 token, och gav ett resultat om 69 konstruktioner med perfekt infinitiv, se tabell 5:2. I 54 av dessa, alltså i drygt 78 %, utgörs matrisverbet av ett reflexivt verb, som i (5.5b) ovan. Och bland dessa 54 utgörs matrisen hela 51 gånger av verbförbindelsen *säga sig*. Resterande 3 fall utgörs av *veta sig*.

TABELL 5:2. Perfekt infinitiv i äldre lagtext

	Antal	Vanligaste lexikala instanser
Hjälppverbsinfinitiv	9	<i>vilja</i> 4
Nexusinfinitiv		
Reflexivt matrisverb	54	<i>säga sig</i> 51, <i>veta sig</i> 3
Passiv/mediopassiv	4	
Matris utan refl.		
Oklara	2	
Totalt	69	

Resultatet visar alltså, ganska väntat, att språkstrukturerna i korpuser är relativt enformiga. Det är likartade formuleringar, typiskt i presens, som genererar det narrativ som kännetecknar de äldre lagarna. Utöver de reflexiva nexuskonstruktionerna förekommer också konstruktion med matrisverbet i passiv/mediopassiv, som i (5.5c). Dessutom förekommer perfekt infinitiv med modalverb, som i (5.5a).

För att hitta fall av utelämnat hjälpverb utgick jag från att en överväldigande majoritet av alla perfekt infinitiv förekommer med reflexivt matrisverb. Typiskt består också de allra flesta beläggen av verbförbindelsen *säga sig*. Sökuttrycket formulerades därför [word="s(ig|æg)h(ir|er|ær|æ)"][]<0,4>[word="si(k|c)"]. Med angivelsen <0,4> preciseras att reflexiven kan vara placerad upp till fyra led från matrisverbet. Sökningen gav 125 träffar varav en eventuellt uppvisar utelämnat hjälpverb, se (5.7). I de 54 inledande träffarna är reflexiverna placerade omedelbart efter verbet, eller som andraled efter subjektet.

- (5.7) Nu griper man til leezn sum i handum hauer, **sigher sik köpt [haua]** ællæ væþsat (MELI AM 51)
'Nu vill den som har det i sina händer leda det till fångesman, han säger sig hava köpt det, eller att det är pantsatt' (Holmbäck & Wessén 1962)

Hakparentesen i (5.7) tyder på att hjälpverbet i excerpten saknades i originalhandskriften, och att förmodligen Schlyter (1862) i sin utgåva (SSGL 10) har fört in det i efterhand. Förutom detta exempel har jag inte funnit någon enda möjlig utelämning. För att komplettera undersökningen gjordes också en sökning på den vanligaste lexikala varianten bland modalverben, *will*. Här påträffades inte ens några potentiella fall av *ba*-bortfall.

Religiös prosa

Precis som lagtextkorpussen omfattar korpussen med religiös prosa ungefär en halv miljon token, nämligen 492 000. Mängden konstruktioner med perfekt infinitiv uppgår här till cirka 100.

TABELL 5:3. *Perfekt infinitiv i äldre religiös prosa*

	Antal	Vanligaste lexikala instanser
Hjälpverbsinfinitiv	35	<i>skola</i>
Nexusinfinitiv	65	
Reflexivt matrisverb	44	<i>säga sig</i> 31
Passiv/mediopassiv	12	
Matris utan refl.	9	<i>säga</i>
Oklara	2	
Totalt	102	

Perfekt infinitiv uppträder i materialet ganska spritt i alla de beskrivna konstruktionerna. Matrisverb med reflexiv är vanligast, men de utgör ändå inte mer än knappt hälften av den totala mängden. Liksom i lagkorpussen är det *säga sig* som är den vanligaste lexikala instansen.

För att hitta eventuella hjälpverbsutelämningar genomfördes två sökningar: [word="(sagbe|sagdhe|sagdho|sagde|sigher|sighir)"][]<0,4>[word="si(k|c)"] efter de vanligaste träffarna bland reflexiverna och [word="(skulle|sculde|skulde|skulom)"] efter de vanligaste modalverben. De båda sökningarna gav 40 relevanta träffar vardera, men inte i något enda fall förekommer utelämning.

Diplom

Den del av korpussen Medeltidsbrev i Korp som omfattar äfsv utgörs av ungefär 292 000 token. I studien har jag undersökt den äldsta halvan som då uppgår till 146 000 token och som i tid sträcker sig från år 1244 till 1366. Trots att storleken alltså är avsevärt mindre än lagtext och religiös prosa framträder hela 138 konstruktioner med perfekt infinitiv i materialet.

TABELL 5:4. *Perfekt infinitiv i äldre Diplom*

	Antal	Vanligaste lexikala instanser
Hjälpsverb-infinitiv	5	<i>skola 4</i>
Nexusinfinitiv		
Reflexivt matrisverb	91	<i>kännas sig 85, vittna sig 2</i>
Passiv/mediopassiv	14	<i>kännas 14</i>
Matris utan refl.	22	<i>kungöra, göra känt</i>
Oklara	-	
Totalt	132	

Diplomen är starkt formelbundna och den konstruktion som helt dominerar är den som illustrerades i (5.5d) ovan, *kännas sig*; ytterligare exempel ges i (5.8). I (5.8a–b) illustreras nexusinfinitiv i passiv/mediopassiv och i (5.8c–d) illustreras konstruktionen med aktivt matrisverb utan reflexiv.

- (5.8) a. swa at wi **kennomps** oss **hafua** **eghnat** oc medh allom laghom **wplätit** alt thet godz som wi æghom ... (Rönö 13610304, SDHK 7920)
'så att vi intygat att vi tillägnat och med all rätt upplätit hela det gods vi äger ...'
- b. **Kannoms** wij medh thenno brefue **hafua** **antwardat** Nicliss Benditzson, alt thät godz som jak Ingeborg ... (Åseda 13630729, SDHK 8345)
'Intygat vi med detta brev ha överlämnat till Nicliss Benditzson hela godset som jag Ingeborg ...'
- c. **Kunnngør** iak allum **mik** **hawa** **giwith** [...] æth gotz till prestens bordh i Asby (Sånna 13591027, SDHK 7613)
'Intygat jag för alla att jag har givit ett gods till prästbordet i Asby'
- d. **Gor** Jak thet allom mannom witterlighet med thesso mino nærwarande brefve **mec** **hava** **lath** Enom heidarlicom riddara Herra Magnuse Gislasyne, alla the jord (Stockholm, 13620418, SDHK 8110)
'Jag gör allmänt känt med detta brev att jag har upplätit all min jord till riddaren Magnus Gisleesson'

Det är troligt att den struktur som används i breven bygger på latinska förebilder. Kanske innebär det att matrisstrukturerna avviker en smula från det övriga materialet. De infinita perfektfraserna verkar emellertid fungera på liknande sätt som i resten av det äldre fornsvenska materialet.

I syfte att hitta exempel på *ha*-bortfall har jag utformat två sökuttryck med de sju vanligaste varianterna av *kännas*: [word=" (kennes|känness|kænnis|kennis)"] samt [word=" (kennomps|kænnoms|kænnes)"]. Uttrycket gjordes utan reflexiv för att ge en större träffmängd och totalt ledde sökningarna till drygt 120 relevanta träffar. Sökningen gav ett exempel på utelämnat hjälpsverb, se (5.9).

- (5.9) Ok nw **kennis** Jak Niclis Erlendson **pantsat** min goz oc minna hwstrw goz
(Nydala 13560930, SDHK 7076)
'Och nu intygas att jag har pantsatt mina och min bustrus gods'

Trots att korpusen har en relativt riklig mängd perfekt infinitiv, har jag alltså bara påträffat ett enda fall av utelämnat hjälpverb. *Ha*-bortfall är därmed troligen inte ett konventionaliserat språkdrag heller i denna genre.

Profan prosa

Korpusen Profan prosa utgörs bara av en enda text: Konungastyrelsen. I texten förekommer bara ett enda exempel på perfekt infinitiv som verkar ingå i ett ordspråk, se (5.10).

- (5.10) Han wentr ilt åt sik / Som **sik wet illa hawa gjort**.
'Den kan förvänta sig illasinnad behandling som illasinnat gjort' / 'som man bäddar får man ligga'

I texten har jag inte funnit något fall av utelämnat hjälpverb. Det hade förstås varit önskvärt med en större textmängd i den här genren, för att kunna dra några generella slutsatser.

Sammanfattning

Genomgången av nästan 1,2 miljoner token, fördelat på fyra olika genrer, visade att perfekt infinitiv förekommer i två konstruktionstyper i äldre fornsvenska: hjälpverbsinfinitiver och nexusinfinitiver. Det visade sig också att den sistnämnda typen förekommer i fler syntaktiska varianter än i nusvenskan. Genomgången visade också att infinit *ha*-bortfall inte är ett etablerat språkdrag under perioden. Jag hittade bara något enda fall, vilket kan jämföras med de mycket sparsamma förekomster av finit *ha*-bortfall som har observerats under ett par hundra år före spridningen under det sena 1600-talet.

5.2.2 Yngre fornsvenska

Framställningen här följer den i avsnittet ovan om den äldre fornsvenskan. Jag inleder med att redovisa resultatet av sökning efter perfekt infinitiv med strängen [word="ha(f|ff|fv|fw|v|w)u?(a|æ|e)"] och sedan följer en redogörelse av de specifika sökningarna efter *ha*-bortfall i respektive delkorpus.

De konstruktioner med perfekt infinitiv som förekommer i materialet är de samma som i äfsv. Det rör sig således om konstruktion med överordnat modalverb samt olika varianter av nexusinfinitiv. Korpusmaterialet fördelar sig

på fem genrer: lagtext, diplom, religiös prosa, profan prosa och tänkeböcker. Jag har i hela materialet funnit tre fall av utelämnat hjälpverb och alla tre förekommer i Didrik av Bern hand A.

Lagtext

Lagtextkorporus utgörs bara av en enda text, Kristoffers landslag, som här återfinns i ett par versioner. Sökning efter perfekt infinitiv gav endast fyra träffar av vilka tre har modalverb som matris (5.11). Två av träffarna är identiska och härstammar från olika upplagor (5.11a–b).

- (5.11) a. ... som the **sculdo hawa haft** æn heretzhöfdinge...
(Tingsmålsbalken fl. V)
'som de skulle ha haft även om bäradsbövdingen...'
- b. ... som the **sculdo hawa haft** æn heretzhöfdinge...
(Tingsmålsbalken fl. V)
'som de skulle ha haft även om bäradsbövdingen...'
- c. Så **wele** wij och idher här medh alfwarlighen **hafwa budhit** och befalet
(Konungens efterskrift?)
'så vill vi också härmed ha bjudit er'
- d. Then som clandas fore **sigher hawa leegt** eller laane **takit**
(Tjuvnadsbalken fl. XXII)
'den som ska klandras sägs ha hyrt eller tagit lån'

I lagtexten finns alltså exempel på perfekt infinitiv som är underordnad modalverb (5.11a–c), och ett exempel på nexusinfinitiv utan objektsled (5.11d). För att hitta utelämnat hjälpverb gjordes en sökning på begynnelsebokstäverna *scul-*. Alltså har en genomgång gjorts av alla stavnings- och böjningsvarianter av verbet *skola* med inledande stavning *scul-*. Bland resultaten förekommer inga fall av utelämnat hjälpverb.

Religiös prosa

Den undersökta korporus omfattar 182 000 token. Resultatet av sökningen är att perfekt infinitiv förekommer både med modalverb och i nexusinfinitiv och de är ganska jämnt fördelade sett till antal förekomster, se tabell 5:5.

TABELL 5:5. *Perfekt infinitiv i yngre religiös prosa*

	Antal	Vanligaste lexikala instanser
Hjälpverbsinfinitiv	18	<i>vilja 8, skola 8</i>
Nexusinfinitiv		
Reflexivt matrisverb	14	<i>säga sig 10</i>
Passiv/mediopassiv	4	
Matris utan refl.	-	
Oklara	2	
Totalt	38	

Av nexuskonstruktionerna är matris med reflexiv vanligast, och den i särklass vanligaste lexikala instansen är *säga sig*. De stavnings- och böjningsvarianter som förekommer mest i korpusen är *sagdhe* 6 gånger, *wilde* 5 och *skulle* 4. En sökning efter *ha*-bortfall med dessa uttryck skulle ge oproportionerlig övervikt för modalverben, och jag söker därför också på *säga* i presens singular *sighir*. Söksträngen [word="(sagdhe|wilde|skulle|sighir)"] ger i Religiös prosa 6 196 träffar, av vilka de allra flesta är irrelevanta i sammanhanget. För att få ner antalet träffar till en mer hanterbar mängd valde jag att studera en sjättedel, 1 100 träffar, genom slumpmässigt urval. Bland dessa fann jag inte ett enda exempel på hjälpverbsutelämnning.

Diplom

Sökning med strängen [word="ha(f|ff|fv|fw|v|w)u?(a|æ|e)"] resulterade i ungefär 1 800 träffar i den totala delkorpusen för yfsv, 1375 till 1420, som omfattar ungefär 676 000 token. De allra flesta diplomerna är tillkomna under de två första decennierna av 1400-talet och jag har studerat en tredjedel av materialet. Eftersom sökträffarna är kronologiskt sorterade har jag helt enkelt undersökt den yngsta tredjedelen, från 1413 till 1420, motsvarande 600 träffar och ungefär 225 000 token. Genomsökningen resulterade i 232 excerpter med perfekt infinitiv, se tabell 5:6.

TABELL 5:6. *Perfekt infinitiv i yngre diplom*

	Antal	Vanligaste lexikala instanser
Hjälpverbsinfinitiv	5	<i>skola</i>
Nexusinfinitiv		
Reflexivt matrisverb	187	<i>kænnis 58, kennis 22, kennes 13</i>
Passiv/mediopassiv	38	<i>kænnis 16</i>
Matris utan refl	2	

	Antal	Vanligaste lexikala instanser
Oklara	-	
Totalt	232	

Jämfört med Lagtext och Religiös prosa är frekvensen för perfekt infinitiv något högre i Diplom. Alla hittills förekommande konstruktionstyper är representerade, men det är nexusinfinitiv med reflexiv som dominerar, vilket framgår av tabell 5:6. Över huvud taget är det konstruktion med verbet *kännas* (*sig*) som är vanligast i korpusen.

Sökning efter *ba*-bortfall genomfördes med de fyra vanligaste stavningsvarianterna, [word="(kænnis|kennis|kænnomps|kennes)"]. Antalet träffar uppgick till 1 085 i hela korpusen, och jag har studerat samtliga träffar, 375, från och med 1413 till och med 1420. Inga exempel på utelämnat hjälpverb förekommer bland dessa.

Profan prosa

I korpusen, om cirka 218 000 token, har 32 exempel på perfekt infinitiv ex-cerperats, se tabell 5:7.

TABELL 5:7. *Perfekt infinitiv i yngre profan prosa*

	Antal	Vanligaste lexikala instanser
Hjälpverbsinfinitiv	21	<i>vilja 8, må 8</i>
Nexusinfinitiv		
Reflexivt matrisverb	4	
Passiv/mediopassiv	1	
Matris utan refl	6	
Oklara	-	
Totalt	32	

Två tredjedelar av alla konstruktioner med perfekt infinitiv utgörs av konstruktion med modalverb som överordnat matrisled. De fyra reflexiva matrisverben är alla uttryckta i presens eller preteritum, och inte i passiv. Av de sex konstruktioner som är uppförda under matris utan reflexiv har tre verbet *mena* som matrisverb. De övriga är *tycka* och *säga*, som också förekommer bland matrisverben med reflexiv. Förutom *mena* är det bara de tre modalverben *vilja*, *må* och *skola* som förekommer fler än två gånger bland excerpterna.

För att hitta eventuell *ba*-utelämnning sökte jag på de fem vanligaste varianterna, [word="(wilde|wille|matte|skulde|menthe)"]. Söksträngen gav drygt 700 träffar och här återfinns tre fall av utelämnat hjälpverb. Alla tre förekommer i en och samma text, nämligen Didrik av Bern, hand A, och de redovisas i (5.12).

- (5.12) a. tha sago the at slaget lag fra smidiana, the trodde ikke at weland **skulde gjort** them nogon skada. (Kapitel 71, s. 53) Hand A
 '... de trodde inte att Weland skulle gjort dem någon skada'
- b. tha wordo hans stalbrödrä fast forfärede oc **wille** somma heller hema **warit**. (Kapitel 86, s. 65) hand A
 'då blev hans kamrater alldeles förfärad, och somliga ville hellre ha varit hemma'
- c. han **matte** heller hema **warit** i bern, oc **takit** sit land wara. (Kapitel 197, s. 151)
 'han borde hellre stannat hemma i Bern, och tagit hand om sitt land'

Eftersom samtliga fall av utelämning förekommer i en och samma text kan man dra slutsatsen att draget har att göra med den enskilda skribenten, och inte den specifika genren.

Tänkeböcker

I läkeböckerna förekommer inte ett enda exempel på perfekt infinitiv, och jag har därför inte försökt hitta exempel på *ha*-bortfall. Resultaten i tabell 5:8 härstammar alltså enbart från stadsböckerna. Stadsbokskorpusen består till största delen av Kalmar stads tänkebok (KTb) vars innehåll främst är tillkommet under 1400-talet. En liten del av materialet består av Stockholm stads tänkebok (STb) från 1476. Totalt förekommer åtta perfekt infinitiv, se tabell 5:8.

TABELL 5:8. *Perfekt infinitiv i stadsböcker*

	Antal	Vanligaste lexikala instanser
Hjälpsverb-infinitiv	1	
Nexusinfinitiv		
Reflexivt matrisverb	4	<i>bekänna</i> 4
Passiv/mediopassiv	3	
Matris utan refl	-	
Oklara	-	
Totalt	8	

I STb förekommer ingen perfekt infinitiv och samtliga excerpter som redovisas i tabell 5:8 är hämtade från KTb. Sökning efter eventuella hjälpsverb-utelämningsfall gjordes på leden *kenn-*, *känd-*, *sagd-*, *skul-* och *matt-*. Emellertid fann jag inga exempel på *ha*-bortfall.

5.2.3 Äldre nysvenska

I undersökningen av perfekt infinitiv i äldre nysvenska, studie I, har jag använt samma korpusunderlag som i studie F. Benämningen är något missvisande eftersom texterna är fördelade över ett tidsspänn från 1591 till 1758, och alltså sträcker sig in i den yngre nysvenska perioden (från 1732). I tabell 5:9 redovisas mängden perfekt infinitiv per text i hela korpusen. De tre resultatkolonnerna ska förstås enligt följande: den totala mängden perfekt infinitiv redovisas till vänster. I mitten anges hur många av dessa som är hjälpverbslösa, och till höger anges hur många som har efterställt hjälpverb.

TABELL 5:9. *Fördelning av perfekt infinitiv i äldre nysvenska*

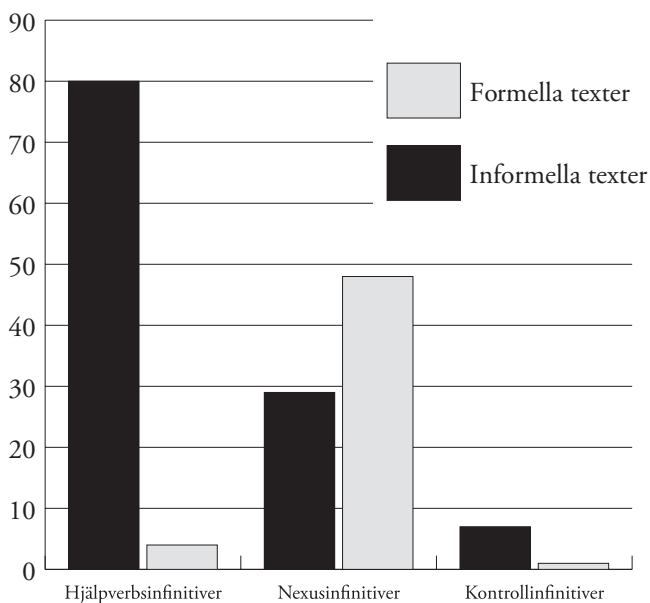
Skribent	Tid	Perf. Inf. tot.	Perf. Inf. ha-bortfall	Perf. Inf. eft.
Anna Vasa	1591–12	7	-	-
Carl C Gyllenhielm	1640	2	-	-
Johan Ekeblad del 1	1639–51	9	-	3
Johan Ekeblad del 2	1654–55	3	-	-
Agneta Horn	1657	-	-	-
Claes Rålamb	1658	6	1	-
<i>Borgerskapets riskdagsprotokoll</i>	1668	4	3	-
<i>Prästerskapets riksdagsprotokoll</i>	1672	28	1	2
Nils Matson Kiöping	1674	8	-	-
Samuel Columbus	1675	4	-	-
<i>Borgerskapets riksdagsprotokoll</i>	1678	7	2	1
<i>Prästerskapets riksdagsprotokoll</i>	1678	7	5	-
Karl XI	1677–87	11	2	4
Haqvin Spegel	1680	6	1	-
<i>Ridderskapet och adelns riksdagsprotokoll</i>	1682	3	-	-
<i>Ridderskapet och adelns riksdagsprotokoll</i>	1697	1	-	-
Jon Stålhammar	1700	-	-	-
Karl XII	1693–15	5	1	-
Anders Pihlströms dagbok	1708–11	-	-	-
<i>Ridderskapet och adelns riksdagsprotokoll</i>	1710	3	-	-
Johan Runius	1710	5	1	-

forts.

Skribent	Tid	Perf. Inf. tot.	Perf. Inf. ha-bortfall	Perf. Inf. eft.
Adam Ludwig Lewenhaupt	ca 1715	10	1	3
Olof von Dalin	1732	5	5	-
Carl Gyllenborg	1740	11	-	-
Nils Matson Kiöping	1743	4	2	-
Per Högström	1747	17	7	-
Olof Rönigk	1758	2	-	-
Totalt		168	32	13

Det tidigaste exemplet på infinit *ha*-bortfall finns i Rålamb's *Diarium* från 1658, och den text där utelämning först förekommer vid upprepade tillfällen är i Borgerskapets riksdagsprotokoll från 1668. Det dröjer relativt länge innan hjälpverbslös konstruktion börjar uppträda mer allmänt. I de mer informella texterna blir infinit *ha*-utelämning vanligt först från och med von Dalins *Then Swänska Argus* från 1732.

Frekvensen för de tre konstruktionstyperna varierar kraftigt mellan de informella texterna å ena sidan och de formella å den andra. En jämförelse dem emellan presenteras i figur 5:1. I figuren redovisas hur den totala mängden perfekt infinitiv, med eller utan hjälpverb, är fördelad.

FIGUR 5:1. Sammanställning av perfekt infinitiv i äldre nysvenska per konstruktionstyp

Siffrorna i figur 5:1 avser absoluta tal. Det framgår tydligt att det är hjälpverb-sinfinitiver som dominerar i det informella materialet, medan det är nexusinfinitiver som helt dominerar de formella texterna.

Ha-bortfall förekommer i en utsträckning om ungefär 20 procent i både hjälpverbs- och nexusinfinitiver bland de informella texterna. I det formella materialet sker *ha*-bortfall nästan uteslutande i nexusinfinitiver, och uppgår till drygt 20 procent. Totalt förekommer där bara en enda kontrollinfinitiv, och den är hjälpverbslös, se tabell 5:10.

TABELL 5:10. *Fördelning av ha-bortfall per konstruktionstyp och texttyp*

	Informella texter (20 st)		Formella texter (7 st)	
	Antal totalt	Antal utelämning	Antal totalt	Antal utelämning
Hjälpsverb-sinf.	80	15	4	-
Nexusinfinitiver	29	6	48	10
Kontrollinf.	6	-	1	1
Totalt	115	21	53	11

Perfekt infinitiv används alltså på helt olika sätt i de informella respektive formella texterna. Totalt sett är dock andelen *ha*-bortfall ungefär densamma. Av resultaten i tabell 5:10 är det bara siffrorna för nexusinfinitiv som kan jämföras mellan de båda texttyperna och då framgår att utelämning är precis lika vanligt hos båda (knappt 21 %).

Sett till storlek är det formella materialet (7 texter) betydligt mindre än det informella (20 texter). En jämförelse av frekvensen för perfekt infinitiv ger att strukturen totalt sett är vanligare i det formella materialet. I genomsnitt förekommer perfekt infinitiv 7,6 gånger per text, medan motsvarande siffra för det informella materialet är 5,8.

För första gången förekommer konstruktion med kontrollinfinitiver. De flesta fungerar enligt samma principer som i modern svenska. I fyra av de sju excerpterna står de som rektion i prepositionsfras, se exempel i (5.13a). Några av förekomsterna är däremot svåra att kategorisera utifrån nusvenskans normer, men jag har fört dem till kategorin kontrollinfinitiver, se (5.13b–c). I det enda fallet utan hjälpverb fungerar frasen som attribut (5.13d).

- (5.13) a. at i Frankrieket aldrig någon dömes **före, at hafwa giordt** ett Fruentimbers dygd förnär ... (Gyllenborg, 1740)
 b. sedan ther warit uthi itt åhr, **för än tå hafwa blifwit** tådan hämptade: (Kiöping, 1674)

- c. Men som iag, hwilcket mäst alle menniskior gement är, största delen theraf sielf intet kunnat märckia; uthi somblige mig inbillat **att hafwa wäl giordt** ... (Lewenhaupt, 1718)
- d. tackade Gudh för sådan hög **nådhe at fåt sij** Hns K. M:t, wår allernådigste Konung, frisk och oskad ... (Borg. prot. 4 mars 1678)

Utdraget i (5.13b) från Nils Matson Kiöping är hämtat från en passage om en skeppsförlisning och handlar om att de överlevande blivit hämtade från den plats där de tagit skydd. Konstruktionen hade i nusvenskan hellre konstruerats som rektion till exempelvis *för* med obligatoriskt infinitivmärke. Utdraget i (5.13c) från Adam Ludwig Lewenhaupts anteckningar är mer svårkategoriserat.

Också bland nexusinfinitiverna dyker en variant upp som inte förekommer i det fornsvenska materialet. I riksdagsprotokollen, som domineras av nexusinfinitiver, förekommer vid ett par tillfällen konstruktion med matrisverbet i presens particip, se (5.14a). För övrigt verkar nexuskonstruktion med aktivt matrisverb utan reflexiv vara på tillbakagång. Dessa förekommer inte alls i det informella materialet, och bara något enstaka exempel förekommer i riksdagsprotokollen. I båda texttyperna är det konstruktion med reflexiv, se (5.14b), som är något vanligare än konstruktion med matrisverb i passiv. Exempel med utelämning i nexusinfinitiv ges i (5.14c). Hjälpverbsinfinitiverna, som främst förekommer i de mer informella texttyperna, uppträder ungefär som i nusvenskan. Det tidigaste exemplet med utelämning ges i (5.14d) och ytterligare exempel ges i (5.14e).

- (5.14) a. wille de gärna inhempta deras mening. **Excuserandes** för den skuld ännu intet **hafua fattat** något wist till swar (Präst. prot. 6 okt. 1672)
- b. ... **sade sig nu haa hittat på** bättre greep, dem han i sin Linea Carolina wille wijsa (Columbus, 1675)
- c. i går kom en Mann in på Altnecks Caff-e'-Hus, som **sade sig sedt** trenne mina Arck (von Dalin, 1732)
- d. Till äfwentyr's **måste** denne /: så wijda deras berättelse är till troendes :/ **warit** af de Orter (Rålamb, 1658)
- e. ... ej uti någon reél drabning, som **kunde gjfwit** them ljka revenge ... (Spegel, 1680)

5.2.4 Sammanfattning

Perfekt infinitiv förekommer under hela den undersökta perioden, men såväl frekvensen som distributionen ökar med tiden. *Ha*-bortfall förekommer i stort sett inte alls under fornsvensk tid utan börjar spridas först under sent 1600-tal. Spridningen sker inledningsvis i den mest formella texttypen, i riksdagsprotokollen, och blir vanlig i mer informella genrer först från 1730-talet och framåt.

I tabell 5:11 anges den totala mängden perfekt infinitiv under de tre undersökta tidsperioderna. Med utgångspunkt i att de två äldre korpusarna omfattar ungefär 1 miljon ord vardera, medan den yngsta korpusen bara omfattar cirka 230 000 ord, kan vi bekräfta att perfekt infinitiv totalt sett blir vanligare med tiden. Fördelningen mellan de olika konstruktionerna skiftar på så sätt att nexusingnitiverna, som dominerat under fornsvensk tid, blir allt ovanligare medan hjälpverbsinfinitiverna blir allt vanligare. Perfekt infinitiv i kontrollinfinitiver saknas helt i det fornsvenska materialet, trots att kontrollinfinitiver med infinitiv är vanligt förekommande redan i äldre fornsvenska, se Falk (2010a).

TABELL 5:11. *Antal perfekt infinitiv per tidsperiod*

	Äldre fornsvenska	Yngre fornsvenska	Äldre nysvenska
Hjälpsinfinitiver	49	48	84
Nexusingnitiver	251	264	77
Kontrollinfinitiver	-	-	7
Totalt ⁴¹	304	314	168

5.3 Resultatdiskussion

Undersökningen av perfekt infinitiv i materialet som sträcker sig från mitten av 1200-talet till mitten av 1700-talet har genererat två centrala resultat. För det första står det klart att infinit *ha*-bortfall inte förekommer i fornsvenskan. Situationen påminner om förhållandena för finit *ha*-bortfall: man har i tidigare forskning funnit enstaka fall av utelämnat hjälpverb och därmed dragit slutsatsen att utelämning är ett konventionaliserat drag i språkbruket, se avsnitt 2.3 ovan. Jag har i detta relativt stora material om ungefär 2 miljoner token bara funnit något enda fall av eventuellt utelämnat hjälpverb, som ska ställas mot de drygt 600 excerpterna som alla har utsatt hjälpverb.

För det andra verkar infinit *ha*-bortfall dyka upp i språkbruket först efter att finit *ha*-bortfall blivit etablerat. Spridningen av infinit utelämning följer den finita i flera avseenden. Det första exemplet på utelämnat infinit finns hos Rålamb. Han var också tidigt ute med finit utelämning. De första texterna som uppvisar utelämning i någon större utsträckning är i tur och ordning borgerskapets riksdagsprotokoll, följt av prästerskapets. Den mest iögonfallande skillnaden relativt finit *ha*-utelämning är att det dröjer ytterligare några decennier innan in-

41 I totalsummorna ingår de okategoriserade excerpterna, 4 i äfsv och 2 i yfsv.

finit konstruktion utan hjälpverb blir någorlunda vanligt. Författare som runt sekelskiftet 1700 uppvisar en riklig mängd finit utelämning, som Karl XII och Stålhammar, uppvisar nästan inga utelämnade infinit. Stålhammar inga alls och Karl XII bara i ett enda fall. Det är först med von Dalin på 1730-talet som infinit *ha*-bortfall börjar bli vanligt.

Utifrån dessa iakttagelser drar jag slutsatsen att infinit *ha*-bortfall är helt beroende av den finita motsvarigheten. Konstruktioner med perfekt infinitiv i svenskan har inte någon motsvarighet i tyskan, vare sig under 1600-talet eller senare. Nyhögtyisk språkkontakt kan därför knappast ha haft en direkt inverkan på uppkomsten av svensk infinit *ha*-bortfall. Att den infinita utelämningen uppstod några decennier efter att den finita utelämningen hade etablerats tyder på två viktiga fakta: dels hör utvecklingen av de båda utelämningsvarianterna samman, och är alltså inte två separerade fenomen. Dels stärker det antagandet att finit *ha*-bortfall uppstod som språknorm först i slutet av 1600-talet.

Utöver uppkomsten av hjälpverbsutelämning kan två andra förändringar iakttas. Dels blir perfekt infinitiv allt vanligare efter medeltiden, dels upphör nexusinfinitiv att vara den vanligaste konstruktionstypen. I det fornsvenska materialet är nexusinfinitiverna tätt förknippade med det formelartade språkbudet i diplomerna. Att dessa konstruktioner med tiden blir mer ovanliga bör kunna sättas i samband med att skriftspråkets stilkonventioner under 1600-talet närmar sig talspråkets, se 2.2.3 ovan. Det är bara i den mest formella genren, riksdagsprotokollen, som nexusinfinitiverna fortsätter att förekomma med relativt hög frekvens. Det är troligt att de formelartade konstruktionerna för tillkännagivande, av typen ”*kennomps wi os hava uplatit*” har latinska förebilder. De medeltida diplomerna började användas efter latinska förlagor och skrevs uteslutande på latin före 1330. Larsson (2001) nämner ett flertal formaliserade konstruktioner (dock ej denna) som utformats helt efter latinskt mönster i medeltida juridiska dokument.

Vad gäller nexusinfinitiverna kan också förändringar iakttas vad gäller matrisledets struktur. I fornsvenskan var det vanligt med matris verbet i aktiv diates, utan något objektliknande led. Dessa strukturer skulle kunna ha uppstått som någon sorts hybridvariant av konstruktion med reflexiv och konstruktion i passiv. Särskilt med tanke på konstruktionernas rikliga förekomst, och starkt formelartade prägel i diplomerna. Omständigheterna är emellertid inte helt kända, och jag vågar inte dra några säkra slutsatser.

En avvikande skriftnorm kan iakttas hos Didrik av Bern. I texten förekommer tillräckligt många fall av infinit *ha*-bortfall för att de inte ska dömas ut som misstag. Jag har inte haft utrymme att vidare undersöka skribentens språkbruk, men resultatet bidrar med intresse för vidare studier.

Med min metod har jag kunnat undersöka ett stort material och hittat exempel på de konstruktioner som står i fokus här. Resultaten har visat att infinit

ha-bortfall inte är en etablerad norm i skriftspråket. Jag kunde dock bara söka efter *ha*-bortfall i delar av korpusmaterialet, eftersom det är svårt att formulera träffsäkra sökuttryck. Kanske kan man i en framtida studie göra än mer omfattande undersökningar och få än säkrare resultat.

En annan förändring kan observeras i det nysvenska materialet, i det att nexusingitiver plötsligt förekommer med matrisledet uttryckt i presens particip. Detta mönster ter sig mycket avvikande för en nusvensk språkbrukare, men av övriga iakttagelser att döma kan presens particip fungera som finit i finita satser. I prästerskapets riksdagsprotokoll från 1672 förekommer presens particip regelbundet som finit verbform.

6. Analys och diskussion

Det förefaller som om uppkomsten av *ha*-bortfall är en del i ett händelseförlopp som kan delas in i tre steg. Först uppstår möjligheten att utelämna finit *ha* i underordnade satser. Därefter uppkommer möjligheten att utelämna infinit *ha* i olika konstruktioner oavsett satsens över- eller underordning. Avslutningsvis utvecklas den nya infinita verbformen supinum, med egenskaper som avviker från perfekt particip. Dessa tre steg ligger till grund för kapitlets disposition.

Jag utgår i analysen från att finit *ha*-utelämning i svenska uppstod genom syntaktisk transfer från nyhögtyska. För att förklara förändringens förlopp använder jag Heine & Kutevas (2005, 2006) modell grammatisk replikation som analysverktyg, och jag redogör för hur replikationen antas ha gått till i avsnitt 6.1. I anslutning till redogörelsen diskuterar jag också andra perspektiv på och förklaringar till uppkomsten av *ha*-utelämning. Resonemanget och slutsatserna därav stämmer helt överens med antagandet att det är språkkontakt som ligger bakom uppkomsten.

I det efterföljande avsnittet 6.2 beskrivs spridningen av utelämning till infinita perfektkonstruktioner. Resultaten visar att infinit *ha*-bortfall sannolikt uppstod först efter etableringen av den finita varianten. Det verkar alltså som om uppkomsten av infinit *ha*-bortfall är helt beroende av den finita motsvarigheten, och relationen mellan de båda förklaras med utgångspunkt i analogi som förändringsmekanism. I avsnitt 6.3 fokuseras uppkomsten av supinum. I litteraturen har det redan framförts förslag om att *ha*-bortfall bidrog till supinums utveckling, se 2.4.2 ovan. Resultaten från mina undersökningar stödjer förslaget och jag diskuterar supinum och relationen till *ha*-bortfall i ljuset av både mina resultat och den tidigare forskningen.

I avsnitt 6.4 slutligen knyter jag an avhandlingens resultat till det bruk av finit och infinit hjälpverbsutelämning som förekommer i svenskan idag. Av allt att

döma verkar frekvensen för både finit och infinit utelämning förändras också i nutid (Andréasson m.fl. 2004, Bäckström 2017).

6.1 Språkkontakt som orsak till upp- komsten av finit *ha*-bortfall

I kapitel 4 framgick att hjälpverbsutelämning etablerades i svenska i slutet av 1600-talet. Med början i formella skriftspråkliga genrer, som ständernas riksdagsprotokoll, spreds fenomenet snabbt till alla typer av skriftgenrer, för att därefter spridas också till talet. Restriktionerna för den finita hjälpverbsutelämningen stämmer till största del överens med restriktionerna för den hjälpverbsutelämning som vid tiden var mycket vanlig i nyhögtyskan, det vill säga att utelämning gick bra i perifrastiskt tempus i underordnad sats. I (6.1) ges exempel på utelämning av temporalt hjälpverb *haben* respektive *ha* i tyska respektive svenska, i attributiv relativsats. Det tyska exemplet, tidigare (2.13), är hämtat från Breitbarth (2004).

- (6.1) a. die grosse Noth, welche sie in dem Schmalkaldischen
Krieg **außgestanden** _.
'det stora elände, som de (har) lidit i det schmalkaldiska kriget'
(Christoph Schorer, 1660)
- b. ... i förgårs afton kom Prinsen af Gotha, som **varit** här förr, hit igen.
(Karl XII brev, 15 maj 1705)

I svenska uppstod hjälpverbsutelämning i underordnad perfekt och pluskvamperfekt, medan utelämning i tyska kunde ske i något fler temporala konstruktioner. Omständigheterna beskrivs i detalj i 6.1.1 nedan, i samband med redogörelsen för *ha*-utelämning som exempel på grammatisk replikation.

Utvecklingen av den svensk-tyska kontakten från ungefär 1200-tal till och med 1600-tal, som beskrivs i 3.2 ovan, utgör ett närmast idealiskt exempel på det slags händelseförlopp som med tiden resulterar i kontaktinitierad syntaktisk förändring. De förändringar som skett i svenskan genom påverkan från först lågtyska och därefter högtyska återfinns på både lexikal och grammatisk nivå. På så sätt kan man säga att den svensk-tyska kontakten lett till ett utvecklingsstadium som är långt gånget längs en så kallad låneskala, se tabell 3:1 i avsnitt 3.1.3.

Som framhölls i kapitel 3 ovan kan det vara vanskligt att med säkerhet fastställa att en språkförändring initierats av kontakten med ett annat språk. I bedömningen måste hänsyn tas till alla kända omständigheter. Slutsatsen att språkkontakt orsakat en förändring grundas på den evidens som har kunnat påvisas. Och ju tillförlitligare evidens, desto säkrare slutsats.

När det gäller uppkomsten av finit *ha*-bortfall uppskattar jag att summeringen av alla kända data pekar mot språkkontakt som den mest sannolika orsaken. Genomgången av de undersökta faktorerna visade att den enda syntaktiska omständighet som påverkat möjligheten till utelämning är att satsen måste vara underordnad. Inga semantiska omständigheter, som bisatstyp, verkar heller ha spelat någon avgörande roll. Några tecken på fonetisk reduktion har inte heller framträtt i de undersökta texterna. Om förändringen uppstått genom ljudutveckling, och därmed alltså startat i det talade språket, borde utelämningen inte först visat sig i de starkt formella texterna utan i det mest talspråksnära materialet. Det saknas alltså faktorer som tyder på en inomspråklig förklaring. Samtidigt vet vi att svenskan befann sig under stort nyhögtyskt inflytande, många yrkeskategorier präglades av ständig kontakt med det tyska språket i tal och i skrift för den enskilde. Alla inom Sveriges privilegierade samhällsklasser behärskade tyska, vilket också gällde för alla utom möjligen en (Horn) av mina undersökta skribenter. Vid den tid när hjälpverbsutelämning sprids i underordnad perfekt i svenska, är hjälpverbsutelämning i framförallt perfekt i nyhögtyska mycket vanligt. Och det centrala kriteriet för den nyhögtyska hjälpverbsutelämningen var alltså att den var optionell i underordnade satser.

Ännu ett argument som talar för språkkontakt som den bakomliggande orsaken till hjälpverbsutelämning i svenska är att fenomenet inte återfinns hos våra närmaste grannspråk (se diskussion i 2.2.2.1 ovan). I anslutning till beskrivningen av grammatisk replikation förklarar Heine & Kuteva (2005:33) hur man kan identifiera kontaktinitierad förändring genom att jämföra ett språk med dess omedelbara grannar (i geografisk bemärkelse). En situation med ett särskilt särdrag i språk B (nysvenska), som också återfinns i det närliggande prestigepåspråket A (nyhögtyska), men inte hos B:s grannspråk C (t.ex. nydanska) beror med stor sannolikhet på kontakt. Ett sådant scenario utesluter ett parallellt förändringsförlopp av ”evolutionär” karaktär, se nedan 6.1. Och om inga andra förklaringar, varken externa eller interna, står till buds är språkkontakt den troligaste förklaringen.

Det är förstås aldrig givet att en språkkontaktsituation måste leda till syntaktisk förändring i något av de inblandade språken, men det är en förväntad och naturlig följd, så länge kontakten inte avbryts. I detta fall verkar det som att kombinationen av en rad, och delvis vitt skilda, omständigheter ledde fram till att grammatisk replikation kunde äga rum. Dels förelåg gynnsamma förhållanden på ett lingvistiskt plan. Svenska och tyska är nära släkt och har därmed många strukturella likheter. Dessutom hade svenskan redan påverkats av lågtyska under lång tid. Dels bidrog rimligen också många yttre faktorer, som den nyss uppfunna boktryckarkonsten, framväxten av nya skriftgenrer, ökad läs- och skrivkunnighet och så vidare.

Många omständigheter tyder alltså på att *ha*-bortfall uppstod genom språkkontakt och jag har inte funnit skäl att anta någon annan förklaring. Bland de alternativa förslag som lagts fram i den tidigare forskningen (se avsnitt 2.2) saknas tillräckligt övertygande bevisföring. Jag finner det därför inte troligt att orsaken bakom uppkomsten av *ha*-bortfall är annan än resultatet av den flerhundraåriga kontakten inom domäner som handel, administration, ekonomi, religion och kultur. En uppföljande diskussion av dessa alternativa förslag, och typiska mekanismer vid syntaktisk förändring, följer i avsnitt 6.1.3 nedan.

Förutom den väl dokumenterade svensk-tyska kontakten föreligger ytterligare omständigheter som talar för att *ha*-bortfall uppstått som kontaktfenomen. I det följande utgår jag från faktorer som saknas i kartläggningen av *ha*-bortfall och jag beskriver därmed utvecklingsförlopp som *ha*-bortfall inte kan vara exempel på.

Utifrån ett typologiskt perspektiv har det lagts fram olika förslag om att språkförändring sker enligt vissa universella principer. Många har utgått från Sapirs (1921:150) definition av begreppet *drift*: "Language moves down time in a current of its own making. It has a drift." Tendensen att språk utvecklas enligt vissa gemensamma principer har i senare litteratur beskrivits ur olika perspektiv, och med utgångspunkt i olika lingvistiska domäner. McMahon (1994:139) redogör för två typer av drift utifrån ett typologiskt perspektiv: i) förändring i ledföljd och ii) grammatikalisering. I grammatikaliseringsforskningen har man kunnat identifiera vissa riktningar (*paths*) som den här typen av förändring ofta följer. Jag ska här inte ge någon övergripande beskrivning, utan nämner bara några betydande exempel. Hjälpverb är en kategori som typiskt utvecklas enligt några tydliga riktningar. Typologiskt är det mycket vanligt att till exempel verb med betydelse 'gå' eller 'vilja' övergår i futural betydelse, att verb med betydelsen 'veta' övergår till epistemiskt *kunna* eller att verb med betydelsen 'äga' övergår i perfektiv och/eller temporal dåtidbetydelse. Obestämd artikel är en annan kategori, som i många språk utvecklats från räkneord.

Om en språkförändring sker i linje med en förväntad typologisk utveckling kan det vara svårt att fastställa om eller hur språkkontakt varit inblandat i förloppet. Om förändringen däremot är typologiskt avvikande kan det vara lättare att urskilja andra orsaker (jfr Höder 2010:116). Utelämning av finit temporalt hjälpverb kan knappast anses vanligt i ett typologiskt perspektiv. Ser vi till de indoeuropeiska språken i Europa förekommer utelämning av kopula i flera språk, men utelämning av temporalt hjälpverb har bara skett i tyska och svenska så vitt vi vet.

Ytterligare en omständighet som avviker från en "naturlig" utveckling är det faktum att förloppet inte följer en så kallad *s*-kurva. Språkförändring sker vanligtvis enligt *s*-kurva, med ett långsamt förlopp i inledningsskedet, följt av en period med kraftig frekvensökning och avslutningsvis ett långsammare förlopp innan det nya elementet helt tagit över från det äldre (se Blythe & Croft 2012,

Nevalainen 2015). Den finita hjälpverbsutelämningen i svenska ökade enligt s-kurvmodell inledningsvis, men stannade sedan av och nådde aldrig hundra procent (vilket inte heller skedde i högtyskan). Bruket blev som störst vid mitten av 1700-talet, och ungefär samma frekvens råder än idag.

Det vore osannolikt att beskriva uppkomsten av hjälpverbsutelämning i svenska som ett exempel på *drift* eller som en förväntad grammatikaliseringsprocess.⁴² Dessutom har som sagt *ha*-bortfall redan tidigare beskrivits som ett utslag av språkkontakt, se 2.2.1, även om ingen i detalj har redogjort för hur förändringen har gått till. En sådan redogörelse ska jag därför bidra med, med hjälp av modellen grammatisk replikation.

6.1.1 Finit *ha*-bortfall som exempel på grammatisk replikation

Jag inleder med att redogöra för *ha*-bortfall som exempel på grammatisk replikation. Eftersom den tyska hjälpverbsutelämningen primärt var ett skriftspråksfenomen, innebar replikationen att utelämning först spreds i skrift också i svenskan.

I (3.1) i avsnitt 3.3 ovan illustrerades modellen för grammatisk replikation enligt Heine & Kuteva (2005, 2006). Modellen repeteras här i (6.2).

(6.2) En struktur (Mx) i modellspråket (M) > (Rx) i replika-språket (R).

Definitionen i (6.2) innebär att replikaspråket (R) förändras genom att en ny syntaktisk struktur uppstår, vars konceptuella ursprung återfinns i det modellspråk (M) som (R) står under inflytande av. För att finit *ha*-bortfall i svenskan ska vara ett exempel på grammatisk replikation krävs en struktur, ett bruksmönster, i högtyskan som fungerat som modellstruktur (Mx).

Hjälpsverbsutelämning var, som redovisades i 2.2.5 ovan, ett produktivt drag i nyhögtyskan från 1400-talet till och med 1700-talet. Fenomenet tog sin början i perfekt och pluskvamperfekt i underordnade satser, och spreds senare till andra konstruktionstyper. Under hela perioden är utelämning vanligast i just underordnad perfekt och pluskvamperfekt. När frekvensen är som allra högst under andra halvan av 1600-talet når den mellan 80 och 90 % i formella, skriftspråkliga genrer, och mellan 50 och 70 % i andra genrer (Breitbarth 2005:79,

42 Fenomenet *drift* har blivit kritiserat för att vara alltför slumpartat, men liknande begrepp har definierats på senare år, som *determinism* (Trudgill 2004) och *neutral evolution* (Baxter m.fl. 2009).

Thomas 2018:323). De berörda hjälpverben var framförallt *haben* 'ha' och *sein* 'vara', och i liten utsträckning också *werden* 'bli'.

Centralt för diskussionen är hur (Mx) respektive (Rx) ska beskrivas. Vilka egenskaper är framträdande i konstruktionerna och vilka egenskaper hos (Mx) kan tillskrivas störst betydelse för utvecklingen av svenskt *ha*-bortfall som (Rx)? Här repeteras tabell 2:1 med de aktuella konstruktionstyperna som tabell 6:1.

TABELL 6:1. Konstruktioner i nyhögtyska som tillät hjälpverbsutelämnning

		Nyhögtyska	Nysvenska
(1)	Perfekt, pluskvamperfekt	<i>haben/sein</i> + PCP	<i>ha/(vara)</i> + PCP
(2)	Passiv-konstruktioner	<i>sein/werden</i> + PCP	<i>vara</i> + PCP
(3)	<i>zu</i> -INF-konstruktioner	<i>haben/sein</i> + <i>zu</i> -INF	-
(4)	Kopula	<i>sein</i> + ADJ	<i>vara</i> + ADJ
(5)	Futurum	<i>werden</i> + INF	<i>skola</i> + INF
(6)	Modalkonstruktioner	V _{mod} + INF	V _{mod} + INF

Den tyska hjälpverbsutelämnningen skedde huvudsakligen i perifrastiska verb-konstruktioner och kunde alltså äga rum i alla de sex konstruktionstyper som presenteras i tabell 6:1, även om det skedde i mycket liten utsträckning i typerna (4)–(6). I svenskan skedde (och sker) utelämnning enbart i typ (1). Ett nyhögtyskt exempel enligt typ (1) ges i (6.3). Exemplet är hämtat från Breitbarth (2005:151) och innehåller en utelämnad finit form av *haben* i pluskvamperfekt.

- (6.3) ... do jm Brutus erzalt wie er ein vnghör **gsähē** _.
 'när Brutus berättade hur han (hade) sett ett monster'
 (Ludwig Lavater, 1578)

Om finit *ha*-bortfall i svenskan, typ (1), utgör (Rx) så utgörs (Mx) potentiellt av det kluster av konstruktioner som visas i (1)–(6).

Som framfördes i avsnitt 3.3 är det så gott som alltid så att (Rx) kommer att skilja sig från (Mx). Det kan till exempel bero på hur frekvent (Mx) är i (M), som berördes ovan. Det kan också bero på att replikaspråket (här svenska) strukturellt skiljer sig från modellspråket (här nyhögtyska) på ett sätt som innebär att det replikerade elementet behöver anpassas. Vidare kan det bero på hur talarna av (R) uppfattar modellstrukturen i (M). Det är inte ovanligt att talarna i replikaspråket uppfattar en strukturs betydelse eller funktion på ett sätt som avviker från modersmålstalarna. Det kan handla både om uttryckets betydelse/funktion och om dess distributionella restriktioner. Och hur väl talare av (R) förstår en struktur (Mx) är avhängigt dels av hur komplex strukturen är i form och funktion, dels av hur väl talaren behärskar modellspråket.

Om vi bortser från de mycket lågfrekventa utelämningarna av typ (4)–(6) framträder ett tydligt gemensamt mönster för de tyska konstruktionerna. Schematiskt skulle modellstrukturen, (Mx), kunna formuleras som i (6.4). Strukturen omfattar då perifrastiskt tempus i underordnad sats. Den konstruktion som avviker är typ (3) ovan, som skiljer sig från (1) och (2) i både form och betydelse.⁴³ Eftersom typ (1) och (2) var vanligast utgörs alltså V_{INF} i strukturen i de flesta fall av PCP. Det finita verbet är placerat sist, enligt nyhögtysk ledföljd. Den enda faktor som har betydelse för möjligheten till utelämning är att satsen måste vara underordnad och några andra led än verben behöver därför inte ingå i strukturen.

$$(6.4) \quad [S_{sub}[V_{INF} + (AUX_{FIN})]]$$

En fråga man kan ställa sig är vilka särdrag i (Mx) de svensktalande i replikaspråket uppfattade i första hand. Var det de uteblivna hjälpverben eller de nakna participen(/infinitiverna) som var mest framträdande? Man kan tänka sig att det bruksmönster som replikerades var något av följande tre: i) [V_{INF} Ø], ii) [Ø] eller iii) [V_{INF}]. Alternativ ii) verkar minst sannolikt. Om talarna anammat utelämning av finit hjälpverb rent allmänt borde vi ha sett fler typer av hjälpverbslösa konstruktioner. Inte heller verkar replikationen beröra nakna infinita verbformer i största allmänhet (iii), utan centralt för processen är de perifrastiska tempuskonstruktionerna, det vill säga kombinationen av (det utelämnade) hjälpverbet och innehållsverbets infinita tempusform (i). Eftersom konstruktion med *zH-*infinitiv saknar tydlig ekvivalent på svenska, har strukturen i replikaspråket kommit att utgöras av hjälpverb tillsammans med innehållsverb i participform, eller med tiden supinum. (Rx) i nysvenska kan därmed formuleras som i (6.5).

$$(6.5) \quad [S_{sub}[(AUX_{FIN}) <> V_{PCP}]]$$

Tecknet <> signalerar att hjälpverbet (om utsatt) kan vara placerat före eller efter infinitiven. Det rådde vid tiden fortfarande stor variation i ledföljd med avseende på OV/VO, och finala finit förekommer fortfarande även om strukturen är på väg att försvinna. Den svenska (Rx) överensstämmer alltså med typ (1) i tabell 6:1 ovan. Det innebär således att det finita temporala hjälpverbet kan utelämnas i perfekt och pluskvamperfekt i underordnad sats, som i (6.6).

43 Konstruktion med *haben* motsvarar i viss mån svensk konstruktion *haben + att* INF med deontisk betydelse. Konstruktion med *sein* har beskrivits som modalpassiv och saknar svensk ekvivalent, se Breitbarth (2005:3).

- (6.6) a. ... dhett första bref iagh ifrån digh **bekämt** sedhan iagh bortreste
(Stålhammar, 8 dec. 1702)
b. [hon] hade lärdt kiänna att han ingen rätt kiärlek **haft** till henne.
(Runius, 1710, s. 79)

När hjälpverbet är utelämnat kan vi alltså inte veta om det skulle ha varit placerat före eller efter participet om utsatt.

En språkförändring som äger rum i svenskan parallellt med uppkomsten av *ha*-bortfall är att perfekt och pluskvamperfekt övergår till att uteslutande uttryckas med *ha* som tempusbildande hjälpverb. Tidigare kunde perfekt av intransitiva rörelse- eller övergångsverb uttryckas med *vara*, och i (4.4) i avsnitt 4.2.3.1 ovan gavs exempel på flera utelämnningar i undersökningen som kan kategoriseras som *vara*-bortfall. Även om *ha*-bortfall ganska snart etablerades som just utelämnning av hjälpverbet *ha*, finns det flera förklaringar till varför utelämnningen åtminstone inledningsvis varierade i distributionen.

För det första kan det helt enkelt bero på att språkbrukarna inte har tillägnat sig utelämningsens restriktioner till fullo, och därför använder konstruktions sättet på ett sätt som avviker från modellspråket högtyskan. De språkbrukare som var tidigast med att anamma bruket med hjälpverbsutelämnning lär förvisso ha behärskat högtyska på nästan infödd nivå. I den efterföljande spridningsfasen kan man däremot föreställa sig att skribenter av olika slag, med mer bristfällig tyskspråkig kompetens, har tillägnat sig konstruktionssättet utan att känna till de ursprungliga restriktionerna.

De fall av utelämnat *vara* som jag noterade i undersökningen skulle kunna vara exempel på ett medvetet språkligt drag från skribenten, vilket i sig kan ha flera orsaker. Antingen utelämnade man de verb som också kunde utelämnas i tyskan: *ha*, *vara* och *bli*. Eller så kan man ha uppfattat att utelämnning används vid perifrastiskt tempus, vilket i svenskan primärt berörde hjälpverbet *ha*, men också *vara* som fortfarande hade viss frekvens vid intransitiva övergångsverb. Jag har inte funnit exempel på utelämnning av *bli*, vilket främst beror på att det inte ingick i studien. Det är emellertid inte särskilt troligt att *bli*-utelämnning förekommit; dels var det mycket lågfrekvent i tyskan, dels är det svårt att avgöra om utelämnning i passiva satser ska tolkas som *bli*- eller *vara*-utelämnning.

Jag repeterar här exemplen (4.4d–e), i (6.7), som är särskilt intressanta i sammanhanget. Det förefaller som om det är hjälpverbet *vara* som är utelämnat i båda exemplen. Vad som är vanskligare att avgöra är i så fall vilken aktivitetsgrad som ska uttolkas av satsen. I modern svenska skulle vi förmodligen tolka de båda satserna med utelämnat hjälpverb som vanliga predikativer. Vi kan inte så lätt avgöra om *levererat* i (6.7a) och *överlagt* i (6.7b) fungerar som innehållsverb i perfekt eller som predikativa particip.

- (6.7) a. Discurerades om doct. Oldenkops ransakning, så aldenstund ransakningen är af consist. Holmensi och af honom itt bref der hos specialiter, **lefrerat** till r:diss præsidem, ty lades det på sijda; (Präst. prot. 1672)
b. Det hafva de öfverlagdt och tyckia det vara gått, men på hvad sätt ännu intet **öfverlagdt**, utan villia deröfver communicera med de höge Herrar ... (r o a. prot. 1682)

Dessutom, vilket snuddar vid problematiken kring exempel (6.7), fanns skillnader i funktion och distribution mellan det nyhögtyska respektive nysvenska perfektssystemet. Den pågående förändringen, med förlust av *vara* som temporalt hjälpverb, kan givetvis ha påverkat de svensktalande i hur man uppfattat de aktuella konstruktionerna. Det kan därför ha påverkat inte bara perfekt och pluskvamperfekt utan också de passiva konstruktionerna (*vara (bli) + PCP*). Och förutom att *ha* håller på att helt tränga undan *vara* som temporalt hjälpverb håller *bliva* under nysvenskan på att tränga undan *varda* i futurala konstruktioner.

Variation av olika slag är inte oväntat i ett inledande förändringsförlopp. När replikationen väl ägt rum innebar händelseutvecklingen i detta fall att hjälpverbsutelämning i svenska snabbt etablerades som *ha*-bortfall. Som Platzack (1983) tidigare påpekat kan hjälpverbsutelämningen också ha påskyndat förlusten av *vara* som temporalt hjälpverb. Utelämnat hjälpverb i underordnad perfekt och pluskvamperfekt tolkades snart av språkbrukarna helt enkelt som någon form av *ha*.

6.1.2 Finit *ha*-bortfall som skriftspråksfenomen

Undersökningens övergripande resultat är att spridningen av *ha*-bortfall startade i det formella materialet, för att senare spridas i det mer talspråksnära. Man kan därav dra slutsatsen att *ha*-utelämning uppstod som ett skriftspråkligt fenomen. Den tidliga skillnaden är emellertid inte särskilt markant, men jag kommer här redovisa ytterligare detaljer i resultatet som pekar mot att finit *ha*-bortfall började som ett skriftspråksfenomen.

För det första var hjälpverbsutelämning ett skriftspråkligt fenomen i tyska. De svenskar som mötte konstruktionerna har så gott som uteslutande gjort detta i skriven text. Det är troligt att man i inledningsskedet uppfattade utelämningen just som ett skriftspråkligt drag, som var förknippat med vissa genrer. Redan Johannisson (1945), se 2.2.3 ovan, drog slutsatsen att *ha*-bortfall måste ha uppstått som ett skriftspråksfenomen, som sedan snabbt spridit sig också till det talade språket. Mina data styrker alltså detta antagande.

De texter som tidigast uppvisar en ansevärd mängd utelämning är riksdagsprotokollen, vilka ju har en hög formell stilprägel. Den enda ickeformella text som tidigt uppvisar en hög andel utelämning (24 %) är Rålamb's diarium från

1658. Det är känt att Rålamb länge var verksam på tyskt område, bland annat studerade han vid universitetet i Leiden under 1640-talet och fick senare en rad diplomatiska uppdrag. Han besökte bland annat fredskonferensen i Osnabrück och deltog senare i fredsförhandlingarna i Brömsebro. Det är mycket sannolikt att Rålamb började använda hjälpverbsutelämning i sitt skrivande på svenska, enligt de mönster han mött i text på tyska.

I avsnitt 4.2.3.2 ovan beskrevs olika stildrag hos enskilda skribenter, som också diskuterades i 4.3. En företeelse som kan bidra till förståelsen av *ha*-bortfall som tal- eller skriftspråksfenomen är avsaknad av utelämning i de undersökta texterna. Resultaten måste här tolkas utifrån två perspektiv.

I Agneta Horns dagbok förekommer inga utelämningar. Vi känner också till att hennes skriftspråk var starkt präglad av hennes talspråk. Att utelämning saknas i hennes alster torde därmed bero på att utelämning inte förekom i det dåtida talspråket.

Hos Columbus och Spegel däremot, förefaller avsaknaden av utelämning ha helt andra orsaker. Dessa båda skribenter hade gedigna utbildningar i språk och de ägnade sig båda åt språkvetenskapligt inriktade arbeten inom sina respektive karriärer. Columbus vistades också nere på kontinenten i flera år medan Spegel bland annat ägnade mycket tid åt att granska bibelöversättningar. De har därmed haft mycket goda kunskaper i tyska, och bör i sitt respektive skrivarbete haft en mycket hög språklig medvetenhet. Spegel föreskrev dessutom en puristisk hållning (Hannedóttir 1998:136). Att dessa två undviker hjälpverbsutelämning på svenska kan bero på att de uppfattade fenomenet som ett tyskt skriftspråkligt drag som (ännu) inte hörde hemma i svenskt språkbruk.

De vitt skilda stilarna hos Pihlström och Lewenhaupt, som tjänstgjorde under Karl XII, vittnar också om att utelämning uppstod som ett formellt drag som hörde skriften till. Man kan föreställa sig att Lewenhaupt, född 1659, genom hela livet använde de skiftande språkliga stilnivåer som han måste ha förvärvat under uppväxten och i studierna (se redogörelse av dåtidens differentierade talarter i 2.2.3 ovan). Den drygt tjugo år yngre Pihlström, född 1677, har rimligen haft en enklare skolgång och har troligen inte behärskat den språkliga stilrepertoar som var normen hos samhällets övre skikt. Han hade därför sannolikt ett mycket mindre spann mellan ett formellt och ett informellt språkbruk, än vad som måste ha varit fallet hos Lewenhaupt.

I modern sociolingvistisk forskning har framkommit att personer som socialt befinner sig strax under samhällets toppskikt gärna anammar sådana språkliga normer som anses ha hög prestige (Andersson 2007:53f). Förklaringen är att dessa individer typiskt ger uttryck för lägre social säkerhet än den högsta socialgruppen, samtidigt som man uppvisar ett relativt stort mått av social ambition. Om det sociala beteendet fungerade likartat för trehundra år sedan (se diskussion om uniformitetsprincipen i avsnitt 3.1.3 ovan) skulle det kunna förklara den

höga andelen *ha*-bortfall hos Pihlström. I just detta fall tror jag visserligen att den höga andelen utelämningar beror på att Pihlström inte gör så stor åtskillnad i stil mellan tal och skrift som exempelvis Lewenhaupt. Däremot kan denna sociolingvistiska aspekt ha större relevans i analysen av de sju riksdagsprotokollen.

Frekvensökningen av hjälpverbslösa satser i riksdagsprotokollen skedde alltså vid olika tidpunkter hos respektive stånd, se avsnitt 4.1.2. Först ut var borgerskapet i slutet av 1660-talet, tio år senare följde prästerskapet, och först en bit in på 1680-talet hittar vi *ha*-bortfall hos ridderskapet och adeln. Resultatet presenterades i tabell 4:5 i 4.2.1 och repeteras här som tabell 6:2.

TABELL 6:2. *SB och HK i de sju riksdagsprotokollen*

	SB	HK	SB procent
Borgerskapet 1668	13	74	15
Prästerskapet 1672	0	58	0
Borgerskapet 1678	29	36	45
Prästerskapet 1678	53	10	84
Ridderskapet och Adeln 1682	5	60	8
Ridderskapet och Adeln 1697	16	53	23
Ridderskapet och Adeln 1710	19	63	23

De sju protokollen har skrivits av sex olika individer. Den protokollförare som förekommer två gånger är Johan Gyllenkrook, född 1650, som var sekreterare åt ridderskapet och adeln såväl 1697 som 1710. Intressant nog har han samma frekvens av utelämning i båda dessa protokoll (23 %).

Man kan då fråga sig varför borgerskapet började använda satser med utelämnat hjälpverb redan 1668 när ridderskapet och adeln dröjer ytterligare 14 år. En möjlig förklaring kan vara att borgerskapets sekreterare tidigt anammade utelämning i uppfattningen att det var ett nytt skriftspråkligt drag som lämpade sig väl i den aktuella genren. Sekreterarna hos prästerskapet och framförallt adeln kanske å andra sidan var mer återhållsamma. De fortsatte under längre tid att bevara de skriftnormer de lärt sig under uppväxten, ungefär som nyss nämnda Lewenhaupt.

Ytterligare en aspekt av det skriftliga språkbruket kan användas som stöd för antagandet att *ha*-bortfall uppstod just som skriftspråksfenomen. I studien framgick att den enda enskilda skribent som studerats över tid, Karl XII, med åren ändrade sitt sätt att skriva. I figur 4:3 i avsnitt 4.2.3.2 kan vi notera att han i ungdomen har utelämning i ungefär hälften av de excerperade fallen, medan han under de sista åren uteslutande skriver hjälpverbslöst. Även Johannisson (1945:172–174) har gjort liknande iakttagelser. Han observerade att såväl Samuel Columbus som Carl Gyllenborg och Olof von Dalin ökade andelen utelämning i sina texter under respektive levnadstid. Det är förväntat att typiskt

skriftspråkliga drag dyker upp först när skribenten är i vuxen ålder. Magnusson (2007:67) har redogjort för skriftspråksinlärning och förklarar att den som lär sig skriva typiskt använder det egna talet som modell i inledningskedet. Sådana språkliga drag som tillkommer senare är vanligtvis just skriftspråkliga drag, som skribenten tillägnat sig genom inlärning.

Johannisson (1945:164) föreslog att *ha*-bortfall kom in i svenskan i skrift via högtyskan och sedan snabbt spreds till talet. Östmans (2002) genomgång av 1700-talets dramer vittnar om att hjälpverbsutelämningen sannolikt hade sitt ursprung i en relativt formell stil, eftersom högreståndspersoner använder utelämning mer än tjänstefolk. Hon föreslår att *ha*-bortfall vid tiden var etablerat i umgängestalet. Dessa resultat pekar gemensamt mot att hjälpverbsutelämning kan ha etablerats i skrift inledningsvis och därefter ha spridits vidare till offentligt tal och till umgängestalet, och senare till gemene mans tal. Resultaten i min studie stödjer också denna utvecklingsgång.

6.1.3 Grammatisk replikation i relation till andra förklaringsmodeller

I avsnitt 2.2 beskrevs flera förslag till uppkomsten av *ha*-bortfall som lagts fram tidigare. Moberg (1993) angav fonetisk reduktion som möjlig förklaring och åter andra har sökt olika språkinderna förklaringar inom ramen för den generativa traditionen. Ingen av de hittills framlagda förslagen har emellertid kunnat erbjuda en heltäckande beskrivning. Villkoren för möjlig utelämning har inte kunnat preciseras utan har alla varit alltför övergeneraliserande.

Enligt Mobergs beskrivning uppstod *ha*-bortfall redan under medeltiden. Min bedömning är att mängden belägg från denna tid är alltför liten för att kunna utgöra tecken på förändring. De kan ha utgjort tidiga innovationer, men någon förändring i så måtto att en ny språklig norm uppstår äger inte rum förrän i slutet av 1600-talet. Och att den hjälpverbsutelämning som förekom i medelågtyskan inte replikerades till svenskan kan ha många förklaringar. Till exempel kan det bero på att kontakten då till övervägande del skedde via tal och inte skrift. Utelämning förekom därmed inte lika frekvent, eftersom domänen för språkkontakt i första hand utgjordes av ett vardagsliv präglad av handel och muntliga förhandlingar. Några hundra år senare präglades språkkontakten istället av skriftlig kommunikation mellan läs- och skrivkunniga högre tjänstemän.

Sangfelt (2014) föreslog att den nya bisatsledföljden, *af*-ledföljd, kan ha legat bakom uppkomsten av *ha*-bortfall. Utgångspunkten är att de inre restriktionerna för satsens finita verb förändrades, men eftersom bara det temporala hjälp verbet omfattas av utelämning är också detta resonemang övergeneraliserande. Sangfelts poäng är emellertid att ledföljdsförändringen kan ha möjlig-

gjort hjälpverbsutelämningens innovationsstadium. Han menar att den nya af-ledföljden kan ha orsakat den variation som alltid förekommer i ett innovationsstadium. Jag är tveksam till om en förändring kan kopplas samman med en innovation som ska ha ägt rum flera hundra år tidigare. Däremot skulle man kunna tolka omständigheterna med en ny, unik ledföljd för underordnade satser som en förutsättning för att ett språkligt fenomen som bara gäller underordnade satser senare ska kunna uppstå.

Vid alla typer av språkförändring verkar både interna och externa faktorer. Att tidigare försök till interna förklaringar inte har lyckats bör bero på att det är språkkontakt som ligger bakom uppkomsten. Den typen av yttre påverkan kan medföra ett förändringsförlopp som avviker från en förväntad utveckling enligt språkets interna strukturella förhållanden. I detta fall, med hjälpverbsutelämning genom grammatisk replikation, blir det också svårt att urskilja någon gränsdragning mellan innovation och förändring med avseende på de bakomliggande orsakerna. Det förefaller vara samma orsaker som givit upphov både till den tidiga variationen under andra halvan av 1600-talet och etableringen runt sekelskiftet.

Grammatisk replikation ger en god bild av förhållandet mellan tysk modellstruktur och svensk replikastruktur på språkssystemnivå; däremot fångar det inte den kognitiva processen bakom transponeringen. För att vidareutveckla en kognitiv analys av *ha*-utelämningens uppkomst i svenska skulle man kunna göra en beskrivning i ett konstruktionsgrammatiskt perspektiv (för översikt se Hoffmann & Trousdale 2013). Höder (t.ex. 2014, 2016, 2018) har i flera arbeten utvecklat ett sätt att analysera kontaktinitierad förändring inom ramen för bruksbaserad konstruktionsgrammatik kallat diasystematisk konstruktionsgrammatik (DCxG). En central utgångspunkt inom DCxG är att två- och flerspråkighet betraktas som normalfallet, både i fråga om enskilda individer och i fråga om språkgemenskaper på mindre eller större nivå. Ytterligare ett grundläggande antagande är att flerspråkiga individer inte bär på flera separata uppsättningar mentala grammatiker. Alla varieteter individen behärskar ryms därmed i en enda grammatik, eller ett och samma nätverk av konstruktioner. Föreställningen grundar sig bland annat i psykolingvistiskt inriktade undersökningar som visat att flerspråkiga individer inte lagrar sin språkkompetens i separata, isolerade system utan att den samlade kompetensen aktiveras i sin helhet (Höder 2018:41).

Om de varieteter individen behärskar har gemensamma strukturer och egenskaper finns ett överlapp mellan varietet A och B. På så sätt kan man tala om språkspecifika och mer ospecificerade konstruktioner. Kontaktinitierad uppkomst av *ha*-bortfall i svenska skulle alltså kunna förklaras kognitivt som en process hos tvåspråkiga individer, där hjälpverbsutelämning i nyhögtyiska överförs till svenska via (delvis) gemensamma strukturer i de två språken. Att

tillämpa DCxG på *ha*-utelämning verkar således erbjuda goda möjligheter att nå en djupare förståelse av fenomenets uppkomst och är därför väl värt att pröva i framtida forskning.

6.2 Om uppkomsten av infinit *ha*-bortfall

Man har tidigare antagit att infinit *ha*-bortfall förekommit i svenska under längre tid än den finita motsvarigheten (Wiklund 2001), även om antagandet behandlats med stor försiktighet (Larsson 2009:107). Man har då utgått från att den finita varianten uppstått senare än den infinita. Resultaten från studie I visar att det snarare förhåller sig tvärtom. Det finns ingenting som tyder på att infinit *ha*-utelämning etablerades före slutet av 1600-talet när finit *ha*-bortfall blev vanligt. De första texter som uppvisar perfekt infinitiv utan hjälpverb i någon relativt större omfattning är enskilda riksdagsprotokoll: borgerskapets från 1668 med bortfall i 3 av 4 möjliga fall och prästerskapets från 1678 med bortfall i 5 av 7 möjliga fall. I andra genrer blir infinit utelämning någorlunda vanligt först under 1700-talet med von Dalins *Argus* 1732, Salvius redigering av Kiöpings resa från 1743 och Högströms *Beskrifning öfver Sveriges Lapmarker* från 1747.

Resultaten från studie F och studie I visar att de båda varianterna av *ha*-bortfall träder in i svenskan vid olika tidpunkter. Finit utelämning etableras runt sekelskiftet medan infinit utelämning etableras först ett par decennier senare. De båda riksdagsprotokoll som nämndes ovan, borgerskapet 1668 (15 %) och prästerskapet 1678 (84 %), tillhör de allra tidigaste att uppvisa finit *ha*-bortfall i den undersökta korpusen. Den enda text som är äldre än så, och som uppvisar en markant frekvens av finit *ha*-bortfall, är Rålamb's diarium från 1658 (24 %). I Rålamb's text förekommer sex konstruktioner med perfekt infinitiv. Utelämning sker bara i en av dessa, och det är svårt att dra några slutsatser om hur etablerad infinit utelämning var i hans textproduktion.

Det verkar alltså som om infinit utelämning börjar användas hos de skribenter som redan börjat med finit utelämning. För att ytterligare illustrera relationen mellan de båda varianterna ska jag peka ut några tendenser som kan skönjas i resultatet. Materialet är inte särskilt omfattande, med 132 belägg, men det går trots allt att dra vissa centrala slutsatser. Jag visar resultaten för perfekt infinitiv för den nysvenska korpusen, tillsammans med respektive skribents andel finit *ha*-bortfall i procent, i tabell 6:3.

TABELL 6:3. *Perfekt infinitiv, infinit ha-bortfall och finit ha-bortfall i äldre nysvenska*

Skribent	Tid	Perf. Inf. tot.	Inf. ha-bortfall	SB %
Anna Vasa	1591-12	7	-	1
Carl C Gyllenhielm	1640	2	-	2
Johan Ekeblad del 1	1639-51	9	-	3
Johan Ekeblad del 2	1654-55	3	-	-
Agneta Horn	1657	-	-	-
Claes Rålamb	1658	6	1	24
<i>Borgerskapets riskdagsprotokoll</i>	1668	4	3	15
<i>Prästerskapets riksdagsprotokoll</i>	1672	28	1	-
Nils Matson Kiöping	1674	8	-	2
Samuel Columbus	1675	4	-	6
<i>Borgerskapets riksdagsprotokoll</i>	1678	7	2	45
<i>Prästerskapets riksdagsprotokoll</i>	1678	7	5	84
Karl XI	1677-87	11	2	11
Haqvin Spegel	1680	6	1	-
<i>Ridderskapet och adelns riksdagsprotokoll</i>	1682	3	-	8
<i>Ridderskapet och adelns riksdagsprotokoll</i>	1697	1	-	23
Jon Stålhammar	1700	-	-	47
Karl XII	1693-15	5	1	80
Anders Pihlströms dagbok	1708-11	-	-	77
<i>Ridderskapet och adelns riksdagsprotokoll</i>	1710	3	-	23
Johan Runius	1710	5	1	29
Adam Ludwig Lewenhaupt	ca 1715	10	1	18
Olof von Dalin	1732	5	5	87
Carl Gyllenborg	1740	11	-	77
Nils Matson Kiöping	1743	4	2	75
Per Högström	1747	17	7	93
Olof Rönigk	1758	2	-	31
Totalt		168	32	-

Av tabell 6:3 framgår att de skribenter som inte börjat använda finit utelämning heller inte har börjat med infinit utelämning. Det framgår hos alla skribenter

under första halvan av 1600-talet. De första att uppvisa fler än en infinit utelämning är Borgerenskapets riksdagsprotokoll från 1668 och 1678, som samtidigt uppvisar finit utelämning. Prästerskapet uppvisar också en stor andel infinit utelämning redan 1678, medan ridderskapet och adeln inte uppvisar någon enda. De var ju också det stånd som var sist med att anamma finit utelämning.

Det är inte förrän flera decennier in på 1700-talet som vi börjar se någon ökning av infinit utelämning i de informella texterna. Vid denna tid har finit *ha*-bortfall hunnit bli ganska väl etablerat i språkbruket, och precis som förväntat noterar vi att de som utelämnar finit *ha* också utelämnar infinit *ha*. Se till exempel von Dalin 1732, Kiöping 1743 och Högström 1747. De uppvisar hög andel utelämnade finit och relativt stor andel utelämnade infinit. Notera också Rönigk 1758 vars text är präglad av ett äldre stilideal. Han har låg andel finit utelämning och ingen infinit.

Av jämförelsen framgår att infinit *ha*-bortfall följer när finit utelämning har etablerats, och aldrig tvärtom. Det finns ingen skribent i undersökningen som gör bruk av utelämnade infinita hjälpverb utan att också göra bruk av finit utelämning. Med den slutsatsen kan jag uttyda två tänkbara förklaringar till uppkomsten av infinit *ha*-bortfall:

- a. Proportionell analogi
- b. Del av den grammatiska replikationen

Antingen har infinit *ha*-bortfall uppstått genom (a) analogi, eller som (b) en del av den grammatiska replikation som ligger bakom finit *ha*-bortfall. Jag inleder med att diskutera alternativ (a) som jag anser är troligast, dels på grund av tidskillnaden, dels av strukturella skäl.

När den finita hjälpverbsutelämningen har slagit igenom i samtliga skriftspråkliga genrer (med undantag för religiös stil) i slutet av 1600-talet har vi ett system för perfekt (och pluskvamperfekt) som schematiskt kan beskrivas enligt steg 1 i tabell 6:4. När den finita hjälpverbsutelämningen hade brett ut sig i svenskan uppstod en obalans i paradigmet för perfekt.

TABELL 6:4. *Finit och infinit perfekt före och efter sekelskiftet 1700*

		Underordnad finit sats		Underordnad infinit fras	
<i>steg 1</i>	sent 1600-tal	$ha_{FIN} + V_{PCP}$	$\emptyset + V_{PCP}$	$ha_{INF} + V_{PCP}$	-
<i>steg 2</i>	1700-tal <	$ha_{FIN} + V_{PCP}$	$\emptyset + V_{PCP}$	$ha_{INF} + V_{PCP}$	$\emptyset + V_{PCP}$
		A	B	C	X

I finita strukturer förekom variation, där tempus kunde uttryckas med eller utan hjälpverb. I infinita strukturer saknades denna möjlighet och konstruktion med

hjälpverb var den enda tillgängliga. Resultatet av den grammatiska replikation som illustreras med steg 1 i tabell 6:4 bör ha triggat det fortsatta förändringsförloppet i steg 2. Schematiskt kan mekanismens förlopp beskrivas ungefär $A : B - C : X$, se tabell 3:3 i avsnitt 3.4.1 ovan.

När den infinita utelämningen började spridas efter sekelskiftet 1600/1700 verkar den ha haft en något mer begränsad distribution än i dagens bruk. Utelämning i hjälpverbsinfinitiver fungerade som idag, efter modalverb i preteritum. Utelämning i nexusingfinitiver fungerade också ungefär som idag, medan kontrollinfinitiver saknas helt i de undersökta korpusarna. Den ovan skisserade händelseutvecklingen ger emellertid inget svar på varför det fortfarande råder begränsningar i möjligheten till utelämning i de infinita konstruktionerna. Frågan diskuteras vidare i 6.4.

Om infinit utelämning istället ingick i replikationen av finit utelämning (b) borde denna variant ha etablerats ungefär samtidigt. Resultaten visade att så inte är fallet, utan att infinit hjälpverbsutelämning etablerades först ett par decennier efter den finita. I diskussionen i 6.1.1 ovan redogjordes för hur den grammatiska replikation som ledde fram till den svenska finita hjälpverbsutelämningen troligtvis har gått till. Typiskt är, som nämnts, att talarna i (R)-språket tillämpar modellstrukturen (Mx) på ett sätt som i någon mån avviker från dess funktion i (M)-språket. I det här aktuella fallet utgörs (Mx) enbart av strukturer med utelämnade finita hjälpverb; utelämning av infinita former sker inte alls i tyska. Att 1600-talets tysktalande svenskar direkt skulle ha fört över bruket med utelämnat hjälpverb i finita satser till infinita fraser är förstås möjligt, men inte särskilt troligt. De infinita konstruktionerna är helt enkelt för olika, både i form och funktion.

Var och en av de infinita konstruktionerna har en mer komplex funktion än att bara uttrycka ett visst tempus, och de används i syntaktiskt skilda miljöer. I de moderna språken föreligger ganska stora strukturella skillnader mellan flera av konstruktionerna eftersom modus uttrycks på olika sätt och i olika grad i tyska och svenska. Det är knappast troligt att dessa konstruktioner skulle ha varit mer formellt lika under 1600-talet.

I fråga om den finita utelämningen berörde replikationen bara sådana strukturer som uppvisade hög ekvivalens i de båda språken, som det temporala hjälpverbet i perfekt och pluskvamperfekt i underordnade finita satser, och vars utelämningsfrekvens var mycket hög. Satser med kopula och predikativer, där utelämning kunde äga rum i högtyskan, har också hög ekvivalens med svensk struktur men någon replikation ägde ändå aldrig rum; troligtvis på grund av den låga utelämningsfrekvensen i tyskan. I det perspektivet verkar det osannolikt att infinit *ha*-bortfall i svenskan skulle vara ett exempel på grammatisk replikation.

Mina resultat skiljer sig alltså i hög utsträckning från de iakttagelser som gjorts i tidigare studier, där man funnit enskilda fall av utelämnat hjälpverb i perfekt

infinitiv. Flertalet av de beläggen är hämtade från tänkeböcker eller andra källor av den genretypen, som protokoll från Heliga lekamens gille och nedtecknade rättstvister (Ljunggren 1967). I mitt undersökningsmaterial är tänkeboks-material inte särskilt omfattande, men där förekommer trots allt ingen utelämning.

Det verkar därmed klart att *ha*-bortfall i perfekt infinitiv inte blev vanligt förrän på 1700-talet. Det är först då vi finner regelbundet förekommande utelämningar i flertalet genrer, utöver riksdagsprotokollen också hos von Dalin, Kiöping och Högström.

6.3 *Ha*-bortfall och supinums uppkomst

I ett flertal studier av modern svenska har möjligheten till *ha*-bortfall relaterats till den specifika supinumformen. Julien (2002) föreslår att hjälpverbet kan utelämnas när det inte uppbar någon unik funktion. Eftersom betydelse som aktion och tid uttrycks med supinumformen blir hjälpverbets egenskaper helt redundanta, och det kan därför utelämnas. Samma resonemang har senare förts också av Nielsen (2012).

Men nusvenskans förhållanden kan knappast svara på frågan varför utelämning blev möjligt för trehundra-femtio år sedan, eftersom dessa förhållanden inte existerade då. Tvärtom verkar det alltså som om supinum utvecklats på grund av *ha*-bortfall. Undersökningsresultaten visar, se 4.2.1 ovan, att de formella skillnaderna mellan particip och supinum inte helt hade hunnit utvecklas vid den tid när *ha*-utelämningen etablerades. Variationen *-t/-dt* som slutkonsonant var fortfarande stor, och föreföll inte bero på grammatisk funktion.

När svenskan samtidigt förlorade möjligheten att använda *vara* som temporalt hjälpverb skedde en betydelseförskjutning för perfekt och pluskvamperfekt. Möjligheten till resultativ tolkning försvann, och istället har den aktiva verbhandlingen blivit framhävd i all perifrastisk dåtidstempus. Först efter att hjälpverbsutelämning hade etablerats utvecklade alltså supinumformen sådana egenskaper som gör att den ensam kan fungera som finithetsmarkör i underordnade satser (jfr Andréasson m.fl. 2004).⁴⁴

Uppkomsten av supinum skedde till viss del på konstgjord väg, genom att inflytelserika språkvetare föreskrev den formella skillnaden med olika slutvokaler för supinum och particip (hos de starka verben), och olika slutkonsonant, *-t res-*

44 Jag noterade också ett flertal exempel på presens particip som fungerade som finit verb, framförallt i de yngsta riksdagsprotokollen. Det verkar alltså som om det råder stor variation i restriktionerna för finithet under den aktuella perioden.

pektive *-dt*. Utöver Sahlstedt (1769) förordade de flesta samtida grammatiker, men inte alla, supinum med *-it* och particip med *-et/-edt* (Platzack 1981). Vad som däremot knappast kan ha normerats fram är den uppkomna tolkningen av supinum som en aktiv infinit verbform. Detta kan snarare antas ha uppstått genom en grammatikaliseringsprocess till följd av de förändringar som just inträffat i perfektssystemet. Att supinum snabbt kom att få aktiv tolkning kan vi observera när morfologiskt passiverade supinumformer börjar framträda. Sådan morfologi hade aldrig tidigare förekommit, och uttryckssättet kritiserades bland annat i af Botins språklära från 1777 (Platzack 1989), se 2.4.3 ovan. Kritiken fick emellertid inget gehör, och under 1800-talet blev *s*-passiv på supinum ett etablerat drag i språket (Hedlund 1992:154). Det är sannolikt att den här utvecklingen skyndades på av hjälpverbsutlämningen, eftersom de nakna supinumformerna ensamma gav uttryck för samma grad av tempus, modus och aspekt som motsvarande verbfras med finit *ha*.

Genom det förändringsförlopp som inleddes med att svenskan anammade hjälpverbsutlämning har den moderna svenskan fått ett perfektssystem som skiljer sig i förhållande till tyska, danska och norska. Dessa tre moderna språk har det gemensamt att de kan bilda perfekt med *vara* såväl som *ha*.⁴⁵ De har också participformer som inte uttrycker aktiv handling i samma utsträckning som den svenska supinumformen. Danska och norska kan heller inte ha *s*-passiv i perfekt eller pluskvamperfekt.⁴⁶

Mina resultat visade att supinum vid tiden ännu inte helt hade etablerats till form och funktion. Det ligger också i linje med vad som framkommit i tidigare studier. Det verkar alltså som om utvecklingen av supinum till stor del skyndades på av etableringen av finit *ha*-bortfall.

6.4 Avslutande kommentarer ur nutida perspektiv

Syftet med den här avhandlingen är att presentera en samlad bild av omständigheterna för etableringen av *ha*-bortfall i svenska, infinit såväl som finit. Med två separata studier, redovisade i kapitel 4 respektive 5, har jag kunnat kartlägga händelseförloppet i sin helhet på ett sätt som inte genomförts tidigare.

45 Hjälpverbsutlämning normerades bort i högtyskan under 1700-talets upplysningsera (Thomas 2018:26).

46 Funktionen och distributionen av *s*-passiv skiljer sig mellan svenska, danska och norska. Danska och norska använder sällan *s*-passiv i preteritum, dessutom har dansk *s*-passiv viss modal betydelse (Engdahl & Laanemets 2015:132).

Resultaten visar att först etablerades finit hjälpverbsutelämning genom grammatisk replikation från nyhögtyska under andra halvan av 1600-talet. Därefter började hjälpverbet utelämnas alltmör också i infinita konstruktioner från början av 1700-talet, i analogi med den finita varianten. När både den finita och infinita hjälpverbsutelämningen hade etablerats utvecklades den nya verbformen supinum, med mer finita och aktiva verbala egenskaper än perfekt particip.

Avslutningsvis ska jag relatera omständigheterna för hjälpverbsutelämnings uppkomst till det bruk och de restriktioner vi har i den moderna svenskan idag. Jag diskuterar också standardsvenskans *ha*-bortfall i relation till perfekt och utelämning i andra varieteter. I diskussionen uppehåller jag mig vid de i många fall svärfångade faktorer som omgärdat och omgärdar fenomenet. Det finns flera aspekter av den svenska hjälpverbsutelämningen som ännu inte har förklarats, och dessa forskningsluckor är i huvudsak av två slag. Dels utgår de från att perioden mellan utelämnings etablering fram till 1900-talet inte har studerats, dels utgår de från att restriktionerna och villkoren för utelämning ännu inte har fått en komplett förklaring.

Till största del sker diskussionen om nutida villkor med utgångspunkt i standardsvenska i 6.4.1 och med utgångspunkt i dialekter i 6.4.2.

6.4.1 Standardsvenska och *ha*-bortfall

Ha-bortfall har varit en del av svenskt språkbruk i mer än trehundra år. Något generaliserat kan man säga att det bara är början och slutet på denna långa period som rönt något egentligt forskningsintresse. Den historieinriktade språkforskningen har ägnat sig åt att studera utelämnings uppkomst, medan fokus för dagens situation har varit mer språkvårdsbetonat. Eftersom det senare intresset har fortgått under lång tid, har detta i sig kommit att bli ett tacksamt studieobjekt för den diakrona språkforskningen. Så här värderade Wellander (1939:276) *ha*-bortfall i talspråk för knappt hundra år sedan: "Utelämnas *hava* i bisatser med rent talspråkligt ordval, blir intrycket synnerligen blandat. Ett fult stilbrott är sålunda: *Den som tagit fan i båten, han får allt se till att han ror honom i land.* Det måste heta *Den som har tagit ...*".

När vi läser Wellander (1939) och ser att han kraftfullt fördömer finit *ha*-bortfall i talet förstår vi att restriktionerna för hjälpverbsutelämningen har förändrats under de senaste decennierna. Den bedömningen kan vi göra antingen utifrån den egna språkkänslan, eller genom att följa den mer sentida forskningen hos Malmgren (1985) och Andréasson m.fl. (2004).

Restriktionerna för *ha*-bortfall befinner sig alltså fortfarande i förändring. Kanske har det att göra med optionaliteten. Givet af-ledföljd finns inga syntaktiska strukturer som kräver eller utesluter finit *ha*-utelämning. Istället verkar

det vara mer svårfångade faktorer som styr bruket. I avhandlingen bekräftades den tidigare observationen att utelämning började som ett skriftspråksdrag, med formell prägel, som snart övergick till mer informella stilnivåer. Malmgren (1985) studerade faktorer som innehållsverbets stavelselängd, stilnivå och konjugation samt bisatsens placering i förhållande till huvudsatsen, men fick inga entydiga resultat, se 2.1.1. Den enda faktor som gav utslag var medium, tal- respektive skriftspråk. Utelämning uppgick till mer än 87 % i tidningstext men bara till 8,5 % i talspråk. I viss utsträckning påverkade också bisatsens art. I de flesta typer uppgick utelämning till nästan 90 %, allra mest i temporala bisatser med 91,5 %, men i kausala bisatser var utelämningsfrekvensen avsevärt lägre, 77 %. Malmgren föreslog att den lägre frekvensen beror på att pluskvamperfekt i dessa satstyper uttrycker modal konjunktivisk funktion. Jag återkommer till de här omständigheterna längre ned.

Den infinita utelämningen har hittills lytt under snävare restriktioner än den finita. För alla tre av de möjliga konstruktionerna gäller specifika avgränsningar, som var och en är av olika slag. Jag illustrerar med exempel (6.8), tidigare (5.1).

- (6.8) a. Du borde (ha) klätt dig varmare.
b. Örnen är tillbaka efter att nästan (ha) varit helt utrotad.
c. De ansåg sig (ha) blivit lurade.
c'. De ansågs (ha) blivit lurade.

De infinita konstruktionerna är också mer komplexa än vanlig perfekt och pluskvamperfekt, och ger ofta uttryck för fler semantiska egenskaper än bara temporala. Skillnaden mellan exempelvis *hon skulle (ha) sprungit* och *hon ska (ha) sprungit* har åtminstone en temporal och en modal komponent, och varierar dessutom med övrig information i satsen, se 2.1.3 ovan.

Utelämning i de modala infinitivkonstruktionerna har beskrivits ur ett språkrådgivande perspektiv, exempelvis i Språkriktighetsboken, och det framhålls att utelämning bara kan ske när modal verbet står i preteritum, se (6.8a). I bruket förekommer emellertid utelämning också när modal verbet står i presens, och i en informantstudie noterade Julien (2002) att olika individer gav olika grammatikalitetsbedömningar på utelämning efter *verkar* och *lär*. Jag gjorde ett par centrala iakttagelser i en mindre korpusstudie utförd på tidningstext och bloggtext (Bäckström 2017). Förutom att utelämning efter modalverb i presens är vanligare i bloggtext än i tidningstext fann jag dels att denna typ av utelämning faktiskt har ökat i tidningstext mellan 1965 och 2010. Dessutom fann jag relativt många exempel på utelämning i kontrollinfinitever utan att supinumfrasen föregås av någon bestämning. Två excerpter från korpusen Tidningstexter i Korp presenteras i (6.9) som är en upprepning av (2.5) ovan. I (6.9a) ges exempel på utelämning i hjälpverbsinfinitiv efter modalverb i presens, och i (6.9b) ges exempel på utelämning i kontrollinfinitever utan föregående bestämning.

- (6.9) a. Det finns misstankar om att han **ska begått** övergrepp mot en nu 14-årig pojke.
b. Hästen är ordentligt på gång efter att **varit** skadad en längre tid.

Det är alltså inte bara den finita utan framförallt den infinita utelämningen som befinner sig i förändring. Kanske är det därför man haft svårt att utforma precisa och heltäckande villkor för fenomenets restriktioner. Redan 1986 formulerade Platzack (1986:202) ett koncist, men övergeneraliserande, villkor: ”delete *ha*, unless it is dominated by COMP”. Regeln innebär att hjälpverbet kan utelämnas i alla sammanhang förutom på V2-plats i huvudsats, men den säger ingenting om optionaliteten. Den fångar inte heller de infinita konstruktionernas unika restriktioner. Eftersom restriktionerna för infinit utelämning verkar vara på väg att lättas, kanske vårt språkbruk så småningom utvecklas så att det stämmer överens med Platzacks regel.

Jag har dragit slutsatsen att utelämning av infinit *ha* uppstod i analogi med den finita. De bakomliggande orsakerna till analogi som förändringsmekanism är att språkbrukarna eftersträvar balans, strukturellt och/eller funktionellt, inom ett och samma paradigm, i detta fall perfektssystemet. Mot en sådan bakgrund kan man föreställa sig ett förändringsscenario som inte når sin (potentiella) slutpunkt förrän restriktionerna för hjälpverbets olika former är likartade, för de finita såväl som de infinita. Och tendensen i dagsläget, med minskade restriktioner för infinit utelämning, kanske pekar mot att det är kriterierna för den finita utelämningen som blir framtidens norm: temporalt hjälpverb kan optionellt utelämnas om supinumfrasen är underordnad.⁴⁷

Det är notoriskt svårt att ställa upp sannolika hypoteser om framtida språkförändring, och jag vill i sammanhanget framhålla yttersta försiktighet. Dessutom vet vi att det i alla naturliga språk förekommer redundans, ambiguitet och andra förhållanden som av olika bedömare i olika tider ansetts vara ”irrationella” eller ”ologiska”. Thomas (2018:26) förklarar att den tyska hjälpverbsutelämningen under 1700-talet började utsättas för skarp metalingvistisk kritik. Under upplysningens tidevarv dömdes den ut som irrationell och föll sedermera ur bruk.

47 Vi kan jämföra med engelskan, vars temporala hjälpverb har blivit både fonologiskt reducerat och klitiserat. I finita konstruktioner har det länge varit vanligt att se former som *I've (gone)* eller *you've (gone)*. Infinita former i konstruktion med modalverb kan också skrivas *should've*, eller så som blivit vanligare numer *should of*. Dessutom är det inte ovanligt att se talspråkligt *shoulda*, som vittnar om att *have* först reducerats till klitiskt *-'ve* och därefter *-a*. Dessa *a*-former förekommer bara i de infinita konstruktionerna, och på ytan ser det ut som om reduceringen nått längre i de infinita strukturerna. Men förklaringen finns sannolikt i fonologiska aspekter i stavelsestrukturen i det led som hjälpverbet klitiseras med. De mest reducerade *a*-formerna uppstår endast på led som avslutas med konsonant.

Thomas framhåller också andra förklaringar som lagts fram i litteraturen; bland annat menade Grimm (1837) att utelämningsfrekvensen sjönk på grund av den ambiguitet som skapades av att participen sammanföll med andra verbformer (Thomas 2018:73).

Den högtyska hjälpverbsutelämningen föll alltså offer för bortstandardisering. På svenskt språkområde drabbades perfekt och hjälpverbsutelämning också av standardisering genom påbud från rikets mest inflytelserika språkvetare, men resultatet kom att bli helt annorlunda. På delvis konstgjord väg uppstod alltså den nya supinumformen. Det är möjligt att denna form, tillsammans med övergången till ett enda temporalt hjälpverb, bidrog till att svensk hjälpverbsutelämning inte gick sin tyska systerkonstruktions öde till mötes. Dessa förändringar ledde till en tydlig åtskillnad mellan aktiva och passiva perfektkonstruktioner, semantiskt såväl som strukturellt. I sin tur innebär det att svenska hjälpverbslösa satsar inte alls ger upphov till tvetydig tolkning i samma utsträckning som var fallet i högtyskan.

Ett anmärkningsvärt faktum är att finit *ha*-bortfall ända sedan uppkomsten har varit optionellt. I de flesta fall handlar språkförändring om att ett element A dyker upp i språket parallellt med element B: under en period råder variation mellan A och B, och på sikt tar A över från B som antingen faller ur språkbruket, eller får en ny betydelse/funktion. Ett sådant händelseförlopp sker typiskt i form av en s-kurva, vilket berördes i 6.1 ovan. Den här utvecklingen gäller emellertid inte för svenskans *ha*-bortfall. Istället har variationen blivit permanent: så länge perfekt uttrycks i af-sats verkar det som om det finita hjälp verbet är helt optionellt. Också i de tre perfekt infinitiv-konstruktionerna är utelämning frivilligt, under de omständigheter som tillåter utelämning. Ingen annan faktor hade någon inverkan på valet av utsatt eller utelämnat hjälpverb i studien, se 4.2 ovan.

Syntaktisk optionalitet är inte helt ovanligt. I svenskan kan vi till exempel välja att utelämnat eller sätta ut subjunktionen *som* under vissa omständigheter (Stroh-Wollin 2002). Men frågan är om *ha*-bortfall verkligen är helt optionellt. Malmgren (1985) noterade alltså att mängden utelämning är lägre i villkorsbisatser än i övriga, med förklaringen att det finita verbet bär på konjunktivisk betydelse och inte lika gärna låter sig avvaras. Det förefaller rimligt, men förklarar inte varför utelämning i alla fall skedde så ofta som i 77 % av fallen. Att preteritumformer har lätt att anta modala betydelser framkom ovan i 2.1.3.1 och i beskrivningen av ”artighets”-utelämning i Edselemålet i 2.2.3. Där framkom att man gärna utelämnar det finita hjälp verbet i direkt tilltal om man ska framföra någon form av klander. Meningen *Om du köpt dig något nyttigt för slantarna, så skulle jag inte ha sagt något om det* har alltså en mildare framtoning än *Om du hade köpt dig*

Hur distributionen och restriktionerna för *ha*-bortfall kommer att förändras är alltså mycket svårt att sia om. Vad som framstår som någorlunda klart är det faktum att de håller på att förändras. Med eller utan språkvårdande hjälp på traven.

6.4.2 Något om dialekter och *ha*-bortfall samt avslutande ord

För att få tydligare svar på frågan om optionalitetens villkor krävs eventuellt en mer språkinternt inriktad undersökning. Jag har i denna avhandling främst ägant mig åt de externa omständigheter som bidrog till att *ha*-bortfall uppstod som syntaktisk konstruktion i den svenska grammatiken. För en fullständig bild av hur utelämning fungerar i modern svenska krävs därför kompletterande undersökningar.

Den händelseutveckling för svenskt *ha*-bortfall som beskrivits i avhandlingen är den standardiserade svenskans historia. I avsnitt 2.2.3 beskrevs kortfattat en variant av utelämning i Edselemålet, liksom andra varianter av perfektssystemet i några ickestandardiserade svenska varieteter. Det är uppenbart att perfekt och de temporala hjälpverben utvecklats på olika sätt i sådana talgemenskaper som inte i lika hög grad påverkats av den normering som utgått från Mälardalsområdet och rikets maktcentrum. Här råder stora kunskapsluckor och det skulle krävas fler studier för att kunna jämföra utvecklingen av standard-svenskans *ha*-bortfall med perfektsystemen i dialekterna. Holm (1951) antog att de fall av utelämning som han fann i dialekter i Småland och Östergötland måste vara av ett annat slag än sådan utelämning som vid tiden brukades i akademiska kretsar och i radioreferat, se 2.2.3 ovan. Ett sådant antagande är svårbedömt, eftersom inga studier gjorts om *ha*-bortfall under perioden 1750 till cirka 1900 eller i dialekterna.

Att döma av Östmans (2002) resultat verkar *ha*-bortfall vid 1700-talets mitt vara relativt utbrett i det så kallade umgängestalet. Även om det fortfarande rådde stora stilskillnader mellan tal och skrift å ena sidan och olika talararter å den andra, höll dessa skillnader på att minska. Det här är ju också en tid då läs- och skrivkunnigheten hunnit bli relativt utbredd, inte minst genom kyrkolagen från 1686 som påbjöd prästerskapet att se till att folk blev boklärd (Widmark 1991). Det torde därmed inte ha dröjt särdeles länge innan *ha*-bortfall också nådde ut i alla landsändar. Mot den bakgrunden kan man tänka sig att de skillnader i bruket som Holm noterade, ändå härstammar från det fenomen som spreds efter nyhögtyiskt mönster i slutet av 1600-talet.

Idag vet vi inte om den prägel av formellt språk som karakteriserat *ha*-bortfall under 1900-talet härstammar från den ursprungliga stilnivån när replikationen ägde rum. Om *ha*-bortfall blev vanligt i alla språkets talararter någon gång efter

mitten av 1700-talet borde också stilnivån ha förändrats. Kanske har graden av formalitet växlat under den tid som ännu är outforskad, och då vet vi inte vilken spridning sådana skiftningar fått över landet. Den utveckling som uppstått lokalt i dialekterna har rimligtvis inte fått sådan nationell spridning som de innovationer som spridits från Mälardalen.

Ha-bortfall i svenskan är ett säreget fenomen. Det bryter mot en av språkets mest fundamentala regler, nämligen att en finit sats måste innehålla ett finit verb, och samtidigt passerar det allt som oftast helt obemärkt förbi. När jag har beskrivit mitt avhandlingsämne för vänner och bekanta som har svenska som modersmål, men som inte har förkovrat sig i svensk grammatik, har det många gånger resulterat i en aha-upplevelse. Man har inte reflekterat över det här tidigare. Alla som använder svenska till vardags använder *ha*-utelämning, men få kan beskriva villkoren. Det är något vi bara vet intuitivt, på samma sätt som vi vet att verbet kommer på andra plats i huvudsats eller att *inte* kommer före finita verbet i bisats.

Jag har här redogjort för hur *ha*-bortfall av allt att döma uppstod i svenskan genom grammatisk replikation från nyhögtyskan, under andra halvan av 1600-talet. När konstruktionen hade etablerats spreds den vidare till infinita perfektkonstruktioner under tidigt 1700-tal. Som en följd av *ha*-bortfall uppstod också den aktiva infinita verbformen supinum, och *vara* upphörde att fungera som temporalt hjälpverb. Jag hoppas att redogörelsen har bidragit till en förbättrad förståelse av temporal hjälpverbsutelämning i svenskan.

Summary

This thesis presents a close examination of the circumstances surrounding the emergence of temporal auxiliary omission in Swedish. By the end of the 17th century, this phenomenon had become more and more common and had spread to all written genres. In present-day Swedish, auxiliary omission can be observed in all genres, styles and registers, in written texts (primarily) but also in spoken language.

Introduction

A finite clause in Swedish requires the presence of a finite verb. However, in subordinate clauses, the finite temporal auxiliary verb is optional in perfect and pluperfect constructions. Consequently, Swedish can have well-formed finite clauses, with no overt finite verb, as in (1.1):

- (1.1) a. Hon berättade att hon (har) skrivit flera böcker.
b. She told that she (has) written several books.
'She told us she (has) written several books'
c. Det var en film som han (hade) sett flera gånger.
d. It was a film that he (had) seen several times.
'It was a movie he (had) seen several times'

The restrictions governing the omission of the finite auxiliary verb are straight forward: Omission of the finite auxiliary is optional in clauses with a subor-

dinate clause word order.⁴⁸ Under deletion of the finite auxiliary verb, the verb phrase is then left as what is known as a *naked supine*.

The finite auxiliary may also be omitted in embedded infinitive clauses in three syntactic contexts, each with separate restrictions. First, the non-finite auxiliary can be omitted in modal constructions if the modal is in the preterite (1.2a). Secondly, the non-finite form *ha* can be omitted in control constructions if it is preceded by an adverbial phrase, for example *nästan*, as in (1.2b). Thirdly, the non-finite auxiliary verb may be omitted in ECM-constructions under conditions that have not been satisfactory surveyed, (1.2c).

- (1.2) a. Du borde (ha) klätt dig varmare.
 You should (have) dressed REFL warmer
 'You should have dressed warmer'
- b. Örnén är tillbaka efter att nästan (ha) varit helt utrotad.
 Eagle.the is back after inf-m almost (have) been totally extinct
 'The eagle is back after having almost been made totally extinct'
- c. De ansåg henne (ha) blivit lurad.
 They considered her (have) become fooled
 'They considered her having been fooled'
- c'. Hon ansågs (ha) blivit lurad.
 She considered.PASSIVE (have) become fooled
 'She was considered having been fooled'

Modern Swedish differs formally from other Germanic languages in two respects concerning perfect and pluperfect constructions. First, as in English, Swedish only uses *ha*, 'have', as a temporal auxiliary, whereas, for example, German, Danish and Norwegian all make use of two distinct verb forms that can be translated as have and be. Second, Swedish uses a particular perfect participle form called the supine in all active perfect constructions, i.e., in all perfects with (or without) the auxiliary *ha*. The supine differs from the perfect participle both in form and in meaning. Both of these formal circumstances concerning Swedish perfect has to do with the emergence and spread of auxiliary omission in the late 17th century.

48 There is a difference in word order between main and subordinate clauses concerning the finite verb and negations. In subordinate clauses the negation preceds the finite verb, and in main clauses the proportions are the opposite. Expressive main clauses can have subordinate clause word order, which permits auxiliary omission: *Som du sprungit!* 'How you (have) run!'.

The formal emergence of *ha*-omission in Swedish is interrogated in the present investigation and I take departure from the following four questions: (1) Assuming that finite auxiliary verb omission occurred through language contact, we ask: How did this change evolve? (2) For how long has non-finite *ha*-omission been a norm in Swedish language use? (3) What are the underlying factors behind the emergence and spread of non-finite *ha*-omission? (4) Is finite and non-finite *ha*-omission part of one and the same development, or did they emerge independently of each other?

Background

From earlier research in this area, it has been argued that finite auxiliary omission in Swedish is a syntactic loan from New High German (NHG) (e.g., Johannisson 1945, 1960, Malmgren 1985, Platzack 1983). There are also competing suggestions that claim that finite auxiliary omission is due to an internal development. One suggestion is that *ha*-omission emerged as a result of phonetic reduction (Moberg 1993), another claim is that the omission emerged because of word order changes with respect to the word order in subordinate clauses: i.e., the emergence of words of negations taking up a position preceding the finite verb (Sangfelt 2014).

The circumstances surrounding auxiliary omission in infinitive clauses have not been subject to a considerable amount of attention. There are a few known excerpts of omission, which has led some to suggest that omission of non-finite verbs has been a linguistic feature of the language since the Early Old Swedish period (beginning in 1225). However, no major survey has been performed in this area of Swedish grammar.

In order to understand the emergence of the non-finite verb omission, and to understand the relationship (if any) between the finite verb and the non-finite verb omission, I have undertaken a large-scale study of non-finite constructions in Swedish.

Regarding finite verb omission, I refer to the hypothesis that the emergence can be explained in terms of syntactic transfer. As early as 1945, Johannisson stated that finite auxiliary verb omission might reasonably be a syntactic loan from German. He did not provide any explanatory account for how this transfer may have taken place however. Instead he did indicate that a number of lexical items and syntactic structures in Swedish underwent change due to German influence at the time. Note too that Platzack (1983, 1986) relies on Johannisson's explanation when describing related syntactic changes in Swedish that took place during the 17th century.

Even if the facts surrounding auxiliary verb omission have received some acknowledgment, the process of change in this domain has not been provided with a satisfying linguistic explanation. In my efforts to do just this, I use the model of *grammatical replication*, as proposed by Heine & Kuteva (2005, 2006).

Ever since the Hanseatic period, Swedish, along with the other Scandinavian languages, had been subject to heavy German influence. During the Middle Ages, Middle Low German served as a language of prestige around the Baltic Sea. When the Hanseatic League lost its importance, and when Martin Luther initiated the Protestant Reformation, New High German became the prestige language in Northern Europe.

The contact situation of NHG and Early Modern Swedish (EMS) was intense and was centred around religion, state administration, literature, culture, and warfare, etc. However, we note a significant difference between the Hanseatic period and the 17th century; namely, the contact in the 17th century was, to a large extent, made via written texts (Braunmüller 2000). Due to certain societal changes, including the invention of the printing press, increased literacy levels across the relevant populations, and the emergence of new text genres, the language contact that took place was informed by written standards, more so than in earlier periods.

Grammatical replication

I use the model of grammatical replication, elaborated by Heine & Kuteva (2005, 2006), in order to analyze finite *ha*-omission as a contact-induced grammatical change. Before I go into some detail about grammatical replication, a few words about auxiliary omission in New High German are in order.

During the NHG period, auxiliary omission in subordinated clauses was a phenomenon that was used in written texts (Breitbarth 2005, Thomas 2018). The class of omission emerged in Chancellory style by the end of the 15th century, and then spread to other genres. The verbs that could be omitted was *haben* ‘have’, *sein* ‘be’, and (to some extent) *werden* ‘become’. The omission of these verbs was most common in perfect and pluperfect constructions (see (1.3) from Breitbarth (2005:1)). The frequency of such omitted auxiliaries was at its highest during the 17th century, but disappeared in the 18th century as a result of language planning.

- (1.3) Als nun die Storcken ausgelacht —, gerahtschlagt sich
 when now the storcks finished.laughing (had) deliberated REFL.
 Gargantua mit seim Hofgesind was zu thun sey
 Gargantua with his domestics what to do is.SUBJ.
'When the storcks hade finished laughing, Gargantua deliberated with his domestics about what to do'

In the 17th century, German and Swedish perfects and pluperfects were constructed in the same way. Both languages would use the perfect participle (PTC) of the main verb, and the auxiliary would be either HAVE or BE depending on the semantics of the main verb. BE was preferred with verbs expressing intransitive movement or change of state. The PTC would agree with the subject in terms of gender and number in perfects with *be*, but in perfects with *have*, the PTC would always take an invariant form, namely that of the neuter singular.

Grammatical replication is a model that can be invoked to explain grammatical transfer due to language contact, developed by Heine & Kuteva (2005, 2006). In the process of grammatical replication, the replica language (R) replicates a *use pattern*, i.e. a certain form-meaning pairing, from the model language (M). The use pattern could be a conventionalized form-meaning pairing in the sense of Construction Grammar (cf., Boas & Höder 2018, Hoffmann & Trousdale 2013) or it could be a rather loose compound associated with a certain grammatical meaning (Heine & Kuteva 2006:50f). The use pattern in the model language (Mx) is replicated into the pattern (Rx) in the replica language. The linguistic elements in (R) that are used to create (Rx) can be called (Ry). An illustration of the process is sketched in (1.4).

- (1.4) A pattern (Mx) in the model language (M) > a pattern (Rx) in the replica language (R).

I argue that grammatical replication is the process that led to the emergence of auxiliary omission in Swedish in the late 17th century. Language users began to omit the auxiliary verb in perfect and pluperfect constructions in written Swedish texts on the model of auxiliary omission in NHG. A schematic illustration is given in (1.5). In German, both then and now, the finite verb is final in subordinated clauses. This was also the case in Old Swedish, but this word order was lost in Swedish at the particular period, hence the “<>” below, indicating that the finite auxiliary verb could be placed either before or after its main verb:

- (1.5) $M_x[S_{sub}[V_{INF} + (AUX_{FIN})]] > R_x[S_{sub}[(AUX_{FIN}) <> V_{PTC}]]$

One difference between the two patterns is that auxiliary omission in NHG was more widely distributed than in EMS, hence the presence of “V_{INF}” in

(Mx) and “V_{PTC}” in (Rx). (Rx) most often differs from (Mx) in some respect. Several factors are relevant to this, including: (i) how well the speakers of (R) understand the structure (Mx) in (M), (ii) how similar the languages are typologically, and (iii) how intense the contact situation is, and to what extent the speakers of the two languages under consideration are bilingual.

Two empirical studies

Two different empirical studies were conducted for this dissertation. To identify the facts surrounding the emergence of finite auxiliary verb omission, I examined 27 texts from the Early Modern Swedish period, from 1591 to 1758. To identify the circumstances surrounding non-finite auxiliary verb omission, I studied a corpus of approximately 2 million tokens, that includes Old Swedish to Early Modern Swedish, i.e., from the mid 13th century to 1758.

A study of finite auxiliary verb omission

For the examination of the circumstances surrounding the emergence of finite auxiliary verb omission, I studied 27 texts of about 8 500 words each. Twenty of the texts can be considered to be rather informal in style. They are a compilation of diaries, travel notes, reports on every-day-life, private letters, and novels. The other seven texts are of a more formal style: they are all extracts from Parliament Protocols from three (of the then four) Estates: the Nobility, the Clergy and the Burgess.

Eight different linguistic factors were examined in these texts; including clause type, formal features of the PTC, formal features of other elements in the perfect clause, and formal and semantic properties of the matrix clause. None of the factors that were studied seem to be of relevance to the emergence of finite auxiliary verb omission. It is noted that the emergence of omission began at the end of the 17th century, and is immediately used in all kinds of subordinate clause types.

A study of non-finite auxiliary verb omission

The study of non-finite auxiliary verb omission proceeded in two steps. First, I examined what kind of constructions could contain non-finite perfects. When that was established, I examined the frequency of non-finite auxiliary verb omission.

Such a large-scale survey that the study entailed demanded the use of a digital corpus instrument. Many of the edited versions of Old Swedish texts are incorporated in the Swedish corpus search tool named ‘Korp’.⁴⁹ Using the annotation system incorporated in the corpus, I was able to perform my inquiry, period by period and genre by genre. In the Early Old Swedish part of the corpus, there are four genres: “law”, “religious prose”, “profane prose” and “medieval charters”. In the Late Old Swedish part of the corpus, we find the same genres plus “city administration notes”. As for the Early Modern Swedish period I studied the same 27 texts of two styles that I used for the first survey.

The study culminated in one major result: there is no evidence of established non-finite auxiliary verb omission before the beginning of the 18th century.

Analysis and discussion

The results concerning finite auxiliary verb omission were in agreement with the results from previous studies, to wit, observations regarding the emergence and spread of finite auxiliary verb omission in subordinate clauses, at the end of the 17th century. The present dissertation’s results concerning non-finite auxiliary verb omission, however, were not at all expected. Traditionally, there has been a prevailing opinion among scholars of Swedish that non-finite auxiliary omission has been a part of Swedish since the Old Swedish period. This view is based on a few sporadic examples of omitted auxiliaries in non-finite perfects. My results, however, show that the examples that are referred to by these scholars are just that, i.e., *sporadic*, and are most likely due to errors committed by the scribes, who wrote out the relevant texts.

I suggest that finite auxiliary verb omission emerged in Swedish as a result of grammatical replication in the sense presented by Heine & Kuteva (2005, 2006). The omission of non-finite auxiliary verbs spread some twenty or thirty years after the omission of finite auxiliary verbs was established. My conclusion is that the omission of non-finite auxiliaries spread across the language due to the process of *analogical extension* (for an outline of analogical extension see

49 <https://sprakbanken.gu.se/korp/>

Hock 2003, McMahon 1994). The equalization of the perfect paradigm can then be illustrated, as in Table (1:1).

TABLE 1:1. *The spread of non-finite auxiliary verb omission due to “analogical extension”.*

		Subordinate finite clause		Non-finite phrase	
<i>step 1</i>	late 17th c	$ha_{\text{FIN}} + V_{\text{PTC}}$	$\emptyset + V_{\text{PTC}}$	$ha_{\text{INF}} + V_{\text{PTC}}$	-
<i>step 2</i>	18th c <	$ha_{\text{FIN}} + V_{\text{PTC}}$	$\emptyset + V_{\text{PTC}}$	$ha_{\text{INF}} + V_{\text{PTC}}$	$\emptyset + V_{\text{PTC}}$
		A	B	C	X

During the period when temporal auxiliary omission emerged in Swedish, a number of other syntactic changes were taking place as well. Two of these changes seem to be related to the emergence of auxiliary omission. One of these changes, the loss of *be* as a temporal auxiliary, is not further investigated in the thesis. I do suggest however, that the emergence of the new verb form the supine is directly dependent on the spread of *ha*-omission. After *ha*-omission was established, the perfect participle in HAVE-perfects developed new features, including the expression of the active. Consequently, the supine became the verb form associated with perfect constructions and past participles could then be used in passive and predicative expressions.

Whilst it is no easy task to definitively prove that Swedish auxiliary verb omission is the result of grammatical replication, one can-not ignore the relevant evidence (albeit circumstantial), and in the present case, this evidence all points in the same direction. However, while analogical extension can be invoked to explain the spread of optional omission of auxiliary verbs from finite to non-finite constructions, it does not explain the specific restrictions that prevent such omission from being possible in *any kind* of non-finite expression. These circumstances need further investigation.

With the results of this investigation I hope to have shed new light on temporal auxiliary verb omission in Swedish. In this thesis I have given an account of how finite *ha*-omission can be described as an instance of grammatical replication from New High German in the late 17th century. After the construction was established it spread to non-finite perfect constructions in the early 18th century. As a consequence of *ha*-omission, the supine was established as an active non-finite verb form, and *vara* ‘be’ as a temporal auxiliary became obsolete.

Referenser

- Aikhenvald, Alexandra Y. 2002. *Language Contact in Amazonia*. New York: Oxford University Press.
- Aitchison, Jean 1981. *Language change: progress or decay?* London: Fortuna.
- Allen, Cynthia Louise 1980 [1977]. *Topics in diachronic English syntax*. New York: Garland.
- Andersen, Henning 1989. Understanding linguistic innovations. I: Breivik, Leiv Egil & Ernst Håkon Jahr (red.), *Language Change. Contributions to the Study of its Causes*. (Trends in linguistics. Studies and monographs 43.) Berlin/New York: Mouton de Gruyter.
- Andersen, Henning 1978 [1973]. Abductive and deductive change. *Language* 49, s. 765–793.
- Andersson, Bo 2012. Tyskt språk och tysk kultur i 1600-talets Sverige. I: Andersson, Bo & Raimo Raag (red.), *Från Nyens skans till Nya Sverige. Språken i 1600-talets Sverige*. Uppsala: Institutionen för moderna språk, Uppsala universitet.
- Andersson, Lars-Gunnar 2007. Dialekter och sociolekter. I: Sundgren, Eva (red.), *Sociolingvistik*. 1 uppl. Stockholm: Liber, s. 34–70.
- Andersson, Sven-Gunnar 2002. *Tysk syntax för universitetsnivå*. Lund: Studentlitteratur.
- Andréasson, Maia, Susanna Karlsson, Erik Magnusson & Sofia Tingsell 2004. *Har/hade*-bortfall i svenskan. Hur finit är ett naket supinum? I: Melander, Björn, Ulla Melander Marttala, Catharina Nyström, Mats Thelander & Carin Östman (red.), *Svenskans beskrivning 26. Förhandlingar vid tjugosjätte sammankomsten för svenskans beskrivning, Uppsala den 25–26 oktober 2002*. Uppsala: Hallgren & Fallgren, s. 67–74.

- Anttila, Raimo 2003. Analogy: The Warp and Woof of Cognition. I: Joseph, Brian D. & Richard D. Janda (red.), *The Handbook of Historical Linguistics*. Oxford: Blackwell Publishing, s. 425–440.
- Baxter, Gareth, Richard A. Blythe, William Croft & Alan J. McKane 2009. Modeling language change: An evaluation of Trudgill's theory of the emergence of New Zealand English. *Language Variation and Change* 21, s. 257–296.
- Bergs, Alexander 2012. The Uniformitarian Principle and the Risk of Anachronisms in Language and Social History. I: Hernández-Campoy, Juan Manuel & Juan Camilo Conde-Silvestre (red.), *The Handbook of Historical Sociolinguistics*. Oxford: Blackwell, s. 83–101.
- Bergvall, Frans 1955. Om utelämnande av hjälpverbet hava i bisatser i Edsele-målet. *Nysvenska studier* 35, s. 138–142.
- Bernstein, Basil 1960. Language and social class: A research note. *British Journal of Sociology* 11(3), s. 271–276.
- Bloomfield, Leonard 1933. *Language*. New York: Holt, Rinehart, and Winston.
- Blythe, Richard A. & William Croft 2012. S-curves and the mechanisms of propagation in language change. *Language* 88(2), s. 269–304.
- Boas, Hans & Steffen Höder 2018. *Constructions in Contact. Constructional perspectives on contact phenomena in Germanic languages*. (Constructional approaches to language 24.) Amsterdam: John Benjamins.
- Bolander, Maria 2012. *Funktionell svensk grammatik*. 3 uppl. Stockholm: Liber.
- Borin, Lars, Markus Forsberg & Johan Roxendal 2012. Korp – the corpus infrastructure of Språkbanken. I: *Proceedings of LREC 2012*. Istanbul: ELRA, s. 474–478.
- Boström, Lena & Gunlög Josefsson 2006. *Vägar till grammatik*. Lund: Studentlitteratur.
- af Botin, Anders 1777. *Svenska språket i tal och skrift*. Stockholm: Kongl. Ordens-tryckeriet.
- Braunmüller, Kurt 1995. Forudsætninger for at overtage middelnedertyske sprogstrukturer i de skandinaviske sprog. I: Jahr, Ernst Håkon (red.), *Nordisk og nedertysk. Språkkontakt og språkutvikling i seinmellomalderen*. Oslo: Novus, s. 29–54.
- Braunmüller, Kurt 1998. Wortstellungstypologische Untersuchungen zu den Kontaktsprachen der Hansezeit (Mittelniederdeutsch, Dänisch, Schwedisch). I: Askedahl, J. O. (red.), *Historische germanische und deutsche syntax* [...]. (Osloer Beiträge zur Germanistik 21.) Frankfurt am Main: Lang, s. 315–334.
- Braunmüller, Kurt 2000. Voraussetzungen für die Übernahme hochdeutscher Sprachstrukturen in die skandinavischen Sprachen. I: Naumann, Hans-Peter & Silvia Müller (red.), *Hochdeutsch in Skandinavien*. Tübingen: A. Francke Verlag, s. 1–18.

- Braunmüller, Kurt 2002. Semikommunikation, ackommodation och interdiaklektal kommunikation. Tre centrala begrepp för att beskriva språksituationen under Hansa- och reformationstiden. I: Lagman, Svante, Stig Örjan Ohlsson & Viivika Voodla (red.), *Studier i svenska språkets historia 7. Svenska språkets historia i Östersjöområdet*. Tartu: Tartu universitet, s. 39–48.
- Breitbarth, Anne 2004. Auxiliary drop in Early Modern German. *Linguistics in the Netherlands* 21, s. 36–46.
- Breitbarth, Anne 2005. *Live fast, die young – the short life of Early Modern German auxiliary ellipsis*. Utrecht: LOT.
- Bäckström, Linnéa 2017. *När måste man egentligen ha ha? Föredrag vid Grammatikfestivalen 17 mars 2017*.
- Chomsky, Noam 1957. *Syntactic structures*. The Hague: Mouton.
- Delsing, Lars-Olof 1993. *The Internal Structure of Noun Phrases in the Scandinavian Languages: A Comparative Study*. Lund: Institutionen för nordiska språk, Lunds universitet.
- Delsing, Lars-Olof 2002. Fornsvenska textbanken. I: Lagman, Svante, Stig Örjan Olsson & Viivika Voodla (red.), *Studier i svenska språkets historia 7. Svenska språkets historia i Östersjöområdet*. Tartu: Tartu universitet, s. 149–156.
- Delsing, Lars-Olof 2014. Stora katastrofen – med för- och efterskalv. I: Bylin, Maria, Cecilia Falk & Tomas Riad (red.), *Svenska språkets historia 12*. (Stockholm studies in Scandinavian philology 60.) Stockholm: Institutionen för svenska och flerspråkighet, Stockholms universitet, s. 27–46.
- Diercks, Willy & Kurt Braunmüller 1993. *Niederdeutsch und die skandinavischen Sprachen*. Heidelberg: Winter.
- Drinka, Bridget 2003. Areal factors in the development of the European periphrastic perfect. *WORD* 54(1), s. 1–38.
- Eberhard, David M., Gary F. Simons & Charles D. Fennig 2019. *Ethnologue: Languages of the World*. SIL International.
- Ebert, Robert Peter 1978. *Historische Syntax des Deutschen*. Stuttgart: Sammlung Metzler.
- Edlund, Lars-Erik & Birgitta Hene 1996. *Lånord i svenskan: om språkförändringar i tid och rum*. 2 uppl. Stockholm: Norstedts.
- Elmevik, Lennart & Ernst Håkon Jahr 2012. *Contact between Low German and Scandinavian in the late Middle Ages: 25 years of research*. Uppsala: Kungl. Gustav Adolfs akademien för svensk folkkultur.
- Engdahl, Elisabet & Anu Laanemets 2015. Öpersonlig passiv i danska, norska och svenska – en korpusstudie. *Norsk Lingvistisk Tidskrift* 33(2), s. 129–156.
- Faarlund, Jan Terje, Svein Lie & Kjell Ivar Vannebo 1997. *Norsk referansegrammatikk*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Falk, Cecilia 1993. *Non-referential subjects in the history of Swedish*. Lund: Institutionen för nordiska språk, Lunds universitet.

- Falk, Cecilia 1997. *Fornsvenska upplevarverb*. (Lundastudier i nordisk språkvetenskap 49.) Lund: Lund universitets Press.
- Falk, Cecilia 1999. Om interna och externa förklaringar till språkförändringar. I: Haskå, Inger & Carin Sandqvist (red.), *Alla tiders språk: en vänstkrift till Gertrud Pettersson november 1999*. Lund: Institutionen för nordiska språk, Lunds universitet, s. 88–95.
- Falk, Cecilia 2002. Modalt perfekt i Olaus Petris En Svensk Cröneka. I: Lagman, Svante, Stig Örjan Ohlsson & Viivika Voodla (red.), *Studier i svenska språkets historia 7. Svenska språkets historia i Östersjöområdet*. Tartu: Tartu universitet, s. 167–178.
- Falk, Cecilia 2010a. Att analysera fornsvenska infinitivfraser – vad är grammatiskt, vad är ogrammatiskt? I: Reinhammar, Maj, Lennart Elmevik, Staffan Fridell, Mats Thelander & Henrik Williams (red.), *Studier i svensk språkhistoria 11. Förhandlingar vid elfte sammankomsten för svenska språkets historia i Uppsala 23–24 april 2010*. (Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi 113.) Uppsala: Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur, s. 31–47.
- Falk, Cecilia 2010b. Ledföljden i fornsvenska infinitivfraser. I: Magnusson, Erik & Lena Rogström (red.), *Studier i svensk språkhistoria 10: Språkhistoria – hur och för vem?* (Meijerbergs arkiv för svensk ordforskning 36.) Göteborg: Meijerbergs institut för svensk etymologisk forskning, s. 99–107.
- Fischer, Olga 2007. *Morphosyntactic change: functional and formal perspectives*. Oxford: Oxford University Press.
- Grimm, Jacob 1837. *Deutsche Grammatik 4*. Göttingen: Dieterichsche Buchhandlung.
- Hannesdóttir, Anna Helga 1998. *Lexikografihistorisk spegel. Den enspråkiga svenska lexikografins utveckling ur den tvåspråkiga*. (Meijerbergs arkiv för svensk ordforskning 23.) Göteborg: Novum Grafiska AB.
- Hansen, Erik & Lars Heltoft 2011. *Grammatik over det danske sprog. Bd 2, Syntaktiske og semantiske helheder*. København: Det danske Sprog- og Litteraturselskab: Syddansk universitetsforlag kommissionær.
- Harris, Alice C. & Lyle Campbell 1995. *Historical syntax in cross-linguistic perspective*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Haugen, Einar 1950. The analysis of linguistic borrowing. *Language* 2, s. 210–231.
- Haugen, Einar 1953. *The Norwegian language in America: a study in bilingual behavior*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Haugen, Einar. 1966. Semicommunication: the language gap in Scandinavia. *Sociological inquiry* 36, s. 280–297.
- Hedlund, Cecilia 1992. *On participles*. Stockholm: Department of Linguistics, University of Stockholm.

- Heine, Bernd & Tania Kuteva 2005. *Language Contact and Grammatical Change*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Heine, Bernd & Tania Kuteva. 2006. *The Changing Languages of Europe*. Oxford: Oxford University Press.
- Heldmann, Andreas 1738. *Versuch einer schwedischen Grammatica, fürnehmlich zum Gebrauch eines Teutschen*. Uppsala.
- Hjortstam, Klas 2018. Att söka i Korpus med CQP och Regexp – en introduktion. Göteborg: Meijerbergs institut för svensk etymologisk forskning.
- Hock, Hans Henrich 2003. Analogical Change. I: Joseph, Brian D. & Richard D. Janda (red.), *The Handbook of Historical Linguistics*. Oxford: Blackwell Publishing, s. 441–460.
- Hof, Sven 1753. *Swänska språkets rätta skriftsätt*. Stockholm.
- Hoffmann, Thomas & Graeme Trousdale 2013. *The Oxford Handbook of Construction Grammar*. Oxford: Oxford University Press.
- Holm, Gösta 1951. Om utelämnandet av hjälpverbet *hava* i bisats. *Nysvenska studier* 30, s. 87–93.
- Holm, Gösta 1959. *Agneta Horn. Beskrivning över min vandringstid*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Holm, Gösta 1960. Hjälpverbet *ha* i bildat talspråk. *Nysvenska studier* 39, s. 83–93.
- Holm, Gösta 1967. *Epoker och prosastilar: några linjer och punkter i den svenska prosans stilhistoria*. Lund: Studentlitteratur.
- Holmberg, Anders 1986. *Word Order and Syntactic Features in the Scandinavian Languages and English*, Stockholm: Department of General Linguistics, University of Stockholm.
- Holmbäck, Åke & Elias Wessén 1933a. *Svenska landskapslagar*. Stockholm: Geber.
- Holmbäck, Åke & Elias Wessén 1933b. *Svenska landskapslagar. Ser. 1, Östgötalagen och Upplandslagen*. Stockholm: Geber.
- Holmbäck, Åke & Elias Wessén 1940. *Svenska landskapslagar. Ser. 3, Södermanalagen och Hälsingelagen*. Stockholm: Geber.
- Holmbäck, Åke & Elias Wessén 1943. *Svenska landskapslagar. Ser. 4, Skånelagen och Gutalagen*. Stockholm: Geber.
- Holmbäck, Åke & Elias Wessén 1946. *Svenska landskapslagar. Ser. 5, Äldre västgötalagen, Yngre västgötalagen, Smålandslagens kyrkobalk och Bjärköarätten*. Stockholm: Geber.
- Holmbäck, Åke & Elias Wessén 1962. *Magnus Erikssons landslag*. Stockholm: Nord. bokh. distr.
- Hopper, Paul J. & Elizabeth Closs Traugott 2003. *Grammaticalization*. 2 uppl. Cambridge: Cambridge University Press.

- Hultman, Tor G. 2003. *Svenska Akademiens språklära*. Stockholm: Svenska Akademien.
- Håkansson, David 2008. *Syntaktisk variation och förändring. En studie av subjektlösa satser i fornsvenska*. (Lundastudier i nordisk språkvetenskap 64.) Lund: Språk- och litteraturcentrum, Lunds universitet.
- Håkansson, David 2011. Bisatsledföljden i äldre svenska – variation eller förändring? *Arkiv för nordisk filologi* 126, s. 93–140.
- Höder, Steffen 2010. *Sprachausbau im Sprachkontakt. Syntaktischer Wandel im Altshwedischen*. Heidelberg: Universitätsverlag Winter GmbH.
- Höder, Steffen 2012. Multilingual constructions: a diasystematic approach to common structures. I: Braunnüller, Kurt & Christoph Gabriel (red.), *Multilingual individuals and multilingual societies*. (Hamburg studies on multilingualism 13.) Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, s. 241–257.
- Höder, Steffen 2014. Constructing diasystems. Grammatical organisation in bilingual groups. I: Áfarli, Tor A. & Brit Mæhlum (red.), *The sociolinguistics of grammar*. (Studies in language companion series 154.) Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, s. 137–152.
- Höder, Steffen 2016. Niederdeutsche Form, unspezifische Struktur. Diasystematische Konstruktionen in der deutsch-dänischen Kontaktzone. I: Spiekermann, Helmuth, Line-Marie Hohenstein, Sabine Sauerlich & Kathrin Weber (red.), *Niederdeutsch: Grenzen, Strukturen, Variation*. Köln: Böhlau, s. 293–309.
- Höder, Steffen 2018. Background and basic concepts of DCxG. I: Boas, Hans & Steffen Höder (red.), *Constructions in Contact. Constructional perspectives on contact phenomena in Germanic languages*. (Constructional approaches to language 24.) Amsterdam: John Benjamins, s. 37–70.
- Jahr, Ernst Håkon 1995. Nedertysk og nordisk: språksamfunn og språkkontakt i Hansa-tid. I: Jahr, Ernst Håkon (red.), *Nordisk og nedertysk. Språkkontakt og språkutvikling i seinmellomalderen*. Oslo: Novus, s. 9–28.
- Jahr, Ernst Håkon 1998a. *Language change: advances in historical sociolinguistics*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Jahr, Ernst Håkon 1998b. *Språkkontakt i Norden i middelalderen, særlig i Hansatiden*. København: Nordisk Ministerråd.
- Jahr, Ernst Håkon 2000. *Språkkontakt: innverknaden frå nedertysk på andre nordeuropeiske språk*. København: Nordisk Ministerråd.
- Johannisson, Ture 1945. *Hava och vara som tempusbildande hjälpverb i de nordiska språken*. Lund: Gleerup.
- Johannisson, Ture 1960. Eine Syntaktische Entlehnung im Schwedischen. I: Hartmann, Hans & Hans Neumann (red.), *Indogermanica. Festschrift für Wolfgang Krause zum 65. Geburtstag am 18. September 1960 von Fachgenossen und Freunden dargebracht*. Heidelberg: Carl Winter, s. 38–43.

- Johannisson, Ture 1961. *Svenska texter 6, Nils Matson Kiöpings resa: parallelltexter ur andra och tredje upplagorna*. Stockholm: Svenska bokförlaget/Norstedt.
- Johannisson, Ture 1973. *Ett språkligt signalement*. Göteborg: Göteborgs universitet.
- Johansson, Lars-Erik 2007. Dikotomin 'inre/yttre' i språkhistorisk forskning. En terminologisk studie av humanvetenskaplig begreppsbyggnad. *VAKKI* 34, s. 87–98.
- Josefsson, Gunlög 2009. *Svensk universitetsgrammatik för nybörjare*. 2 uppl. Lund: Studentlitteratur.
- Julien, Marit 2002. Optional *ha* in Swedish and Norwegian. *Journal of Comparative German Linguistics* 5, s. 67–95.
- Kalm, Mikael 2016. *Satsekvivalenta infinitivfraser i svenskan. En synkron och diakron undersökning*. (Skrifter utgivna av Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet 99.) Uppsala: Institutionen för nordiska språk, Uppsala Universitet.
- Kloss, Heinz 1978. *Die Entwicklung neuer germanischer Kultursprachen seit 1800*. Düsseldorf: Schwann.
- Kock, Axel 1921. *Svensk ljudhistoria 4*. Lund.
- Kuryłowicz, Jerzy 1949. La nature des procès dits "analogiques". *Acta Linguistica* 5, s. 15–37.
- Labov, William 1966. *The Social Stratification of English in New York City*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Labov, William 1994. *Principles of Linguistic Change*. Oxford: Blackwell.
- Lagman, Edvin 1967. Participle i Nucköålet. *Svio-Estonica* 18, s. 106–124.
- Larsson, Ida 2007. Växlingen *havalvara* i äldre svenska. I: Saarukka, Anna, Lars Wollin & Ulla Stroh-Wollin (red.), *Svenska språkets historia 9. Det moderna genombrottet – också en språkfråga?* (Skrifter från Svenska institutionen vid Åbo Akademi 5.) Åbo: Åbo Akademi, s. 133–140.
- Larsson, Ida 2009. *Participles in Time. The Development of the Perfect Tense in Swedish*. (Nordistica Gothoburgensia 29.) Göteborg: Acta Universitatis Gothoburgensis.
- Larsson, Ida & Benjamin Lyngfelt 2011. Tempus i svenskan. I: Andersen, Christiane, Antoinette Granberg & Ingmar Söhrman (red.), *Tid och tidsförhållanden i olika språk*. Göteborg: Institutionen för språk och litteraturer.
- Larsson, Inger 2001. *Svenska medeltidsbrev. Om framväxten av ett offentligt skriftbruk inom administration, förvaltning och rättsutövning*. Stockholm: Sällskapet Runica et Mediævalia.
- Lass, Roger 1980. *On explaining language change*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lass, Roger 1997. *Historical linguistics and language change*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Lilljegen, Joakim 2018. Introduktion till Språkbankens historiska material i Korp. Göteborg: Meijerbergs institut för svensk etymologisk forskning.
- Ljunggren, Karl Gustav 1967. Ett ordskifte på 1480-talet. *Arkiv för nordisk filologi* 82, s. 101–146.
- Lyell, Charles 1833. *Principles of Geology*. Chicago: University of Chicago Press.
- Lyngfelt, Benjamin 2002. *Kontroll i svenskan: den optimala tolkningen av infinitivers tankesubjekt*. (Nordistica Gothoburgensia 25.) Göteborg: Acta Universitatis Gothoburgensis.
- Lyngfelt, Benjamin 2010. En akademiledamot pensioneras inte – om konstruktioner med s-verb i svenskan. I: Jóhannesson, Kristinn (red.), *Bo65. Festskrift Till Bo Ralph, 2010*. Göteborg: Meijerbergs institut för svensk etymologisk forskning, s. 178–192.
- Lyttkens, Ivar Adolf & Fredrik Amadeus Wulff 1889. *Svensk uttals-ordbok*. Lund: Gleerup.
- Mæhlum, Brit 1999. *Mellom Skylla og Kharybdis*. Oslo: Novus Forlag.
- Magnusson, Erik 2007. *Gränsöverskridande koordination. Syntaktisk förändring i äldre svenska*. Göteborg: Inst. för svenska språket, Göteborgs universitet.
- Magnusson Petzell, Erik 2011. OV-ordföljd i svenskans historia. *Arkiv för nordisk filologi* 126, s. 141–191.
- Magnusson Petzell, Erik 2014. Svensk-tysk kontakt och svensk och tysk OV-ordföljd. I: Bylin, Maria, Cecilia Falk & Tomas Riad (red.), *Svenska språkets historia* 12. Stockholm: Institutionen för svenska och flerspråkighet vid Stockholms universitet, s. 133–142.
- Magnusson Petzell, Erik 2016. Svensk ordföljd i stockholmsk lågtyska. I: Andersson, Daniel, Lars-Erik Edlund, Susanne Haugen & Asbjørg Westum (red.), *Studier i svensk språkhistoria* 13. Umeå: Institutionen för språkstudier, Umeå universitet, s. 167–182.
- Malmgren, Sven-Göran 1985. Om utelämning av hjälp verbet *ha* i förbindelse med supinum. I: Allén, Sture m. fl. (red.), *Svenskans beskrivning* 15. Göteborg, s. 347–358.
- Mańczak, Witold 1958. Tendences générales des changements analogiques. *Lingua* 7, s. 298–420.
- Matras, Yaron 2007. The borrowability of grammatical categories. I: Matras, Yaron & Jeanette S. Sakel (red.), *Grammatical borrowing in cross-linguistic perspective*. Berlin: Mouton de Gruyter, s. 31–73.
- McMahon, April M. S. 1994. *Understanding language change*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Meillet, Antoine 1921. *Linguistique historique et linguistique générale*. Paris: Champion.

- Milroy, James 2003. When is sound a change? I: Britain, David & Jenny Cheshire (red.), *Social dialectology. In honour of Peter Trudgill*. Philadelphia: John Benjamins.
- Milroy, James & Lesley Milroy 1985. Linguistic change, social network and speaker innovation. *Journal of Linguistics* 21, s. 339–384.
- Moberg, Lena 1993. Är utelämnandet av *ha(va)* i bisats i svenskan ett syntaktiskt lån från högtyskan? I: Wollin, Lars (red.), *Studier i svensk språkhistoria 3. Förhandlingar vid tredje sammankomsten för svenska språkets historia Uppsala 15–17 oktober 1992*. Uppsala: Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet., s. 143–151.
- Moravcsik, Edith 1978. Language contact. I: Greenberg, Joseph H. (red.), *Universals of Human Language*. Stanford: Stanford University Press, s. 93–122.
- Muysken, Pieter 2010. Scenarios for Language Contact. I: Hickey, Raymond (red.), *The Handbook of Language Contact*. Chichester: Wiley-Blackwell, s. 265–281.
- Müller, Friedrich Max 1875. *Lectures on the Science of Language* 1. New York: Scribner, Armstrong.
- Nevalainen, Terttu 2015. Descriptive adequacy of the S-curve model in diachronic studies of language change. I: Sanchez-Stockhammer, Christina (red.), *Can we predict linguistic change? Studies in Variation, Contacts and Change in English* 16. Helsinki: VARIENG.
- Nielsen, Peter Juul 2012. Supinum i dansk och svensk. *Ny forskning i grammatik* 19, s. 181–197.
- Nordberg, Bengt 1980. Ett sätt att uttrycka modalitet eller När betyder *ha* 'hade'. I: Jansson, Valter (red.), *Ord och struktur. Studier i nyare svenska tillägnade Gun Widmark den 31 juli 1980*. Uppsala, s. 305–322.
- Noreen, Adolf 1903. *Vårt språk: nysvensk grammatik i utförlig framställning. Bd 1*. Lund: Gleerup.
- Palmér, Johan 1910. Till frågan om växlingen *-it :-et* i sup. och part. neutr. i äldre nysvenska. *Arkiv för nordisk filologi* 26, s. 11–32.
- Palmér, Johan 1919. Till några regler i Sahlstedts grammatika. *Språk och stil* 19, s. 31–41.
- Paul, Hermann 1886. *Prinzipien der Sprachgeschichte*. Halle: Max Neimeyer.
- Pettersson, Gertrud 1996. *Svenska språket under sjuhundra år: en historia om svenskan och dess utforskande*. Lund: Studentlitteratur.
- Platzack, Christer. 1981. Ändelsevokalismen i supinum och perfekt particip av starka verb. En studie av växlingen *it:et* och *in:en* i äldre och yngre nysvenska. *Arkiv för nordisk filologi* 96, s. 107–136.
- Platzack, Christer 1983. Three syntactic changes in the grammar of written Swedish around 1700. I: *Struktur och variation. Festskrift till Bengt Loman* 7. 8. 1983. Åbo: Åbo akademi, s. 43–63.

- Platzack, Christer 1986. Comp, Infl, and Germanic Word Order. I: Hellan, Lars & Kirsti Koch Christensen (red.), *Topics in Scandinavian Syntax*. Dordrecht: D. Reidel, s. 185–234.
- Platzack, Christer 1988. HAVE/BE variation in the Scandinavian languages. I: Rosén, Victoria (red.), *Papers from the tenth Scandinavian Conference of Linguistics*. Bergen: Department of Linguistics and Phonetics, s. 181–194.
- Platzack, Christer 1989. The Swedish Supine: An Active Verb Form or the Non-agreeing Form of the Past Participle? I: Dany Jaspers m.fl. (red.), *Sentential Complementation and the Lexicon. Studies in honour of Wim de Gest*. Dordrecht: Foris, s. 305–319.
- Platzack, Christer 2011. *Den fantastiska grammatiken. En minimalistisk beskrivning av svenskan*. 1. uppl. Stockholm: Norstedt.
- Rambø, Gro-Renée 2010. *Historiske og sosiale betingelser for språkkontakt mellom nedertysk og skandinavisk i seinmiddelalderen – et bidrag til historisk språksoologi*. Oslo: Novus forlag.
- Rosenkvist, Henrik 2019. *Perfektiva OV-strukturer i östsvenska. Föredrag vid Grammatikkollokviet i Uppsala 19 mars 2019*.
- Rösler, Irmtraud 1997. *Satz - Text - Sprachhandeln. Syntaktische Normen der Mittelniederdeutschen Sprache und ihre soziefunktionalen Determinanten*. Heidelberg: Universitätsverlag C. Winter
- Sahlstedt, Abraham 1769. *Swensk Grammatika efter det nu för tiden brukliga sättet att tala ok skrifwa*. Uppsala.
- Sangfelt, Adrian 2014. *Om uppkomst och spridning av ha-bortfall i äldre svenska. En studie i syntaktisk innovation och förändring*. Uppsala: Institutionen för nordiska språk, Uppsala universitet.
- SAOL 2015. *Svenska Akademiens ordlista över svenska språket*. 14 uppl. Stockholm: Norstedts.
- Sapir, Edward 1921. *Language*. New York: Harcourt, Brace and World.
- Schlyter, Carl Johan 1862. *Konung Magnus Erikssons landslag*. Samling af Sveriges Gamla Lagar, 10. Lund.
- Schmidt, Johannes 1872. *Die Verwandtschaftsverhältnisse der indogermanischen Sprachen*. Weimar: H. Böhlau.
- Schuchardt, Hugo 1884. *Slawo-deutsches und Slawo-italienisches*. Graz: Leuschner und Lubensky.
- SO 2009. *Svensk ordbok utgiven av Svenska Akademien*. Stockholm: Norstedts.
- Stroh-Wollin, Ulla 2002. *Som-satser med och utan som*. Uppsala: Institutionen för nordiska språk, Uppsala universitet.
- Sturtevant, Edgar H. 1947. *An Introduction to Linguistic Science*. New Haven: Yale University Press.
- Svenska, språknämnden 2005. *Språkriktighetsboken*. 1 uppl. Stockholm: Norstedts akademiska förlag.

- Teleman, Ulf 2002. *Ära, rikedom och reda: svensk språkvård och språkpolitik under äldre nyare tid*. 1 uppl. Stockholm: Norstedts ordbok.
- Teleman, Ulf, Staffan Hellberg & Erik Andersson 1999. *Svenska Akademiens grammatik*. Stockholm: Norstedts Ordbok.
- Thelander, Mats 1990. Bidrag till nysvensk textbank på data. *Svenskans beskrivning* 17, s. 343–355.
- Thomas, Victoria 2018. *Auxiliary ellipsis in Early Modern German 1350-1800*. Manchester: Manchester University.
- Thomason, Sarah G. 2001. *Language Contact. An Introduction*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Thomason, Sarah Grey & Terrence Kaufman 1988. *Language contact, creolization and genetic linguistics*. Berkeley: University of California Press.
- Thorell, Olof 1973. *Svensk grammatik*. Stockholm: Esselte studium.
- Trudgill, Peter 2004. *New-dialect formation: The inevitability of colonial Englishes*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Ureland, Sture P. 1986. Some contact-linguistic structures in scandinavian languages. I: Nelde, Peter, Sture P. Ureland & Iain Clarkson (red.), *Language Contact in Europe*. Tübingen: Niemeyer, s. 31–79.
- Weinreich, Uriel 1963 [1953]. *Languages in contact: findings and problems*. The Hague: Mouton.
- Weinreich, Uriel, William Labov & Marvin I. Herzog. 1968. Empirical Foundations for a Theory of Language Change. I: Lehmann, Winfred P. & Yakov Malkiel (red.), *Directions for Historical Linguistics*. Austin & London: University of Texas Press, s. 95–195.
- Wellander, Erik 1939. *Riktig svenska: en handledning i svenska språkets vård*. Stockholm: Norstedt.
- Wessén, Elias 1992a. *Svensk språkhistoria 1. Ljudlära och ordböjningslära*. 8 uppl, NNS 4. Stockholm: Akademitryck.
- Wessén, Elias 1992b. *Svensk språkhistoria 3. Grundlinjer till en historisk syntax*. Ny utgåva av 2 uppl, NNS 6. Stockholm: Akademitryck.
- Widmark, Gun 1991. Boksvenska och talsvenska. Om språkarter i nysvenskt talspråk. *Språk och stil* N.F. 1, s. 157–198.
- Wiklund, Anna-Lena 2001. Dubbelsupinums eventuella föregångare. I: Jönsson, Linda, Viveca Adelswärd, Ann Cederberg, Per A. Pettersson & Caroline Kelly (red.), *Svenskans beskrivning* 24. Linköping: Linköping University Electronic Press, s. 305–318.
- Vikør, Lars S. 1995. *The Nordic Languages: their status and interrelations*. Oslo: Novus.
- Winberg, Ola 2018. *Den statskloka resan: adelns peregrinationer 1610–1680*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.

- Winford, Donald 2003. *An Introduction to Contact Linguistics*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Winford, Donald 2010. Contact and Borrowing. I: Hickey, Raymond (red.), *The Handbook of Language Contact*. Chichester: Wiley-Blackwell, s. 170–187.
- Wollin, Lars 2005. The significance of translations for linguistic developments from the 16th to the end of the 18th century: The case of Swedish. I: Bandle, Oskar, Kurt Braunmüller, Lennart Elmevik & Gun Widmark (red.), *The Nordic languages. An international handbook of the history of the North Germanic languages* 2. Berlin: de Gruyter, s. 1357–1361.
- Önnerfors, Andreas 2002. Svenska språkets ställning i den tyska Östersjöprovinzen Pommern 1648–1815. I: Lagman, Svante, Stig Örjan Ohlsson & Viivika Voodla (red.), *Studier i svenska språkets historia* 7. *Svenska språkets historia i Östersjöområdet*. Tartu: Tartu universitet, s. 81–98.
- Östman, Carin 2002. Bisatser med utelämnat finit *ha* i dramadialog från 1700-talet. I: Harling Krank, Gunilla & Hanna Lehti-Eklund (red.), *Studier i svensk språkhistoria* 6. Helsingfors, s. 233–242.

Bilaga 1. Excerperade texter nysvenska

Texterna presenteras i kronologisk ordning. Om utgåvor hämtats i elektronisk form anges det särskilt. De texter som hämtats från Fornsvenska textbanken markeras (Fsvtb).

Anna Vasa, brev, 1591–1612

Anna Vasas brev till familjen Gyllenstierna, 1591–1612 = Listy Anny Wazówny do rodziny Gyllenstiernów z lat 1591–1612. Utg. av Dumanowski, Jarosław, Piotr Garbacz, Wojciech Krawczuk, Ola Svensson. Krakow: Sztafeta 2002. (Fsvtb)

Carl Carlsson Gyllenhielm, anteckningar 1640

Carl Carlsson Gyllenhielm: Egenhändige anteckningar rörande tiden 1597-1601. Utg. av J.A. Almquist. Historiska handlingar 20. Stockholm: Norstedts 1905. (Fsvtb)

Johan Ekeblad, brev 1639–1651

Johan Ekeblads brev till brodern Claes Ekeblad 1639–1651. Utg. av Sture Allén. Göteborg: Almqvist & Wiksell 1965, s2-32 Elektronisk utgåva från Litteraturbanken.

Johan Ekeblad, brev 1654–1655

Johan Ekeblads brev till brodern Claes Ekeblad 1639–1651. Utg. av Sture Allén. Göteborg: Almqvist & Wiksell 1965, s, 120–151 Elektronisk utgåva från Litteraturbanken.

Agneta Horn, dagbok 1657

Agneta Horn, Beskrivning över min vandringstid. Utg. av Gösta Holm. Stockholm: Almqvist & Wiksell 1959, s. 3–26. (Fsvtb)

Claes Rålamb, diarium 1658

Diarium eller rese-book: innehållande alt det som märckwärdigt förlupit är på den constantinopolitaniske resan. Utg. av Kungl. Samfundet för utgifvande av handskrifter rörande Skandnaviens historia, genom Nils Berencreutz. Stockholm: Norstedt 1961. (Historiska handlingar 37:3), s. 33–63.

Borgarståndets riksdagsprotokoll, 1668

Utg. av Stadshistoriska institutet genom Nils Ahnlund. Uppsala: Appelbergs 1933, s. 46–75.

Prästeståndets riksdagsprotokoll, 1672

Utg. på uppdrag av Riksgäldskontoret genom Sven Olsson. Stockholm: Gernandts 1956, s. 56–87.

Nils Matson Kiöping, reseskildring 1674

Een kort Beskriffning Vppå Trenne Reesor och Peregrinationer, samt Konungariket Japan. Utg. av Johan Kankel redigerad av Erik Magnusson Petzell, förord samt s. 1–42.

Samuel Columbus, skämtebok 1675

Mål-roo eller roo-mål. Utg. av Bengt Hesselman. Uppsala 1935, s. 2–34. (Fsvtb)

Borgarståndets riksdagsprotokoll 1678

Utg. av Stadshistoriska institutet genom Nils Ahnlund. Uppsala: Appelbergs 1933, s. 182–99.

Prästeståndets riksdagsprotokoll 1678

Utg. på uppdrag av Riksgäldskontoret genom Sven Olsson. Stockholm: Gernandts 1956, s. 312–43.

Karl XI, brev till Nils Bielke 1677–1687

Karl XI:s Bref till Nils Bielke. Utg. av Kungl. Samfundet för utgivande av handskrifter rörande Skandinaviens historia, genom Oscar Malmström. Stockholm: Norstedt 1900. (Historiska handlingar 18:2), s. 1–31.

Haqvin Spegel, dagbok 1680

Hakvin Spegel: dagbok. Utg. av Sune Hildebrand. Stockholm: Norstedt 1923, s. 1–41. (Fsvtb)

Ridderskapet och adelns riksdagsprotokoll 1682

Utg. genom Severin Bergh. Fjortonde delen. Stockholm: Norstedt 1898, s. 1–33.

Ridderskapet och adelns riksdagsprotokoll 1697

Utg. genom Severin Bergh. Sextonde delen. Stockholm: Norstedt 1900, s. 189–219.

Jon Stålhammar, brev 1700–1702

Karolinska krigares dagböcker jämte andra samtida skrifter 7. Lund: Gleerup 1912, s. 1–36. (Fsvtb)

Karl XII, brev 1693–1715

Konung Karl XII:s egenhändiga bref. Utg. av Ernst Carlsson. Stockholm: Norstedt 1893, s. 1–50. Faksimil från Projekt Runeberg.

Anders Pihlström, dagbok 1708–1711

Anders Pihlströms dagbok 1708–1723. Utg. av Kungl. Samfundet för utgivande av handskrifter rörande Skandinaviens historia. Stockholm: Norstedt 1903. (Historiska handlingar 18:4), s. 1–45.

Ridderskapet och adelns riksdagsprotokoll 1710

Utg. genom Severin Bergh. Sextonde delen. Stockholm: Norstedt 1902, s. 1–31.

Johan Runius, prosastycken 1710

Prosastycken på svenska. Utg. av Svenska vitterhetssamfundet genom Erik Noreen. Stockholm: Bonniers 1950, s. 57–83. (Fsvtb)

Adam Ludwig Lewenhaupt, dagbok ca 1718

Adam Ludwig Lewenhaupts berättelse. Utg. av Kungl. Samfundet för utgivande av handskrifter rörande Skandinaviens historia, genom Samuel E. Bring. Stockholm: Norstedt 1952. (Historiska handlingar 34:2), s. 1–26.

Olof von Dalin, tidningstext 1732

Thän Swänska Argus första delen. Utg. av Svenska Vitterhetssamfundet genom Bengt Hesselman och Martin Lamm. Stockholm 1910, s. 1–38. (Fsvtb)

Carl Gyllenborg, komedi 1740

Carl Gyllenborg: Svenska sprätthöken. Utg. av Lennart Breitholtz. Uppsala: Gebers 1959, s. 21–49. (Fsvtb)

Nils Matson Kiöping, reseskildring 1743

Beskrifning om en Resa genom Asia, Africa och många andra hedna länder. Utg. av Lars Salvius redigerad av Erik Magnusson Petzell, s. 1–44.

Pehr Högström, naturskildring 1747

Beskrifning öfwer de til Sweriges Krona lydande Lapmarker av Pehr Högström. Stockholm 1947, s. 3–45. Faksimil av L-O Delsing. (Fsvtb)

Olof Rönigk, religiös prosa 1758

Mag. Joh. Quirsfelds Himmelska örtagårdssällskap. Aldeles å nyo förswenskad af Olof Rönigk. Stockholm: Salvii 1758. (Fsvtb)

Bilaga 2. Textunderlag äldre och yngre fornsvenska

Äldre lagar

Bjarköarätten

Dalalagen (Äldre Västmannalagen)

Gutalagen enligt Holm B 64

Gutalagens additamenta enligt AM 54

Hälsingelagen

Magnus Erikssons Landslag

Magnus Erikssons Stadslag, exklusiva stadslagsflockar

Skånelagen, enligt Holm B 76

Smålandslagens kyrkobalk

Södermannalagen stadsfästelse - Confirmatio, enligt NKS 2237

Södermannalagen, enligt Codex iuris Sudermannici

Södermannalagens additamenta, efter NKS 2237

Tillägg till Upplandslagen, hskr A (Ups B 12)

Upplandslagen enl Schlyters utgåva och Codex Ups C 12, hskr A

Upplandslagen enligt Codex Holm B 199, Schlyters hskr B

Vidhemsprästens anteckningar

Yngre Västgöotalagen, enligt Holm B 58

Yngre Västgöotalagen, tillägg, enligt Holm B 58

Yngre Västgöotalagens äldsta fragment, Lydekini excerpter och anteckningar

Yngre Västmannalagen, enl Holm B 57

Äldre Västgöotalagen

Östgöotalagen A, ur Holm B 50

Östgötalagen, fragment C, ur Holm B 1709
Östgötalagen, fragment D, ur Holm B 24
Östgötalagen, fragment E, ur Ups B 22
Östgötalagen, fragment H, ur Kyrkobalken ur Skokloster Avdl I 145
Östgötalagen, fragment M, ur Holm B 196
Östgötalagen, fragment N, ur Köpenhamn AM 1056

Äldre religiös prosa

Birgittaautograferna
Fornsvenska legendariet enligt Codex Bildstenianus
Fornsvenska legendariet enligt Codex Bureanus
Pentateuchparafrazen B, enligt MB I B
Pentateuchparafrazen, enligt MB I A

Yngre lagar

Kristoffers Landslag
Kristoffers Landslag, flockar direkt hämtade från MEL
Kristoffers Landslag, innehållsligt ändrade flockar i förhållande til MEL
Kristoffers Landslag, nyskrivna flockar i förhållande till MEL

Yngre religiös prosa

Apostla gernigar, ur Codex Oxenstiernianus
Birgittas uppenbarelsen Bok 1-3, ur Codex Holm A 33
Birgittas uppenbarelsen, Birgittinernorska efter Skokloster 5 kvart
Birgittas uppenbarelsen, Sju stycken, fordom i Codex Bergmannius, Lund Mh 20
Birgittas uppenbarelsen, återöversättningen, andra redaktionen, Bok 4-8
Birgittas uppenbarelsen, återöversättningen, första redaktionen, Bok 7
Birgittas uppenbarelsen, åttonde boken, ur Cod Holm A 44
Bonaventura, kapitel 6
Bonaventuras betraktelser, Codex Bergmannius, Lund Mh 20
Bonaventuras betraktelser, Kapitel 7 ur Holm A 3
Bonaventuras betraktelser, kapitel 63 ur Holm A 3
Codex Bildstenianus; strödda legender Hand I
Den heliga Birgittas liv, Vita abbreviata ur Holm A 33
Den heliga Elisabet av Ungerns uppenbarelsen A
Elisabet av Ungerns uppenbarelsen B
Esthers bok, ur Codex Holm A1
Exodus 16, ur Holm A3
Gregorius Stylista, eller Gregorius på stenen, ur Linköpingslegendariet, Benz 39
Gregorius av Armenien A, ur Codex Bergmannius, Lund Mh 20
Gregorius av Armenien B, ur Codex Holm A 49 Nådendals klosterbok

Heliga Barbara, ur Codex Oxenstiernianus
 Heliga Birgittas uppenbarelser ur Codex Oxenstiernianus
 Jesu lidandes bågare och hans blods utgjutelse
 Johannes döparens födelse ur Codex Bildstenianus Ups C 528
 Judits bok, ur Codex Holm A 1
 Järteckensboken, ur Codex Oxenstiernianus
 Karl Magnus, enl Cod Holm D 4
 Katarina av Sverige, ur Codex Holm A 58, Jöns Buddes bok
 Legenden om Blasius (1b) ur Ups C 528
 Legenden om Erik den helige, ur Codex Bildstenianus Ups C 528
 Legenden om Germanus (1b), ur Codex Bildstenianus Ups C 528
 Legenden om Johannes Chrysostomus, ur Linköpingslegendariet, Benz 39
 Legenden om Katarina av Egypten, ur Codex Holm A 3
 Legenden om Maria ov Oegnies
 Legenden om Olav den helige, ur Codex Bildstenianus
 Legenden om Paulus och Johannes, ur Codex Bildstenianus, hand IV
 Legenden om Sankt Albinus
 Legenden om Sankt Alexius ur Linköpingslegendariet
 Legenden om Sankt Germanus och Genoveva, ur Codex Holm A 49 Nådendals
 klosterbok
 Legenden om Sankt Joakim, ur Codex Holm A 3
 Legenden om Sankt Macarius Romanus
 Legenden om Sankt Paulus omvändelse, ur Codex Bildstenianus
 Legenden om Sankt Servacius
 Legenden om Sankt Sigfrid, ur Codex Bilstenianus
 Legenden om Sankta Amalberga
 Legenden om Sankta Elisabet av Brabant, ur Linköpingslegendariet, Benz 39
 Legenden om Sankta Elisabet av Ungern
 Legenden om Sankta Felicula och Petronella, ur Linköpingslegendariet, Benz 39'
 Legenden om Sankta Jakelina, ur Linköpingslegendariet, Benz 39
 Legenden om Sankta Joleida, ur Linköpingslegendariet, Benz 39
 Legenden om Sankta Macra, ur Nådendals klosterbok
 Legenden om Sankta Maria (E), ur Codex Holm A 3
 Legenden om Sankta Maria (F)
 Legenden om Sankta Otilia, ur Linköpingslegendariet, Benz 39
 Legenden om Sankta Phara, ur Linköpingslegendariet, Benz 39
 Legenden om Sankta Rakel, ur Linköpingslegendariet, Benz 39
 Legenden om Sankta Tekla, ur Linköpingslegendariet, Benz 39
 Legenden om Stephanus påve, ur Linköpingslegendariet, Benz 39, översatt av
 Herr Jöns Ewangelista
 Legenden om tre konungar, ur Ups C 528

Legender om Briccius
Legender om Genoveva, ur Codex Holm A 49 Nådendals klosterbok
Legender om Germanus (2), ur Codex Holm A 49 Nådendals klosterbok
Legeneden om Magnus Jarl av Okenöarna
Lucidarius, redaktion B, ur Holm A 58, Jöns Buddes bok
Nicodemi evangelium enligt Codex Oxenstiernianus
Om Erik den helige, efter Codex Vat Reg Lat 525
Patrikssagan, efter Codex Bildstenianus (Ups C 528)
Regula Salvatoris och Revelationes Extravagantes, ur Berlin KB 3762
Ruths bok, enligt Holm A 1
S Stephani saga, ur Linköpingslegendariet, Benz 39, översatt av Johannes Mathei
S. Johannis Theologi uppenbarelse
Sagan om den helige Blasius, ur Codex Oxenstiernianus
Sanct Bartholomei moder, eller Kvinnan utan händer, ur Linköpingslegendariet,
översatt av Karl Benedictsson
Sancta Clara, ur Codex Oxenstiernianus
Sancti Joannisoppenbarilse
Sancti Marci Euangelium
Sankt Ansgarii leverne av Rimbertus, ur Codex Holm A 49 Nådendals klosterbok
Sankt Emerentia och Sankt Anna; översatt från tyska av Lars Elfsson ur
Linköpingslegendariet, Benz 39
Sankta Anna, enligt Codex Benz 9
Sjusovaresagan, ur Linköpingslegendariet, Benz 39
Själens kloster, översatt av Jöns Budde
Själens tröst, ur Codex Holm A 108
Stimulus Amoris, efter Cod Holm A 9
Svenska Medeltidspostillor 1, enligt AM 787
Svenska Medeltidspostillor 2, enligt Lund Mh 51 och HUB
Svenska Medeltidspostillor 5, enligt Linc T 181
Utdrag ur Legenden om St Mektild, ur Lund Mh 20
Vitæpatrum - Helga manna lefverne, ur Codex Oxenstiernianus
Vår herres födelse, ur Codex Holm A 3
Ängelens diktamen, ur Codex Oxenstiernianus

Yngre tänkeböcker

Bondakonst av Peder Månsson
Läkebok 1: blandad läkedom, ur Codex AM
Läkebok 2, ur pappershandskriften Ups C 601
Läkebok 3, ur codex Huss
Läkebok 4, ur Codex Holm A 49
Läkebok 5 och 6, ur Codex 19 Benz

Läkebok 7, efter Codex linc M 5
Läkebok 10: Zoodiaken, månaderna m m, efter hskr i Rålambska samlingen
Läkebok 11: Månaderna, efter KBs handskrift med gammal signatur K 45,
supplerad på Danska ur codex Grensholmensis
Läkebok, 8 ur codex Grensholmensis i Linköping
Läkedom, efter Peder Månssons handskrift i Linköpings Stiftsbibliotek
Läkedomar, codex Ups Benz 22

Profan prosa

Barlaam och Josaphat, ur Codex Holm A 49 Nådendals klosterbok
Didrik av Bern, hand A
Didrik av Bern, hand B
Historia Trojana, ur Codex Holm D 3a
Konungastyrelsen, Bureus utgåva
Namnlös och Valentin, ur Codex Holm D 4a
Sju vise mästare A, ur Codex Holm D 4
Sju vise mästare B, Nådendals klosterbok, Codex Holm A 49
Sju vise mästare C, efter Codex Askabyensis
Sverige krönika, eller Prosaiska krönikan efter Holm D 26

Verser

Erikskrönikan, ur Spegelbergs bok, Codex Holm D2
Flores och Blanzefflor
Fornsvenska Ordspråk
Fredrik av Normandie
Ivan Lejonriddaren, ur SFSS Bd 50 Uppsala 1931
Karlskrönikan